36565

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI

II. ABDÜLHAMİD DEVRİNDE ERMENİ OLAYLARI
BATI KAYNAKLARINA DAYANARAK YAPILAN ÇALIŞMALAR VE TARİHİ GERÇEKLER

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Doç.Dr, Hayati HAZIR

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Hazırlayan
Ramazan ÇALIK

KONYA - 1994

KISALTMALAR

AA. Auswaertiges Amt, Bonn.

Bd. Band

C. Cilt

Çev. Çeviren

GP. Die Grösse Politik Der Europaeischen Kabinette

hrsg. herausgeben

PA-AA. Politisches Archiv des Auswaertigen Amtes, Bonn

s. Sayfa

TTK Türk Tarih Kurumu

ÖNSÖZ

Milletlerin hayatında tarihin, gözardı edilemez bir yeri vardır. Geçmiş olaylar, bilinmek ve değerlendirilmek durumundadır. Zira tarih, milletlerin hafızası olduğu kadar geçmişten geleceğe ışık tutup ufuklarını aydınlatan projektör olarak da kabul edilir. O zaman geçmişin, özellikle yakın geçmişin iyi bilinip, değerlendirilmesi gerekir. İyi değerlendirilmelidir; çünkü yakın geçmişin olayları tarihe mal olarak unutulmaya terk edilmiş vakıalar değildir. Günümüzü yakından ilgilendirmektedir. Konu Ermeniler olunca bu ilgi daha da önem kazanmakta hatta devletlerarası canlılık arzetmektedir. Çünkü XIX. yy. sonlarında hız kazanan Ermeni olayları, sıradan, yerli bir halkın "kendiliğinden" çıkardığı olaylar değildir. Asırlarca beraber yaşadığı toprak ve halkın içinde huzursuzluk, iç ihtilâl, kavga hatta iç savaş sebebi olmaları dış güçlerin ilgileriyle yakından irtibatlıdır. Onun için son dönem Ermeni olayları hakkında doğru bilgiler edinmek isteyenlerin, Osmanlı arşivlerine başvurdukları kadar yabancı devletlerin arşivlerinden de faydalanmaları gerekmektedir. Bu konuda Rus, İngiliz, Alman ve Fransız arşivlerinin incelenmesi ufuk açıcı gelişmeleri sağlayacak düzeydedir. İngiliz arşivlerinden önemli yayınlar yapılmıştır. Fakat Rus, Alman, Fransız arşivlerinden yapılan yayınlar henüz yeterli düzeyde değildir.

Halbuki II. Abdülhamit devri Ermeni olayları, dış güçler gözardı edilerek anlaşılamaz niteliktedir. Onun için ülkelerarası mesele haline getirilen Ermeni konusunun, Batı Devletlerinin arşivlerinden incelenmesi gerekmektedir. Alman Dışişleri Siyasi Arşivi ve o dönem hakkında yayınlanmış Alman eserlerinden araştırmamızın bu açıdan, bir boşluğu dolduracağına inanıyorum. Tabiidir ki bu arada yerli yayınlar da göz önünde tutulmuştur.

Bu tip çalışmalar, bizim olduğu kadar ilgili tarafların da yakın tarihini aydınlatacaktır. Aynı zamanda bilgi birikimi olarak günümüz yönetici ve tarih meraklılarına düşünce, politika üretmede faydalı olacaktır.

Ramazan ÇALIK

KISALTMALAR....1
ÖNSÖZ....2
İÇİNDEKİLER....3
GİRİŞ....7

BİRİNCİ BÖLÜM

I. HIRİSTİYANLARIN GENEL DURUMLARI VE BATILI DEVLETLERİN POLİTİKALARI....14

I.1. HIRİSTİYANLARIN OSMANLI DEVLETİ İÇİNDE DURUMLARI....14

I.1.1 Ermenilerin Türk İdaresinde Şahsiyet Kazanması....15
I.1.2. Hıristiyanlar, Müslümanlardan Daha İyi Durumda....17
I.1.3. Anadolu'daki Ermeni Nüfusuna Bakış....20

I.2. GÜÇLÜ DEVLETLERİN OSMANLI DEVLETİ'NE BAKIŞI....37

1.2.1 Rusya'nın Emelleri ve Ermeni Politikası....40
1.2.1.1.Sıcak Denizlere İnme Emeli....40
1.2.1.2.Rusya'nın İki Yüzlü Ermeni Politikası....43
1.2.1.3.Rus-İngiliz Çekişmesi....46
1.2.2. İngiltere'nin Doğu ve Ermeni Politikası....48
1.2.2.1.İngiliz Doğu Politikası....48
1.2.2.2.İngiliz Politikasında Değişme....50
1.2.2.3.Ermeni Politikası, İngiliz Koloniyalizminin Aracı....53
1.2.3. Almanya'nın Doğu ve Türkiye Politikası....57
1.2.3.1.Bismark Dönemi....57
1.2.3.2.Ermeni Konusunda Alman Tavrı....60
1.2.3.3.Türk Alman Dostluğu ve Demiryolu İmtiyazı....63

İKİNCİ BÖLÜM

2. BERLİN KONFERANSI VE ERMENİ OLAYLARININ ÇIKIŞ SEBEPLERİ.....68

2.1.1.Ayastefanos Andlaşması ve Ermeniler.....69
2.1.2.Ruslar Karşısında İngiltereye Verilen Rüşvet: KIBRIS.....73
2.1.3.Berlin Konferansı ve Ermeniler.....74
2.1.3.1. 61.Madde.....77
2.1.3.2. 62.Madde ve Berlin Konferansı'nın Yankıları.....78

2.2. ERMENİ OLAYLARININ ÇIKIŞ SEBEPLERİ 81

2.2.1.Kilise ve Misyoner Faaliyetlerinin Olayların Çıkışındaki Rolleri.....89
2.2.1.1.Kilise Organizatörü.....89
2.2.1.2.Misyonerler, Okullar ve Olaylarla İlişkileri..... 94
2.2.2.Ermeni Komiteleri,Komitelerin Ortak Yönleri.....102
2.2.2.1.Komitelerde Dış Güdüm.....103
2.2.2.2.İhtilal,Müdahale Tahrikleri.....105

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ERMENİLERİN ÇIKARDIĞI KANLI OLAYLAR.....110

3.1. Sasun Olayları.....110
3.1.1.Sasun'un Konumu.....110
3.1.2.Olayın Çıkış ve Gelişimi.....110
3.1.3.Ölüm Bilançosu.....113
3.1.4.Araştırma Komisyonu.....114
3.1.5.Abdülhamit'in Olayı Değerlendirmesi.....115
3.1.6.Goltz Paşa'nın Olay Hakkindaki Görüşleri.....116
3.1.7.II.Sasun İsyanı.....122

3.2.Osmanlı Bankası'nın İşgali.....122
3.2.1.Banka'nın İşgal Sebepleri.....122
3.2.2.Baskın Planının Uygulanması.....123
3.2.3.Ermeni İstekleri Dış Müdahaleye Davet Esasına Dayanıyordu.....125
3.2.4.Banka Baskını ve Senaryolar.....126
3.3.Abdülhamid'e Suikast.....129
3.3.1.Suikastın Sebepleri.....129
3.3.2.Bomba Olayı.....131
3.3.3.Suikastın Yankıları.....133
3.4.Adana Olayları.....135
3.4.1.Adana Olaylarının Sebepleri.....135
3.4.2.Cemal Paşa'nın Ermeni Yanlısı Tavrı.....139
3.5. Ermeni Olaylarının Batı Kamuoyundaki Yankıları.....140
3.5.1 Haber Kaynakları..... 141
3.5.2. Türk Düşmanı Papaz Lepsius ve Batı Kamuoyu.....148

IV. SONUÇ.....154

BİBLİYOGRAFYA.....157

BELGELER.....169

GİRİŞ

Ermeni olayları, Türkiye ve dünya da zaman zaman gündemi doldurmuş, zaman zaman da küllenmiştir. 1877-1915 ile 1973 ve sonrası Ermeni olaylarının canlı olduğu dönemlerdir. İşte bu zaman dilimleri içerisinde gerek Türkiye'de gerekse Avrupa'da bir çok yayın yapılmıştır.

Bizi daha çok, 1876-1909 arası ilgilendirmekle beraber; 1973'ten sonra yapılan yayınlar da geriye dönük olayları açıklamaya yöneldiği için ilgi alanımız içine girmişlerdir.

II. Abdülhamit dönemi Ermeni olayları; Tehcir (1915) zamanına adeta bir mukaddime gibidir. Olayların asıl tezgahlanıp, ortaya çıkarıldığı zamandır. Özel bir öneme sahiptir Onun için 1876-1909 arasının iyi incelenmesi gerekmektedir.

Bu konuda yapılacak bir araştırma ise, eğer "ilmilik" iddiasını taşıyacaksa; tek yönlü kaynaklarla yetinmemek durumundadır. Onun için de yerli ve yabancı kaynaklara gitmek gerekmektedir.

Ermeni konusu devreye girince, incelenecek eser, arşiv malzemesi ve süreli yayınların bolluğu dikkate alınmalıdır. Tabiidir ki bu bolluk, konuya ilgi duyan devletlerin arşivlerindeki malzeme ile daha da artmaktadır. İngiltere, Rusya, Fransa ve Alman Arşivi ise milyonlarca belgeyi barındırmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü'nce sadece tasnif edilen belgelerin kısa ad ve muhtevaları bile 30 cilt civarındadır.

Onun için araştırmamızı sınırlamaya tabi tutmak gereği duyulmuş daha çok Alman Dışişleri arşivi ile yerli yayınlar gözönünde tutulmuştur.

Burada gözden geçirilen yayınlar hakkında kısaca bilgi vermekte fayda vardır.

Görevleri gereği olarak, yabancı ülkelerin arşivlerinden faydalanarak son derece değerli eserler ortaya koyan dışişleri mensuplarımız bulunmaktadır. Kamuran GÜRÜN'ün Ermeni Dosyası ile Bilal N. ŞİMŞİR'in İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880) ve yine aynı yazarın Documents Diplomatikues Ottomans Affaires Armeniennes (1886-1893)Volume I, bunlardandır. Sadece Gürün'ün eserinin üçü Türk Tarihi Kurumu'na ait olmak üzere dört

baskı[1] yapmış olması, konuya olan ilgiyi meydana koymaktadır. Gürün, eserinde ağırlıklı olarak İngiliz ve yerli arşivleri kullanmış kısmen Alman kaynaklarından faydalanmıştır. Bilal N. ŞİMŞİR'in eserleri[2] ise adı üstünde İngiliz belgelerine göredir.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün tasnifi yanında yayın çalışması da olmuştur. Osmanlı Arşivi Yıldız Esas Evrakı'ndan Hüseyin Nazım Paşa'nın (1854-1927) "Ermeni Tarih-i Vukuatı" adlı eseri Ermeni Olayları Tarihi[3] adıyla yayınlanmıştır. 3 Ocak 1897'de Padişaha iki ciltlik rapor halinde sunulan eserin devrin Zaptiye Nazırı tarafından hazırlanıdığı göz önünde tutulmalıdır: Osmanlı arşiv belgeleri olmadan hazırlanan bir eserin eksikliği inkar götürmeyecektir.

Osmanlı Devleti Dahiliye Vekaleti'nce 1916 yılında yayınlanan Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyesi[4] de bu cümleden bir eserdir. Bünyesinde olaylar devam eden devlet tarafından yayımlanması önemini artırmaktadır. Zira sadece Ermeni veya Batılı kaynaklara bağlı kalmak neticede tek taraflı ve yanıltıcı olmaktadır.

Ermeni olayları ile ilgili olarak yayımlanmış hatıralar da bulunmaktadır.[5] Elbette olayları yaşamış daha da önemlisi görev

---

1 Kamuran GÜRÜN, **Ermeni Dosyası**, Ankara 1985 (Türk Tarih Kurumu yayını. İlk iki baskıları peşpeşe olmak üzere 1983'te dir.); Ankara - 1988'de yayınlanan dördüncü baskısı ise Bilgi Yayınevi tarafından yaptırılmıştır

2 **İngiliz Belgelerin de Osmanlı Ermenileri** (1856-1880), Ankara 1986; **Documents Diplomatiques Ottomans Affarires Armeniennis- Volume I** (1886-1893), Ankara 1993.

3 Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi, C.I-II**, Ankara 1994.(Genel Müdür İsmet Binak'ın 17 sayfalık sunuş yazısı akabinde yayımlanan eser, transkripsiyon ve asıl metni de muhtevidir.)

4 Abdullah YAMAN, **Ermeni Meselesi ve Türkiye**, İstanbul 1973 (Eserin matbaa-i Amire'de basılan orjinal adı: **Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyyesi**); Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyyesi ilan-ı meşrutiyet'den Evvel ve Sonra, (Yayına hazırlayan: H.Erdoğan CENGİZ), Ankara 1983; Aynı eser Enver YAŞARBAŞ tarafından, Ermeni Terörünün Tarihçesi Ermeni Komitelerinin Ermenileri ve İhtilal Hareketleri (İstanbul 1984, Petek Yayınları) adı ile yayımlanmıştır. Kapakta yazar ismi geçerken iç kapakta "Sadeleştiren" S.3, sonrada "Müellif" kaydının bulunması ilginçtir

5 Mehmed Asaf, **1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım**, (Yayına Hazırlayan: İsmet PARMAKSIZOĞLU), Ankara 1982. (Türk Tarih Kurumu Yayını); İsmet BOZDAĞ, **Sultan Abdülhamit'in Hatıra Defteri,**

v.b. nedenlerle içinde bulunmuş şahsiyetlerin tanıklığı, tarihi bir çalışma için vazgeçilmez mahiyettedir. Bunların yanın da konumuzla ilgili tel'if eserler de taranmıştır. Mehmet Hocaoğlu, Nejat Göyünç, Cevdet Küçük ve Azmi Süslü'nün eserleri önemle ele alınması gereken çalışmalardandır.[6]

İstanbul 1986; Cemal Paşa, **Hatıralar-İhtihat ve Terakki, I.Dünya Savaşı Anıları,** (Tamamlayan ve Düzenleyen; Behcet Cemal), İstanbul 1977; Mehmet HOCAOĞLU, **Abdülhamit Han'ın muhtıraları (Belgeler),** İstanbul (Oymak Yayınları-Tarihsiz.); **Belgelerle Mısır, Ermeni-Kürt , Doğu Rumeli Meseleleri Kamil Paşa'nın Anıları-Polemikleri-;** (Yayına Hazırlayan: Gül Çağalı-GÜVEN), İstanbul 1991; Kazım KARABEKİR, **Ermeni Dosyası;** Tahsin Paşa, **Sultan Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları,** İstanbul 1990 (Yayına Hazırlayan: Prof.Faruk ÖZERENGİN), İstanbul 1994 (Eser,1946 yılında K.Karabekir tarafından yayımlanmıştır. Orjinal adı **Ermeniler Nereden Geldiler, Nereye Gidiyorlar** ? dır. Hatıralarla karışık bir tel'if eser mahiyetindedir.

[6] Mehmetzade Mirza BALA, **Ermeniler ve İran,** (Yayına Hazırlayan: Prof.Dr. Yavuz ERCAN), Ankara 1994 (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını); Niyazi Ahmet BANOĞLU, **Ermeninin Ermeniye Zulmü,** Ankara 1976; Altan DELİORMAN, Türklere karşı Ermeni Komiteleri, İstanbul 1980 (Bogaziçi Yayını 3.baskı); Veysel EROĞLU, **Ermeni Mezalimi** İstanbul 1978; Neja GÖYÜNÇ , **Osmanlı İdaresinde Ermeniler,** İstanbul 1983; Mehmet HOCAOĞLU, **Arşiv Vesikaları ile Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler.** İstanbul 1976; Ali KARACA, **Anadolu İslahatı ve Ahmet Şakir Paşa** (1838-1899), (Yayımlayan: Muhittin Salih EREN) ,İstanbul 1993; Katliam Efsanesi, (Anadolu Basın Birliği tarafından yayımlanmıştır.), Ankara 1987; Süleyman KOCABAŞ, **Ermeni Meselesi Nedir Ne Değildir,** İstanbul 1983 (Bayrak Yayımcılık-Matbaacılık Koll. Şti. Yayını); Cevdet KÜÇÜK, **Osmanlı** Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897, İstanbul 1986, (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfının yayını ve İkinci Baskı'dır.); Bayram KODAMAN, **Sultan II.Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası,** Ankara 1987 (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayını; Nurşen MAZICI, **Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Soruu'nun Kökeni 1878-1918,** İstanbul 1987;Rh. Y.G. ÇARK, **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953,** İstanbul 1953; Halil METİN, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları,** İstanbul 1992 (M.E.B. Yayını); Mim Kemal ÖKE, **Ermeni Sorunu 1914-1923** (Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme), Ankara 1991 (Türk Tarih Kurumu Yayını); Azmi SÜSLÜ, **Ruslara Göre Ermenilerin türklere Yaptıkları Mezalim,** Ankara 1987; Aynı Yazar, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı,** Ankara 1990, (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü yayını); Recep ŞAHİN, **Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları,** İstanbul 1988 (Ötüken Yayını); Hikmet TANYU, **Nuh'un Gemisi (Ağrı Dağı) Ermeniler** İstanbul 1989, (Burak Yayınları); Halil Kemal TÜRKÖZÜ, **Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi,** Ankara 1983, (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, 2.Baskı).

Fakat burada asıl üzerinde durmak istediğimiz Almanca eserlerdir. Yayımlanmış, yayımlanmamış arşiv belgeleri, gazete yazıları, tel'if eserler olmak üzere Almanca kaynaklar ele alınmıştır.

.Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivin'deki yayımlanmamış belgeleri 6 gruba ayırmak mümkündür. Bunlar, sırayla şunlardır:

Orientalia Generalia; die Politik der Maechte bezüglich der Balkanhalbinsel, der Türkei und der Meerengen (Güçlü Devletlerin Balkan, Türkiye ve Boğazlar Politikası),tasnif edilmiş ama yayınlanmamış bu dökümanlarda; güçlü devletlerin Türkiye ile olan ilişkileri, devletler arası protokoller, yazışmalar bulunmaktadır. Bunlar sadece Almanca değil, İngilizce,Fransızca ve Osmanlıca belgeler de ihtiva etmektedir. Bu belgelerden Türkiye'nin Batılı devletlerle ilişkisi ve genel siyasi havayı teneffüs etmek mümkündür.

Direkt Türkiye ile ilgili tasnif edilmiş belgelerin bulunduğu "Türkei 133, 134, 158, 175c, 183 numaralı dökümanlar, bizim için önemlidir. Bunlar da kendi aralarında konularına göre ayrılmıştır. .

Türkei 133 - Einführung von Verbesserungen und Reformen in den Provinzen der asiatischen Türkei, sowie Garantie der Pforte für die Sicherheit der selben gegen die Bedrückungen durch Tscherkessen und Kurden. Burada Berlin Konferansının protokolü ve Berlin öncesi ve sonrası görüşmeler bütün detayı ile verilmiştir.

Türkei 134; Schriftwechsel mit der K. Botschaft in Constantinopel, sowie mit anderen Missionen und fremden Kabinetten über die inneren Zustaende und Verhaeltnisse der Türkei. Vom 1. 8. 1881 heisst das Rubrum. allgemeine Angelegenheiten der Türkei. Bu dökümanlar da Türkiye'deki diplomatlar ve diğer misyon sahiplerinin yazışmalarını ihtiva etmektedir. Bu yazışmalar, Türkiye'nin genel meselelerini ele almaktadır.

Türkei 158; Das Verhaeltnisse der Türkei zu Deutschland. Burada ise Türkiye'nin Almanya ile olan ilişkileri üzerine belgeler bulunmaktadır.

Türkei 183; Armenien, grubunda ise Ermenistan hakkında belgeler yer almaktadır.

Alman arşivinin bir özelliği de paleografik yapıdır. Bu belgeler; ekteki örnekte de görüleceği üzere 1908'e kadarı el yazısı ile yazılmıştır. Onun için tarihi Almancaya uzanmayı gerektirmektedir.

Konumuzla ilgili yayınlanmış belgeler de bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi : **Die Grosse Politik der Europaeischen Kabinette 1871-1914.** (1871-1914 Avrupa Hükümetlerinin büyük politikası) dır. Bu yayınlarda da Türkiye ve Ermenilerle ilgili bazı bölümler vardır. Bunlardan bazı alt bölümler şunlardır: a-1. Band, erster Teil, Kapital 10, Orientalische Krise 1876 (Doğu Krizi) b- 2. Band, Kapital 55, 56, 57 Ermenilelle ilgili bölümlerdir. c - 9. Band ,"Der nahe und ferne Osten" (Yakın ve Uzak Doğu) başlığı altında Türkiye ile ilgili elçilerin yazışmaları bulunmaktadır. d- 10. Band, "Das türkische Problem 1895" (1895 Türk Proplemli) başlığı ile tamamen Türkiye meselelerini ihtiva etmektedir. e- 12. Band "Alte und neue Balkanhaendel 1896-1899" (1896-1899 eski ve yeni Balkan ilişkileri) adlı başlık ile, bu konudaki genel yazışmalar bulunmaktadır.

Ayrıca Karl Strupp'un, **Ausgewaehlte diplomatische Aktenstücke zur oriantalischen Frage**[7] (Doğu meselesi için seçilmiş belgeler) adlı eseri burada anılmaya değer mahiyettedir.

Buraya kadar vermiş olduğumuz eserler, Alman arşiv belgelerini tanıtma amacına yönelikti. Üzerinde önemle durulması gereken diğer kaynaklar ise, Almanca hatıratlar ve telif eserlerdir.

Görev veya seyahat amacıyla Türkiye'ye gelerek ülkemizi ve halkımızı tanımış insanların yazdıkları eserler, bizi birinci dereceden ilgilendirmektedir. Çünkü, Batı'da oluşan genellikle menfi hava, Doğu ve Türkleri tanıdıktan sonra değişmektedir. Önyargılı bazı Batılı aydınlar, Türkiye'ye geldikten sonra iki tarafı da tanıyarak, hüküm verebilmektedirler . Bu açıdan Holstein, Hatzfeld, Bülöw, Radowitz'in eserleri önemlidir[8]. Bunlar Büyükelçi

---

7 Strupp,Karl,**Ausgewaehlte Diplomatische Aktenstücke zur Orientalischen Frage** ,Zusammengestellt und Erlaeutert von Dr. Karl Strupp,Gotha 1916.

8 Fritz von Bülöw, **Denkwürdigkeiten,** 4 Bde. Berlin 1930/31;Paul Graf von Hatzfeldt,**Nachgelassene Papiere 1838-1901,** zweiter Teil,(yayınlayan: Gerhard Ebel), Boppard am Rhein 1976; Friedrich von Holstein, **Die Geheimen Papiere** (yayınlayan: Norman Rich und M. H. Fischer),

olarak İstanbul'da görev yaparlarken, Türkiye'nin problemlerini, siyasi yapısını, Türk halkını ve Ermenileri yakından tanıma ve müşahade etme imkanına sahiptirler. Bununla birlikte Batılı devletlerin temsilcileri olarak, birbirlerinin düşünce ve duygularını çok iyi biliyorlardı. Bu sebeple bunların yazmış oldukları hatıratlarını değerlendirmeye çalıştık.

Ayrıca Türkiye'ye değişik amaçlarla gelip, Türkiye'deki gördüklerini, yaşadıklarını ve duyduklarını yazanlar da vardır[9]. Bunlardan Türkiye'ye geldiği halde olay yerlerini görmeden, görmüş gibi Batıya bilgi aktaranlar da bulunmaktadır.[10]

Belge ve hatıratların yanında, birçok telif eser de yayınlanmıştır. Bu eserlerin birçoğu sadece batı kaynaklarına veya Ermeni kaynaklarına dayanmaktadır.[11] Bunlardan en önemlilerden

---

Briefwechsel (3 januar 1861 bis 28 Dezember 1896) Göttingen-Berlin - Frankfurt 1961.

9 Paul Rohrbach,**In Turan und Armenien**,auf den Faden russischer Weltpolitik,Berlin 1898; Colmar Freiherr von der Goltz, **Anatolische Ausflüge**,Berlin 1896; Hugo Grothe, **Auf türkischer Erde , Reisebilder** und Studien, Berlin 1903;aynı yazar, **Meine Reise durch Vorderasien.** Vorlaeufiger Bericht mit drei Karten, Halle 1908; aynı yazar,**Meine Vorderasienexpedition 1906 und1907** ,zwei Baende, Halle 1913;Edmund Naumann,**Vom Goldenen Horn zu den Quellen** des **Euphrat**.Reisebriefe,Tagebuchblaetter und Studien über die Asiatische Türkei und die Anatolische Bahn, München und Leipzig 1893;Friedrich Naumann, **Asia,Eine Orientreise über Athen, Konstantinopel ,Baalbek, Nazareth, Jeruselam.Kairo,Neapel,** 7. unveraend. Aufl., Berlin-Schöneberg 1909; Eduard Nolde,**Reise nach Innerarabien, Kürdistan und Armenien**,Braunschweig 1895; Paul Rohrbach,**In Turan und Armenien,** Berlin 1898; Ernst Jaeckh,**Der aufsteigende Halbmond**,Berlin-Schnöberg 1911.

10 Johannes Lepsius,**Armenien und Europa.** Eine Anklageschrift wider die christlichen Grossmaechte und ein Anruf an christliche Deutschland. Berlin 1896

11 Gerayer Koutscharian,**Der Siedlungsraum der Armenier unter dem Einfluss der historisch-politischen Ereignisse seit dem Berliner Kongress 1878:Eine politisch-geographische Analyse und Dokumentation**,Abhandlungen des Geographischen Instituts Anthropogeographie,Bd.43,Berlin 1989;Uwe Feigel, **Das evangelische Deutschland und Armenien,** die Armenierhilfe deutscher evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontext der deutsch-türkischen Beziehungen. Veröffentlichungen des Konfessionskundlichen Instituts des Evangelischen Bundes. Bd. 28,Göttingen 1989; Adolf Hoffmann, **Im türkischen Kerker**.Wie ich Garabed Thoumajan fand eine armenisch-türkische Geschichte,Westend- Berlin 1897; Hugo Preller, **Salisbury und die türkische Frage.** Eine Einzeluntersuchung zur Geschichte der

bir tanesi, doktora çalışması olan, Norbert Saupp'un **Das Deutsche Reich und Die Armenische Frage 1878-1914**, adlı eseridir. 1993 yılı yazında Bonn'da tanıştığım Norbert Saupp'un, eseri hakkında bizzat bana söylediği sözler ilginçtir: "Kitabın objektif yazıldığını, söylemem zor. Çünkü bazı Ermeni arkadaşlarım var. Bunların etkisinde kaldım. Hatta şimdiye kadar yazılmış birçok batılı kaynaklar da objektif değil".

Yardımsever bir insan olan yazarın, bir başka eksik yönü de, böyle bir çalışmada hiçbir Türk kaynağını kullanmamasıdır . Türkiye üzerine araştırma yaparken, hiçbir Türk kaynağı kullanmamak, konunun tam aydınlanmaması demektir.

Diğer Batılı başka bir yazar Mc Carty'nin Osmanlı Devleti'nin nüfusu hakkındaki çalışması, paha biçilmez niteliktedir. **Muslim and Minorities, The Population of Ottoman Anatolia and the Erd of the Empire** adlı eserinde Osmanlı Devleti vilayetlerinin nüfusunu en ince teferruatına kadar araştırmıştır. Faydalandığı kaynaklar , o dönemin nüfusunu ortaya koyacak olan devletin resmi organlarının yayınlarıdır. Bu verilere kendi yorumunu da ilave ederek objektif bir sonuca varmaya çalışmıştır. Sahanın en iyi eserlerindendir.

---

deutsch-englischen Beziehungen der Vorkriegszeit. Stuttgart 1930; Eduard Bernstein,**Die Leiden des armenischen Volkes und die Pflichten Europas,** Berlin 1902; Yves Ternon, **Tabu Armenien,Geschichte eines Völkermords.**Berlin- Frankfurt-Wien 1977; Haja Holborn,**Deutschland und die Türkei 1878-1890,**(yayılayan,Hans Rosely),Berlin 1926; Bresnitz von Sydacoff,**Abdülhamit und die Christenverfolgungen in der Türkei,** Berlin-Leipzig 1915.

I. BÖLÜM

HIRISTİYANLARIN GENEL DURUMLARI VE BATILI DEVLETLERİN POLİTİKALARI

I.I. HIRİSTİYANLARIN OSMANLI DEVLETİ İÇİNDE DURUMLARI

Tarih boyunca birçok büyük devlet kurmuş olan Türkler, yönetim tarzında usta bir millet olmuşlardı. Osmanlı Devleti, yönetim tarzı, süresi, büyüklüğü, medeni bakiyeleri itibariyle Türk ve insanlık tarihinin en önde gelen büyük cihan devletlerindendi. Onlarca ayrı ırk, din, dil ve coğrafyadan insanları asırlarca bir devletin çatısı altında tutmak kolay ulaşılacak bir başarı değildir. Yalnız Osmanlı Devleti bunu başarmıştı.

Başarıda asıl sebeplerden birisi devlet yönetimine hakim olan toleranslı anlayış idi. Osmanlı Devleti'nde, Ermeni Ermeniliğinden, Rum Rumluğundan, Yahudi Yahudiliğinden utanmadan, horlanmadan asırlarca yaşayabilmişti. Dinleri, örf ve adetleri ile ayrı alt gruplar halinde insanlar dini cemaat yapısını, kimliğini koruyabilmişti. Saupp buna şöyle şehadet eder:
"Milletler topluluğu olan Türkiye, Hıristiyan azınlıklara göz-bebeği gibi bakıyordu."[12]

Üstelik, "Türkler, hiçbir zaman hakim oldukları kavimlerin dini, milli meselelerine müdahale etmemişlerdir."[13] Ayrı kiliseleri, okulları ile her dini cemaat varlığını özgürce sürdürebilmişti. Engizisyonlu Ortaçağ Avrupa'sının kilise istibdadının bunaltıcı baskısı altında yaşayanların Türkiye'ye "güneş ülke" gözüyle baktıkları bilinmektedir.

Yalnız Türklerin daha geniş bir ifadeyle Müslümanların dışındaki cemaatlerden istenilen tek şey vardı: Devleti, vatanı sırtından hancerlememek.... Vergi, elbette devletin koruma-kollama, huzur-güvenlik içinde yaşatma görevinin bedeli olarak her kesimden alındığı gibi Hıristiyanlardan da alınıyordu..Oran ve

---

12 Norbert Saupp, **Das Deutsche Reich Und Die Armenische Frage, 1878-1914,** Köln 1990, s.11

13 **Katliam Efsanesi**,Anadolu Basın Birliği Genel Merkezi Genel Başkanlık Özel No:25,Ankara 1987,s.20

isimdeki farklılıklar, üstlenilen yükümlülüklerle doğru orantılı olduğu için adaletsizlik söz konusu olmuyordu.

Türk idaresinin Selçuklulardan bu yana devamı gözönünde tutulursa Ermenilerin durumu ilginç ve farklı bir çizgi takip eder.

1.1.1 Ermeniler Türk İdaresinde Şahsiyet Kazanmışlardır

Bilindiği gibi Ermenilerle-Türklerin ilk karşılaşmaları Selçuklular'ın Anadolu'yu fethinden çok öncedir. Yer ise bugünkü Birleşik Devletler Topluluğu'na katılan Ermenistan ile İran'ın kuzey-batı kesimindedir. Ermeniler kesin hatlarıyla 1071'den sonra Selçuklu ve devamı olan Osmanlı cihan devletlerinin yönetimi altına girmişlerdir.

İşte Ermenilerin, Hıristiyan dünya içinde bile kişilik bulmaları da bundan sonradır denilebilir. Zira Türk idaresi altına girene kadar Ermeniler diğer milletler tarafından horlanmakta ve aşağılanmaktaydı. [14] Doğu Roma ve Bizans'la olan mezhep farkları aynı dinden olmalarına rağmen Ermenileri bu konuma düşürmüştü.

Türk idaresi altında Ermenilerin durumunun iyileşmesi yerinde saymadı. İstanbul'un fethiyle Ermeniler için de yeni bir devir açıldı. Fatih; Rus, Roma, Bizans ve İranlıların Ermenilere tanıdığı haklardan çok daha fazlasını kısa bir sürede onlara verdi.[15] Bunlardan en önemlisi, Fatih'in 1461 'de Bursa'da yaşayan Ermenileri, aileleriyle birlikte İstanbul'a getirtip Bursa Metropoliti Ovakim'i patrik ilan ederek İstanbul'da bir Ermeni patrikhanesi kurdurması idi.[16] Bu tolerans altında Ermeniler, Osmanlı ülkesinde gerçek bir hürriyet içinde, kiliseleri, okulları ve diğer sosyal teşkilatlarıyla serbestçe faaliyet göstermişlerdi.[17]

---

14 Kazım Karabekir, "Ermeniler Nereden Geldiler ,Nereye Gidiyorlar",**Belgelerle Türk Tarih Dergisi**. Sayı,23,1987, s.73.

15 Azmi SÜSLÜ,"Tarihte Ermeniler ",**Belgelerle Türk Tarih Dergisi**,Sayı.23, 1987 ,s.69

16 M. Hidayet Vahapoğlu,**Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**,Boğaziçi İlmi Araştırmalar Serisi:1, İstanbul1992, s.19.

17 Nejat GÖYÜNÇ,**Osmanlı İdaresinde Ermeniler**,s.54_55; Vahapoğlu, s.19_20

Avrupa tarihinde farklı din hatta mezhepten insanlara gösterilmeyen bu tolerans Müslümanlar ve Ermeniler arasında yakın-sıcak ilişkilerin doğmasını sağlamıştı.

Mesela, "Ermeni zenginleri yanlarında hala mutemet olarak Türk bulundurmayı tercih ettikleri gibi, Türkler de işlerinde bir Ermeniyi Türkten farksız olarak kullanıyorlardı. Hacca giden bir Türk,evini-barkını bir Ermeniye emanet ettiği gibi, yerinden uzaklaşan bir Ermeni de varını-yoğunu bir Türk'e bırakırdı. Türk zenginlerinin çoğunun aşçısı Ermeni idi."[18] Ermeni katliamının Rusları bile tiksindiren günlerini de gören Karabekir, 1886'da Van'da şahid olduğu durumu şöyle anlatır: "1886'da Van'a gittiğimiz zaman ilk Ermeni olarak aşçımızı gördüm. Sonraları da ailesini ve diğer Ermeni ailelerini yakından ve içlerinden gördüm ve tanıdım. Kılık-kıyafetleri, ev hayatları, yemekleri, eşyaları Türklerle aynıydı. Ermeni kadınları beyaz çarşaf giyerlerdi. Müslüman görünmekten kaçınırlardı. Erkeklerin kıyafetleri de bizimkilerden farksızdı. Bir gün aşçımız bizi kilisede bir düğün törenine götürdü. Gelin alayını ve nikah törenini seyrettik. Kilisenin avlusunda gelin kapalı bir halde güveyin yanında, papaz karşılarında, etrafta aileleri ve davetlileri halka halinde toplanmıştı. Sözler tamamıyla Türkçe idi."[19]

Karabekir'in bu tesbitini Naumann da yapar: "Ermenistan'daki Ermeniler süregelen kendi anlatım tarzlarını kullanırlar. Fakat Küçük Asya (Anadolu) şehirlerindeki Ermeniler kendi anadillerini unutmuşlardır."[20]

Ermenice yerine Türkçeyi, Anadolu'daki daha doğrusu Müslüman Türk yönetimindeki Ermenilerin kullanmalarının sebebi bir başka araştırma konusudur. Bunların Hıristiyanlaştırılmış Türk olmaları kısmen söz konusu olabilir. Ama baskı ve zorlamadan bahsedilemez. Ermeni tarihçisi Vartanyan bu konuda şu tesbiti özellikle vurgulamaktadır: "Türkiye Ermenileri, Rus Ermenilerine göre Ermeni kültürü, dili, tarihi, edebiyatı bakımından çok kuvvetli

---

18 Kazım Karabekir,**Ermeni Dosyası**,İstanbul 1994, s.13

19 Karabekir, Erm. Dos.,s.12-13

20 Edmund Nauman,**Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat**,Leipzig 1893,..s.323 "Die Armenien Armenistans bedienen sich wohl alle ihres angestammten Idioms;aber in den kleinasiatischen Staedten haben sie ihre Muttersprache verlernt..

ve serbest idi. 19. asır başlarında Ermenilik bir millet olarak, henüz Avrupa'da bilinmiyordu. Ermenileri yeryüzüne dağılmış tacirler, kendi çıkarlarından başka bir şeyle ilgisi olmayan kişiler; Yahudiler gibi vatansız, milliyetsiz, serseri olarak tanıyorlardı."[21]

1.1.2.Hıristiyanlar, Müslümanlardan Daha İyi Durumda

Osmanlı yönetimi altında diğer azınlıklar gibi Ermeniler de Müslüman halka göre refah içindedirler. Bu durumu Helmut von Moltke Türkiye'de bulunduğu süre içinde gözlemişti. Moltke, Türkiye'den gönderdiği mektuplarda Ermenilerin Hıristiyan Türk olduklarını zira Türklerin adetlerini ve dillerini benimsediklerini belirtikten sonra refah içerisinde yaşadıklarını ifade eder. Aynı duruma 1870'li yıllarda Vambery de dikkat çekmektedir. Vambery, Ermenilerin Türklere benzediklerini fakat hiç bir zaman İslam dinine girmeyi düşünmediklerini söyler.[22]

Gayri müslimlerin ekonomik yönden Türklerden daha iyi durumda olduğuna kırk yıl gibi uzun bir süre Türkiye'de görev yapan İngiltere'nin İzmir Konsolosu Charles Blunt da dikkat çeker. Blunt, 1860 tarihli raporunda "şunu kesinkes söyleyebilirim ki Hıristiyanlar, Türklerden çok daha iyi durumdadırlar." der.[23] Aynı hali seyyahlar da görüp yazmışlardır. Jaeck, bunu şöyle anlatır: "Küçük Asya'dan geçerken Türklerin fakirliğinin yanında arasıra güzel Ermeni köyleri görürsünüz. Ermeni köyü temiz ve güzeldir. Zira Ermeniler hiç bir zaman askerlik yapmazlar. Bunun yanında Türk köyü sefalet içerisindedir. Çünkü Türkler yıllarca askerlik yaparlar ve tarlaları da ekilmeden öyle durur."[24]

Doğu Anadolu'da yaptığı incelemelerle tanınan Rus Generali Mayweski de aynı durumu görmüştür. Üstelik bu Rus'un belli bir misyonu da vardır. Ve o dönem Ermeniler hakkındaki acındırıcı yaygaralar Batı'da modadır. Mayweski şöyle der: "Ermeni köyleri

---

21 Mehmet Hocaoğlu,**Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**,İstanbul 1976,s.23

22 Uwe Feigel,**Das Evangelische Deutschland und Armenien**,Göttingen 1989 s.67-68

23 Şimşir, s.13

24 Ernst Jaeck,**Der aufsteigende Halbmond,Beitraege zur Türkischen Renaisance**,Berlin1911 ,s.107

sürekli bir çapulculuğun altında kalmamışlardır. Eğer gerçek böyle olsaydı, şimdiye kadar bu bölgede hiçbir Ermeni köyünün kalmaması gerekirdi. Halbuki Ermeni köyleri, Türk köylerinden daha zengin ve gelirlidir."[25]

Sadece köylü Ermenilerin durumu iyi değildir. Ticarette de Ermeniler etkindirler. "Nufusu 10.000'nin üzerinde olan şehirlerde - örneğin Ankara, Sivrihisar, Eskişehir ve Kütahya gibi- ticaretin genelini Ermeniler elinde bulunduruyordu ve bu da güçlü olmak demekti."[26]

Marcel Leart ise bu konuda rakamlar verir. Ona göre, Anadolu'daki 166 ithalatçının 141'i Ermeni,12'si çeşetli uyruklu ve sadace 13'ü Türk'tür. 9.800 dükkan sahibi ve zenaatkarın 6.800'ü Ermeni, 2.550'si Türk, 150 ihracatçının 127'si Ermeni ve 23'ü Türk, 153 sanayicinin 130'u Ermeni ve 20'si Türk, 37 bankacının 32'si Ermenidir. Ermenilerin Türk Ermenistan'ı dedikleri bölgede toplam 803 okulları, 2.088 oğretmenleri ve 81.226 öğrencileri bulunmaktadır.[27]

Türklerin yoksulluğunun sebebi, son yıllarda devletin başının bir türlü esen kalmaması ile yakından ilişkilidir. Vatan müdafasına koşan yığınlar, yurtlarından-yuvalarından uzak diyarlara gidip çoğunlukla dönmemektedirler. Askerlik yükümlülüğü olmayan Ermenilerin varlıklı olmalarının sebeplerini İngiliz Konsolosu Palgrawe anlatır: "Türkiye'deki Hıristiyanların Müslümanlara kıyasla refah içinde olmalarını, onların daha enerjik daha çalışkan ve daha erdemli olmalarına yormak yanlıştır. Gerçek şu ki, çalışkanlık, doğruluk, namusluluk ve dürüst iş çıkarma bakımından Müslümanlar şaşmaz biçimde Rum ve Ermeni hemşehrilerinden kesinlikle bir gömlek üstündürler. Ama ne var ki Müslümanlar muazzam bir yükün altında sistematik olarak ezilmişlerdir ve ezilmektedirler. Hıristiyanlar ise Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ayrıcalık durumlarını sürdürerek son yüzyıldan beri sürekli olarak zenginleşmişlerdir. Zenginleşmeleri de

---

25 Hocaoğlu,Tar. Erm.,s.35

26 Alfred Körte, **Anatolische Skizzen**,Berlin 1896,s.57 "In grösseren Staedten mit mehr als 10.000 Einwohnern wie Angora,Sivrihisir,Eskişehir,Kütaja, .. ist der Grosshandel fast ganz in den Haenden der Armenier und damit auch die Macht ..

27 Gürün,s.108

çok su götürür spekülasyonlarla apaçık hilelerle ya da tefecilikle olmuştur." [28]

Artık Ermeni karakteri ile ilgili Batılı yazarların ifadesine "itiraf" gözüyle bakmakta fayda vardır. Bir Alman yazarın tespiti şudur: "Bu ülkede (Doğu'da) yaşayanlar ve halk ile iç içe olanlar, Türk'ü sevmeyi ve saymayı, Yunan'ı hafife almayı, Ermeni'den nefret etmeyi ve hor görmeyi öğrenirler. "Bir Yunan iki Yahudiyi, bir Ermeni iki Yunanı kandırır." diye Ortadoğu'da bir söz vardır.[29] Bu cümle, Hıristiyan Batı insanlarının tarihi Yahudi düşmanlığı ve horlaması gözününde tutularak değerlendirilmelidir. Aynı cümle bir çok yerde daha Batılı yazarlarca kullanılmıştır.[30]

Ermeni karakterini bir Hıristiyan yani Ermenilerle dindaş olan Körte şöyle anlatır: "Türkiye'de sizi aldatan birine mi rastladınız, biliniz ki bu muhakkak bir Ermenidir. Memleketin hususiyetlerine iyice vakıf olan Eskişehirli büyük bir patiskacı bana tecrübesinin kendisine şunu öğrettiğini söyledi: Bir Türk'le mi iş yapacağım mukavele yapmaya lüzüm görmem, sözü yetişir. Ama bir Rum veya bir başka Hıristiyanla iş yapacaksam yazılı bir mukavele yaparım. Bu şarttır. Ermenilere gelince anlaşma yazılı da olsa hiçbir mukavele yapmam. Zira hiçbir mukavele onların yalan ve hilelerine karşı bir garanti sağlamaz."[31]

Bu karakter yapısı kendi çıkarları ile ilgili olarak kötü emeller besleyen dış devlet tahrikleriyle birleşince vahim olayların doğması kaçınılmaz olmaktadır.1878 yılında Doğu Anadolu'da uzun bir inceleme gezisi yapan ingiliz General Baker Paşa'nın müşahadesi şudur: "Birçok ileri gelen Ermeni ile yaptığım konuşmalardan şunu anladım ki, Ermeniler gelecek için büyük emeller beslemektedirler. Bu emelleri uygulanabilir olmaktan başka , kendileri için de tehlikelidir. Ermeni özerkliği planının ne kadar aptalca bir şey olduğunu anlayabilmek için bu ülkeyi tanımak gerek. Ermeniler her

---

28 Şimşir,İng. Bel.Os. Er.c.1., s.15

29 Ulrich Erker-Sonnabend,**Orientalische Fremde**,.Bochum 1987, s.74 ;Körte s.52, "Fast Jeder,der in den Provinzen mit den Kern des Volkes in Verbindung kommt,lernt den Türken achten und lieben,den Griechen geringschaetzen,der Armenier hassen und verachten"."Ein Grieche betrügt zwei Juden,ein Armenier zwei Griechen"

30 Geniş bilgi için bakınız, Körte ,Ana. Skiz.

31 Körte,s.52-53

yerde azınlıktadırlar. Genel olarak nüfusun üçte biriyle beşte birini oluşturuyorlar. Özerklik onları Kürtlerin insafına terkedecektir. O Zaman durumları şimdikinden on kat daha kötü olacaktır. Sonra özerklik kışkırtmaları Türk makamlarını kuşkulandırıyor. Bütün araştırmalarım şunu kanıtlıyor ki, bu vilayetlerin yönetilişi pek iyi olmamakla birlikte, Hıristiyanlar Müslümanlardan çok daha iyi durumdadırlar." [32]

Almanya'ya gönderilen bir raporda ise Ermenilerin iç yapısı ile ilgili olarak şu müşahadeye yer verilir: "Birçok cinayeti hürriyet için kendi yurttaşlarına yaptılar. Kendilerine ait hapishaneleri ve mahkemeleri vardı. Onların hükümeti Türklerinkinden daha kötüydü. Fakat bu onlara karşı saygısız olmaya engel olmuyordu."[33]

Üstün olanın takdiri bile, insani erdemin bulunması ile münkündür. Bu erdemi yakalayamayan Ermeniler,19. yy. sonunda kendilerini de Müslümanları da kan ve ateş içinde eritecek güçlü devletlerin oyununa gelmekten kurtaramamışlardır. Yer yer güçlü devletlerin, emperyalist doyumsuzluklarını birbirine karşı kullanmak istemeleri fayda getirmemiştir. Ancak kendilerine ve eski hamilerine zarar getirmiştir.

1.1.3.Anadolu'daki Ermeni Nüfusuna Bakış

Ermeniler, Anadolu'da yüzlerce yıldır yaşıyan bir halktır. Onlar Selçuklular'dan önce de bu ülkede varlardı. Fakat mezhep farkından dolayı Ortodoks Bizans yönetimi ile araları iyi değildi. Gregoriyen Ermenilerin, Bizans döneminde kenar ve sarp bölgelere çekildiği, başlangıçta yer yer savaşsalar bile Selçuklu yönetimini Bizans'a tercih ettikleri bilinmektedir. Kösedağ Savaşı'ndan sonra olduğu gibi, yenilgi zamanlarında Müslüman Türk yönetiminden

---

32 Şimşir,İngi. Bel.Os.Er. s.35

33 Almanya İstanbul Büyükelçisi Freiherr Marschall'ın Therapia'dan 14 September 1904 tarihli mektubu,PA.AA Türkei 183, Register 14075 , Bd. 26-27 ."Der kaiserliche Vizekonsul in Mossul meldet ...:Viele Morde sind von ihnen an ihrem Landsleuten im Namen der Freihet begangen worden.Sie besassen sogar eine vollkommen organisierte Gerichtsbarkeit und eigeneGefaengnisse.Ihre Herrschaft war mehr gefürchtet als die der türkischen Regierung.Das alles hindert aber nicht,dass doch heute die grosse Masse der armenischen Bevölkerung zu ihnen mit scheuer Ehrfurcht aufblickt."

yüz çeviren hatta putperest Moğollarla aleyhte işbirliğine giden Ermeniler, bu tip tavırları zaman zaman Osmanlılar devrinde haçlı seferleri nüksettikçe de göstermişlerdi.[34] Fakat devletin güçlü olduğu sıralar Gregoriyen Ermenilerin Katolik patrikliği ile Osmanlı aleyhine ilişkileri mevzi kalmağa mahkum olmuştu. Yaygın taban bulamamıştı. Osmanlı Devleti'nin dış müdahaleye açık olduğu devrelerde ise durum tamamiyle değişmiştir.

Asırlarca Osmanlı toplumu içinde yaşayan, hatta dil, örf-adet, yiyecek-giyecek yönlerinden Müslüman-Türk halkından ayırt edilemez hale gelen.[35] Ermeniler, belli mihraklar eliyle aleyhte harekete geçirildiler. Bunda "iç"le "dış"ın fazla bir ayırımı yoktur. İşbirliği vardır, "Şark Meselesi" doğrultusunda Osmanlı Devleti'ni eritmek isteyen güçler, öncelikle Hıristiyan unsurları harekete geçirdiler. Sırp, Rum, Bulgar sırayla Balkanlar'ı kan ve ateş deryası haline getirdiler.Sonuç: Balkanlar'a fatihler olarak giden Türklerin oralarda "yetimler" bırakarak çekilmesi idi. Ama bu yetmiyordu. Anadolu'dan da çekilmenin sağlanması gerekiyordu Anadolu'da Sırp, Bulgar yoktu. Rum çoğunluk değildi. Üstelik Yunanistan'ın kurulması ile Rum unsur zaten gözden düşmüştü. Yeni unsurların harekete geçirilmesi gerekti. Bu yeni unsur; Ermeniler oldu. Hemen bilirtmek gerekiyor ki Hıristiyan Ermenilerin dünkü konumuna bu gün artık İslam kökenli unsurlar geçirilmektedir.

Üstelik, Anadolu'nun doğusunda bu ülke birliğini fesada uğratacak konumdaki bu yeni unsurun harekete geçirebilmesi için "bağımsızlık", "ayrı vatan", "ayrı devlet", gibi güçlü "yemler" atıldı. Osmanlı toplumunun "millet-i sadıkası" olarak devletin birçok kritik ve önemli noktalarında görev alan Ermenilerin, haçlılık duygusu ortaçağları aratırcasına ön plana çıkartılarak harekete geçirilmesi, beraber yaşadığı insanlara karşı şavaşabilmesi için "ayrılıkçı" duyguların yeşertilmesi gerekiyordu. Bu "altyapı" sayılabilecek çalışmalar, uzunca bir süre yapıldı. 19. yy. sonlarına gelindiğinde devletlerarası platformda işin resmen ele alınabilmesi için başka

---

34 Göyünç,s.48

35 Bir Fransız yazar Türkiye'ye geldiğinde Ermenilerin kendi arlarında bile isteyerek-iradi olarak Türkiçe konuştuğuna tanık olur.Bkz.Georges de Malcville,**Sözde Ermeni Tradejisi**,(Türkçeye çeviren:Galip Üstün),İstanbul 1991,s.14; Karabekir,Er.Dos. s.12

sebeplerin ortaya sürülmesi gerekiyordu. Madem ki her halk kendi kaderini tayin hakkına sahipti, öyleyse aynı haktan Ermeniler de yararlanmalıydı. Bunun için de Ermeni, hareket ve isteklerini haklı gösterecek donelere ihtiyaç vardı. Bunların en başında da Ermeni nüfusunun, o çevrede yaşayan İslam nüfusundan çok olduğu iddiası geliyordu.

Ayastefanos'ta Rus Başkomutanını karşılayan Ermeni heyetinin başındaki Ermeni Patriği Osmanlı ülkesinde üç milyon Ermeni yaşadığı iddiasını ilk olarak Berlin Kongresinde (1878) ortaya koydu.[36] Osmanlı Devleti ile savaşan Rusları, İstanbul yakınlarında tebası olan devlete rağmen karşılamanın ücretini Ayastefanos'un 16. maddesinde almışlardı. Yalnız Avrupalı devletlerin müdahalesi üzerine Ayastefanos, Berlin Kongresi'nin onayına muhtaç olunca Patriklik heyeti onbeş gün önceden oralara giderek kulis faaliyetine başlamıştı. Üç milyon Ermeninin bulunduğu iddiasıyla öncelikle, Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine ıslahat, ardından özerk yönetim, Ermeni vali tarafından idare edilen bir bölge ve bağımsızlık düşleniyordu. Fakat 3 milyon iddiası, vergi kanunu işin içine girince patriklik tarafından düşürüldü. Ermeni nüfusu gerçekte 1.780.000 idi.[37]

Sonra en çok Ermeninin yaşadığı illerde ise 689.800 Ermeninin bulunduğu iddia edildi. Erzurum, Van, Muş, Bitlis, Sivas, Harput, Diyarbakır'daki Ermeni miktarını Ermeni patrikliği böyle tesbit etmişti. Üstelik bu tesbiti, 7 Eylül 1880 tarihinde içlerinde, İngiltere'nin de bulunduğu elçiler, notaya ekleyerek Bab-ı Ali' ye vermişlerdi.[38]

Osmanlı Devleti karşısında Avrupalı devletlerin elçilerinin itibar ettiği patriklik nufus dökümü ne kadar doğruydu? Patriğin dediği gibi Erzurum'da 60.000 Müslüman'a karşı 134.000 Ermeni, Van-Muş-Bitlis'te 20 bin'e karşı 252 bin, Sivas'ta 65'e karşı 57 bin, Harput'ta 70 bin'e karşı 158, Diyarbakır'da 55 bin'e karşı 88.800 Ermeni gerçekten var mıydı?

---

36 Gerayer Koutscharian,s.83; Mehmetzade Mirza Bala,**Ermeniler ve İran**(yayına hazıryayan Yavuz Ercan,Ankara 1994,s. 19;Yves Ternon ,**Tabu Armenien** ,Frakfurt-Berlin 1981

37 Mirza Bala, s.19

38 Cevdet Küçük,**Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878- 1897**,İstanbul 1986,s.168

Bu konuda karşımıza ilginç bir tablo çıkmaktadır. Nota olayından bir yıl önce İngiliz dışişlerinde şu yazışma olur: "Binbaşı Trotter'den yüzbaşı Clayton'a....."Görev alanınız Van; önemli göreviniz, idaredeki yolsuzlukları anlamak ve rapor etmek, Osmanlı Devleti'nin söz verdiği reformların yapılmasına yardım etmektir. Gezginci ve yerleşik aşiretlerle, Ermenilerin nüfuslarını saptayın. Geçende Muş Patriğine sordum. Ermenilerin sayısı ne kadar, diye. 160 bin dedi. Ben araştırdım deyince, 120 bine indi. Oysa resmi istatistik yalnızca 48 bin".[39]

Demek ki İngilizler, Ermenilerin verdiği bilgiye güvenmemektedirler. Çünkü Muş Patriği, önce 160 bin dediği halde, İngiliz görevli "araştırdım" deyince hemen 120 bine inmiştir. Halbuki bu da üçte bire yakın bir abartmadır. Aynı İngilizler, bir yıl sonra Osmanlı Devleti'ne Ermeni Patriği'nin rakamlarını verirken 7 Eylül 1880 tarihinde Konsolos Trotter'in tesbitini alırlar. Buna göre Erzurum'da Ermeni nüfüs 134 bin değil 52.341'dir, Van'da 39.113, Bitlis'te 77.993, Harput'ta 44.102, Diyarbakır'da 27.252, Sivas'ta 53.013'tür.[29] Toplam ise bu illerde 689.800 Ermeni değil 240.803 Ermeni nüfus vardır. Görüldüğü gibi ingilizler, kendi kendilerine kalınca Ermeni Patrikliğine güvenmemekte ve gerçeği tesbit için kendi elemanlarını görevlendirmektedirler. Ama Osmanlı Devleti ile ilişkide tesbit ettikleri doğruları değil üç kat abartılı Ermeni Patriği dökümanını kullanmaktadırlar. Şu hal, sıradan bir safdillik veya bilgi atlaması olarak değerlendirilemez. Burada günümüzdeki yaygın kullanımıyla Batı'nın daha doğrusu İngiltere'nin "çifte standardı" sırıtmaktadır. İyi niyetle bir "masum" halkın haklarını savunmak yerine, başka çirkin planların bulunduğu düşüncesi mecburen doğmaktadır.

İngiliz dişişlerinin de tesbit ettiği gibi Ermenilerin verdiği rakamlara inanmak münkün değildir. Öyleyse Ermeni miktarı nedir?

Bu konuda yabancı araştırmacıların birbiriyle çelişen ifadeleri bulunmaktadır. Daha anlamlı bir ifade ile her devlet; kendi

---

[39] Şimşir,İng. Bel. Os. Er., s.284-5

[29] Küçük,s.165,

politikası doğrultusunda gerçeği saptırmanın çabasını "İstatistiki" görüntü altında vermektedir.

Burada örnekleme kabilinden birkaç vilayeti almakta yarar vardır. Mesela Bitlis,1882-1894'lerde 30 bin kilometrekare yakın bir yüzölçüme sahiptir. Yüzölçümün sabit olduğu bu yıllarda ise batılı araştırmacıların verdikleri nüfusla ilgili rakamlar şöyledir. SAE'ye göre Bitlis'te Ermeni nüfusu 250 bin iken, CUİNET 131.900; LYNCH 97.189, Ermeni Patriği ise aynı Bitlis'te 180 bin Ermeninin yaşadığını ileri sürer.40 Yörede görev yapan İngiliz Yüzbaşısı Norman'nın 1895'te verdiği raporuna göre ise Bitlis'te Ermeni nufusu toplam 130.790 dır.41 Schaw ise 1882'de Bitlis Ermeni nüfusunu 107.804 olarak verir.42 Görüldüğü gibi 1893'teki 97 bin nüfus ile 1882'deki 250 bin nüfus arasında hiçbir mantıki bağ yoktur. Hatta bazıları Ermeni Patrikliğinin abartısını bile gölgede bırakmışlardır.

Aynı çelişkiyi Diyarbakır verilerinde de görmek mümkündür. SAE'ye göre 1882'de Diyarbakır'da 150 bin Ermeni yaşarken, CUİNET'e göre (1886'da) 79.120, LYNCH'a (1900) göre 15.150 Ermeni yaşamaktadır. Ermeni Patrikliğinin 1912'deki rakamı 105 bindir.43 Yüzbaşı Norman ise 1880'de Diyarbakır Ermeni nüfüsunu 79 029 olarak verir.44

Bu rakamların hangisi doğrudur? Yer aynı yıllar birbirine çok yakın olduğu halde bu kadar çelişkinin sebebi nedir?

Öncelikle yabancıların gezgin olarak geldikleri bir sırada kendilerine yakın buldukları 45 (papaz, patrik, esnaf Ermeni vs.) gibi şahıslardan bilgi almaları, gördükleri şehrin nüfusu ile sadece görgüye dayalı tahminde bulunmaları yanıltıcı olabilir. Çünkü

---

40 Koutscharian s.88 ; Justis Mc Carty, Muslim and Minorities, The Population of Ottoman Anatolia and the Erd of The Empire,Newyork,1983, s.54'te aynı Ermeni patriğin istatistiğini kaynak göstererek Bitlis'te Ermeni nüfusu'nun 250.000 olduğu yazar.Burudu aynı kaynak ve aynı yıl dan alınan rakamlar da birbiriyle fevkalade çelişmektedir.

41 C.B.Norman, **Ermenilerin Maskesi Düşüyor**,(Türkçeye çeviren Yavuz Ercan)Ankara ,1993,s.65

42 Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**(Çev.Mehmet Harmancı), İstanbul 1983,s.251

43 Koutscharian,s.89

44 Norman,s.65

45 Göyünç,s.38

kesine yakın rakamlar ortaya koyabilmesi için vergi kayıtları, tahrir defterleri v.b. temel verilere dayanmamaktadırlar. Bu konuda Mc Carty ve Kemal Karpat'ın çalışmaları bir ayrıcalık gösterir .Çünkü nüfus konusunda başlı başına çalışmalarını müstakil eser olarak yayınlamışlardır. Kaynakları ise sıradan duyumlar,tahmini veriler değildir. Bizzat devlet verilerine inmişler, arşiv dökümanları, resmi istatistikler,salnameler ve nüfus sayımı neticelerinden faydalanmışlardır. Onun için bu bölümün ardından, Karpat ve Mc Carty'nin rakamları diğerleri ile kıyas vasıtası olmak üzere tablolar halinde verilmiştir. Tablolardan durumu takip daha kolay olacaktır.

Yabancı kaynakların genel nüfus verilerinde de aynı durum görülür, Seyyah Nolde Reis, Fırat'ın kuzeyindeki nüfus varlığını ikiye ayırır. Kürtler, halkın 2/3'ünü, Ermeniler ise 1/3'ünü oluşturmaktadır.[46]

Bu taksimde görüldüğü gibi Fırat'ın kuzeyinde başka yaşayan yok gibidir. 2/3 Kürt nüfustan tüm İslam, 1/3'ten bütün Hıristiyan varlığı anlaşılsa bile gerçek bir dağılımın ortaya konulduğuna inanmak zordur.

Alman Papazı Lepsius, 1880 yılında 6 vilayette toplam Müslüman nüfusun 776.500 gösterirken, toplam Hıristiyan nüfusu 1.054.800 gösterir. Avrupa kamuoyunda Ermeniler lehine bir hava oluşturmaya çalışan ve Ermenilere özellikle "Hıristiyanlıklarını" ön plana çıkartarak yaklaşan Lepsius'un Hıristiyan varlığı için de Ermenilere ayırdığı rakam 780.800'dür. Buna karşılık Türk 220 bin, Kürt 380 bindir [47] Ülkenin asırlarca yerleşik halkı olan İslam varlığının rakamlarını yazarken Lepsius'un elinin titremesinin sebebini anlamak zor değildir.

Steinberg, ise İstanbul civarında 400 bin Ermeninin yaşadığını söylerken toplam Ermeni nüfusunu 2,5 milyon olarak verir.[48]

---

46 Baron Eduard Nolde, **Reise nach Innerarabien, Kurdistan und Armenien 1892,** Mit dem Bildniss des Reisenden und Einer Karte, Druck und Verlag von Friedrich Vieweg und Sohn, Braunschweig,1895, s.252

47 Lepsius,s.81

48 Jonathan Steinberg "Der Kopenhagen Komplex" , in: Kriegsausbruch 1914, Müchen 1967, s.154

Preller'in yazdığına göre aynı dönemdeki Ermeni nüfusundan İstanbul'a düşeni 160 bindir. Bir milyona yakın Ermeni Rusya-Transkafkasya'da, toplam 500 bin Ermeni ise Türkiye'de yaşamaktadır (İstanbul dahil) 49

Bir Alman belgesinde ise Ermenilerle ilgili veriler ilginç bir seyir takip eder. Buna göre Türk İmparatorlu'ğunda 2.5 milyon Ermeni 21 değişik ilde yaşamaktadır. Bunlardan İstanbul'a düşen pay ise 216 bin Ermenidir. Alman belgesinde Ermenilerin mezheplere göre dağılımı ise şöyledir: Protestan 65.600, geri kalan ise Gregorien'dir. Protestanlar 40 yıl önce İstanbul'a gelen Amerikan Protestanlardan sonra ortaya çıkmaya başlamışlardır.50

Bu Alman belgesi, ilk Hıristiyanlardan ve Gregorien olmakla övünen Ermenilerin Katolik, Protestan, Evangelik olmalarının sebebini de böylece ortaya koymaktadır. Kırk yıl önce Türkiye'ye gelen Amerikan Misyonerleri, Ermeniler arasında yeni bir mezhebin doğmasını sağlarken, Katoliklerle Fransa, Protestanlarla Almanya,İngiltere ve Amerika, Ortodokslarla Rusya, Gregoriyenlerle İngiltere arasında bağ kurmak gerekmektedir. 51 Tarih boyunca kendi iç dünyasında mezhep taassubunu aşamayan Batılı devletler, etki alanlarının uzandığı yerlere de bu tutumlarını taşımışlardır. Elbette hedef, kendi mezhep ve inancında bir yerli halk meydana getirme çabasıdır. Fakat bu durumu hasbi bir çalışma olarak değerlendirmek güçtür. Sömürge imparatorlukları kurarak dünyayı paylaşmaya çıkan Batılı devletler, etki alanlarını genişletebilmek için kendi dinlerinden olan insanlara bile acımamışlardır. Osmanlı toplumu içinde yüzlerce yıl tek patriklik altında bir bütün cemaat olarak yaşayan Ermeniler, artık bundan sonra o birliği asla yakalayamayacaklardır. Zaten azınlıktırlar ama, azınlık nüfusu da ilişkide bulunduğu devlete ve onun mezhebine göre değişime uğrayacaktır.

---

49 Hugo Preller ,Salisbury und die türkische Frage im Jahre 1895.Eine Einzeluntersuchung.Zur Geschichte der deutschen-englischen Beziechungen der Vorkriegszeit. Stuttgart, 1930.s.26

50 "Türkischer Justizmord an evangelischen Armeniern ", Türkei No:183 ,Bd.6- 7, R .14055,18 juni 1893-25 juli 1893

51 Leipziger Tagesblatt 12 Februar 1897

ANADOLU'NUN NÜFUS DURUMU

Yazar	Yıl	Gn.Nüfus	Müsl.Nüf.	Erm. Nüf.	Diğerleri	Erm.Nü.%
SHAW[52]	1882	1737525		1125386		6.47
MAZICI[53]	1893	1738864		1001465		
GÖYÜNÇ[54]	1893			676013		
SHAW[55]	1895	1905037		1167068		6.12
BİLAL[56]	1897	1905037	14111945	1042374	3895988	5.47
KOUTSC.[57]	1901			1500000		
SHAW[58]	1906	2094767		1280493		6.10
MAZICI[59]	1906	2088460		1120748		
KARPA[60]		1688836	12587137	1001465	3299784	
BECK[61]				2500000		
ROHRB.[62]				2000000		
PATRİK[63]				1780000		
TERNON[64]				2500000		
BİLAL[65]				873565		
SHAW[66]		2047525		1125000		5.50
KOUTS.[67]				1259500		
HOCAO.[68]				1300000		

---

52 Shaw , s. 256.

53 Nurşen Mazıcı,**Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878- 1918,**İstanbul 1987, s.60-61

54 Göyünç,s.41.

55 Shaw, s. 256.

56 Bilal Eryılmaz, Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi, İstanbul 1992, s.16.

57 Koutscharian,s. 82.

58 Schaw, s.256

59 Mazıcı, s.60-61.

60 Karpat,s.148.

61 Koutscharian, s.85

62 Rohrbach, s.234.

63 Koutscharian, s.83.

64 Ternon, s.39

65 Eryılmaz, s.52

66 Schaw, s.250

67 Koutscharian,s .86

68 Hocaoğlu, Tar. Erm.s.15.

DOKUZ VİLAYETTE NÜFUS DURUMU
VAN, ERZURUM, BİTLİS, ELAZIĞ, DİYARBAKIR, SİVAS, ADANA, HALEP, TRABZON.

YAZAR	YIL	Gn.Nüf.	Müsl.Nüf	Erm.Nüf.	Diğer.	Erm.Nü.%
KOUT.[69]	1880	4639275	3619623	726750	302000	15.66
TROTT.[70]	1880	5786250	4523750	908750	353750	15.70
SELEN.[71]	1895			914000		
SEİDL.[72]	1896	5924125	4453250	838125	632750	14.00
TERNO[73]				1630000		
SUPAN[74]				921000		
R1443[75]				800000		
Cuine. [76]	1890			838125		

69 Koutscharian, s.82
70 Koutscharian, s. 85.
71 Koutscarian, s. 85
72 Koutscharian,s. 85
73 Ternon, s.48.
74 Koutscarian, s. 85
75 PA-AA Orientalia Generalia 5, Bd. 30-31,1896, R.14437.
76 Koutscharian, s. 85;Carthy,s 63.

ALTI VİLAYETİN TOPLAM NÜFUSU
VAN, BİTLİS, DİYARBAKIR, ERZURUM, ELAZIĞ, SİVAS

Yazar	Yıl	Gn.Nüf.	Müsl.Nüf	Erm.Nüf	Diğer.	Erm.Nüf %
V.Cui.[77]	1892	3604266	2677936	665635	260695	18.46
Lynch [78]	1890	1234843	835758	387746	11339	31.40
Lepsi.[79]	1880	1831300	776500	780800		42.63
Patrik[80]	1882			1630000		
Hocao.[81]		2532000		633000		25.00
Normen[82]	1895	3568803	2668886	668419	272597	18.72
Trott.[83]	1880	1323010	1021762	240803	60445	18.20
Küçük[84]	1893	2570719	2028351	499490	42878	19.40

---

77 Küçük, s. 165.
78 Küçük, s. 165
79 Lepsius, s.81
80 Koutscharia, s.83.
81 Hocaoğlu, Tah. Erm. s.152.
82 Norman, s.65.
83 Küçük, s.165.
84 Küçük, s.163.

ALTI VİLAYETTE NÜFUS DURUMU

1-BİTLİS

Yazar	Yıl	Gn.Nüf.	Müsl.Nüf	Erm.Nüf	Diğer.	Erm.Nüf %
SAE[85]	1882			250.000.		
Cuinet[86]	1886	398.625.	254.000.	131.900.	13.235.	33.00
Lynch[87]	1893	242.980.		97.189.		39.90
Brock.[88]	1894	388.600.				
ErPat.[89]	1882			180.000.		
Norman[90]	1895	398.625.	254.000.	130.790.	13.835.	32.80
Küçük[91]	1893		167.054.	101.358.		
Karpat[92]		273.360.	167.054.	101.358.	4.948.	37.00
Trott.[93]	1880	225.151.	145.005.	77.993.	2.153.	34.60
Shaw [94]	1882	276.998.		107.804.		38.90
Carth[95]	1305		270194	131390		
Carth[96]	1330		408703			

---

85 Koutscharian, s.88.
86 Küçük, s.169; Koutscharian, s. 88.
87 Koutscharian, s.88.
88 Koutscharian, s.88 (Brockhaus)
89 Koutscharian, s.88
90 Norman, s.64
91 Küçük ,s.163
92 Karpat,s.148
93 Küçük, s.168
94 Schaw , s. 251.
95 Carthy, s.34
96 Carthy, s.34.

2-DİYARBAKIR

Yazar	Yıl	Gn.Nüf.	Müsl.Nüf	Erm.Nüf	Diğer.	Erm.Nüf %
Salnam[97]	1302 Hic	171.079.	133.455.		37.624.	
Trott.[98]	1880	172.653.	140.538.	27.254.	4.681.	15.78
Shaw [99]	1882	289.591.		60.769.		20.98
SAE [100]	1882			150.000.		
Karpa[101]	1882/93	347.446.	289.591.	46.823.	11.032.	13.47
Cuine[102]	1886	471.642.	337.644.	79.120.	54.869.	16.77
Küçük[103]	1893	337.580.	289.591.	46.823.	1.166.	13.87
Norm.[104]	1895	471.462.	328.624.	79.129.		16.78
Broc.[105]	1894	471.400.				
Lynch[106]	1900	60.730.		15.150.		
Carth[107]	1293		690458			
Carth[108]	1310		401485			

---

97 Salname-İ Vilayet-iDiyarbakır, 1302 Hicri, s.140 .
98 Küçük, s.168
99 Shaw ,s .251.
100 Koutscharian, s.89.
101 Karpat, s. 148
102 Koutscharian, s.89; Küçük, s.169.
103 Küçük,s. 167.
104 Norman, s.65.
105 Koutscharian, s.89.
106 Koutscharian, s.89.
107 Carthy, s.38
108 Carthy, s.39

3-ELAZIĞ

Yazar	Yıl	Gn.Nüf.	Müsl.Nüf	Erm.Nüf	Diğer.	Erm.Nüf %
Trot.[109]	1880	214.789.	168.894.	44.102.	1.793.	20.53
Shaw [110]	1882	481.346.		80.064.		16.60
SAE [111]	1882			270.000.		
V.Cu.[112]	1886	575.314.	504.946.	69.718.	650.	12.10
Küçük[113]	1893	373.909.	300.188.	73.178.	543.	19.57
Brock[114]	1894	575.300.				
Norma[115]	1895	575.314.	509.946.	69.718.	650.	12.11
Lynch[116]	1900	276.756.		93.000.		33.60
Carth[117]	1301		345.889			
carth[118]	1330		564164			
Karpa[119]	81/8293		300188	63108		

---

109 Küçük, s.168.
110 Shaw, s.251.
111 Koutscharian, s. 89.
112 Küçük, s.169 ; Koutscharian, s.89.
113 Küçük, s.167
114 Koutscharian,s. 89.
115 Norman, s.65
116 Koutscharian,s.89.
117 Carthy, s.36
118 Carthy, s.36
119 Karpat,s.144.

4-ERZURUM

Yazar	Yıl	Gn.Nüf.	Müsl.Nüf	Erm.Nüf	Diğer.	Erm.Nü%
Trott[120]	1880	151.692.	82.204.	39.113.	30.375.	25.78
Karpa[121]	1881/82	556.772.	445.548.	101.138.	3.356.	18.16
Shaw[122]	1882	659.155.		109.838.		16.60
V.Cui[123]	1886	644.137.	500.832.	134.967.	8.338.	20.95
Lynch[124]	1887	544.502.	428.495.	106.276.		19.60
N.Tah[125]	1893	550.042.	445.548.	101.138.	3.356.	18.38
Brock[126]	1894	645.700.				
Norm.[127]	1895	654.702.	500.782.	134.967.	6.228.	20.90
Kara.[128]	1315Hic.	632.015.	509.423.	119.079.		18.84
Carth[129]	1303		482884	134967		
Carth[130]	1309		615066			

120 Küçük, s. 168.
121 Karpat, s.148.
122 Shaw, s. 251.
123 Küçük, s.169 ; Koutscharian,s.90.
124 Koutscharian,s.90; Küçük,s. 169.
125 Küçük,s.167.
126 Koutscharian, s. 90.
127 Norman, s.65
128 Karaca, s.83
129 Carthy, s.41.
130 Carthy, s.41.

5-SİVAS

Yazar	Yıl	Gn.Nüf.	Müsl.Nüf	Erm.Nüf	Diğer.	Erm.Nüf %
Karp[131]		923953	766.558.	116.545.	40.865.	12.60
Salna[132]	1302Hic.	900000		150.000.		16.60
Şimş.[133]		794431		201.245.		
Küçük[134]	1880	353923	283.043.	53.013.	17.867.	14.90
Norma[135]	1895	1047700	839.514.	173.217.		16.50
Shaw [136]	1882	926564		121.473.		13.10
Küçük[137]	1893	920916	766.558.	116.545.	37.813.	12.60
Cuin.[138]	1890	1086015	839.514.	170.433.	76.068.	15.60
Cuin.[139]	1886	1086015		170.433.		15.60
SAE [140]	1882			280.000.		

131 Karpat, s.148.
132 Salname-i Vilayet-i Sivas, 1302 Hicri, s.140
133 Şimşir, Vol. II,1880-1890, s.423.
134 Küçük, s.168.
135 Norman, s. 65.
136 Shaw,s.251.
137 Küçük, s.167
138 Küçük, s.169; Carthy, s.67.
139 Koutscharian, s.90.
140 Koutscharian, s. 90.

6-VAN

Yazar	Yıl	Gn.Nüf.	Müsl.Nüf	Erm.Nüf	Diğer.	Erm.Nüf %
Lynch[141]	1890	127.873.	52.229.	75.644.	-	59.15
Cuin.[142]	1886	430.000.	241.600.	79.998.	109.000.	18.60
Karp.[143]		119.860.	59.412.	60.448.		50.40
Cart.[144]	1313Hic.		76.956.		55.051.	42.00
Küçük[145]	1893	119.852.	59.412.	60.440.		50.40
Shaw [146]	1882	269.860.		60.448.		22.30
Norm.[147]	1895	430.000.	241.000.	79.998.		18.60

141 Küçük, s.169; Koutscharian, s.91.
142 Küçük, s.169; Kouscharian, s.91
143 Karpat , s.148
144 Carthy, s.66
145 Küçük, s.167.
146 Shaw , s.251.
147 Norman , s.65.

İSTANBUL NÜFUSU

Yazar	Yıl	Gn.Nüf.	Müsl.Nüf	Erm.Nüf	Diğer.	Erm.Nüf %
Eryıl[148]	1885	873.565.	384.910.	149.590.	339.065	17.10
Prel.[149]				160.000.		
Karp.[150]	1882/93	776.953.	425.365.	152.399.	199.189.	19.61

ADANA VİLAYETİ NÜFUSU

Yazar	Yıl	Gn.Nüf.	Müsl.Nüf	Erm.Nüf	Diğer.	Erm.Nüf %
Şimş.[151]	1879	240.000.	195.000.	35.000.	10.000.	14.58
Tern.[152]	1909	400.000.		100.000.		25.00
Karp.[153]	1882/93	394.090.	341.376.	44.799.	7.915.	11.36
Saln.[154]	1309Hic.	388.020.	340.551	27.113.	9.806.	6.98
Cart.[155]	1301		415.573			
Carth[156]	1317		503717			

148 Eryılmaz, s.52.
149 Preller ,s.26.
150 Karpat, s.148
151 Şimşir, s.269-270
152 Ternon , s.132.
153 Karpat, s.148.
154 Salname-i Vilayet-i Adana 1309, s.4.
155 Carthy, s.31.
156 Carthy, s.31.

1.2.GÜÇLÜ DEVLETLERİN OSMANLI DEVLETİNEBAKIŞI

Batılı güçlü devletlerin Osmanlıya bakışlarında Hıristiyanlık ve Türklerle tarihi mücadelelerinin etkisinden kurtulamadıkları bir vakıadır. Bunu yeri geldikce ortaya koymaktan çekinmemişlerdir. Erich Lindow'un aşağıya alacağımız ifadeleri bu yönden İstanbul histerisinin adeta bir yansıması gibidir.

"Avrupa'nın milletlerarası platformda, İstanbul ve Boğazlar gibi eski ve anlamı süregelen pek az problemi vardır. Das "Goldene Horn" (Altın Boynuz=Haliç) kenarındaki bu sihirli şehir, kiliseleri ve sarayları ile yüzyıllardan beri insanları hırslandırıyor. İki kıtayı birbirine bağlayan, dünya ticaret yollarını deniz ve karada elinde tutan İstanbul, Asya'ya değil bütün dünyaya açılan bir kapıdır."[157]

Avrupa'nın İstanbul ve Boğazlar, niçin "anlamlı problemi" olsun? Normalde tarihe mal olmuş bir fetih ile insanı ve yönetimiyle bu beldenin Türk başkenti oluşunun beş asırlık bir süre içinde benimsenilmiş olması gerekmez miydi?

İşte bu noktada Batı'nın "Haçlı" anlayışı, soruya "hayır" denmesini sağlamaktadır. Avrupalı devletler, doğu ile ilgili konularda hissi ve özellikle "Hıristiyan kimliklerini" ön plana çıkartarak politika üretmektedirler. Bu politikanın asırlarca genel adı "Şark Meselesi" olmuştur. Fakat Şark Meselesi, devir devir hedef değiştirmiştir. 1699'a kadar Hıristiyan topraklarının Türkler tarafından fethini önlemek, yani "savunma" politikası güdülürken; bundan sonra Osmanlı yönetimindeki Hıristiyanları kurtarma yani "saldırı" stratejisi esas alınmıştır. 1880'lerden sonra ise Şark Meselesi'nin adı, parçalama; her Batılı devletin kendi ilgi, menfaat ve isteğine uygun İslam toprağını sömürgeleştirmesinin ifadesi olmuştur.[158] Rathmann, Batının bu politikasını şöyle anlatır: "Son yüzyılın 80'li yıllarına doğru İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı İmparatorluğu'nu boyunduruk altına almak için birbirleri ile mücadele ediyorlardı. Hammadde kaynaklarının çok olması, askeri stratejik yönden ve sanayi merkezlerinin Batı Avrupa'ya yakın

---

157 Erich Lindow , **Freiherr Marrschall von Biberstein als Botcshafter in Konstantinopel 1897-1912** , Danzig 1934, s.15

158 Geniş bilgi için bkz.Bayram Kodaman, **II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**,s.105-109,Mazıcı,s.19-23

olması ayrıca kalabalık nüfusu ile iyi bir pazar oluşturan Türkiye, kapitalist sanayi devletleri tarafından çok yakından takip ediliyordu. İngitere ve Fransa, Osmanlı Devleti'ne karşı sürdürdükleri politika ile Türkiye'yi yarı sömürge ülkesi haline getirmişlerdi."[159]

"Yarı sömürgeleştirme" yetmiyordu. Ternon kanaatini şöyle belirtir: "Süper Devletler, Osmanlıyı ya parçalayacaklar veya Osmanlı bir başka ülkenin egemenliği altına girecek."[160] Aynı yerde sebebi ise, stratejik öneme bağlar. Ona göre "Osmanlı Devleti, konum itibariyle stratejik öneme sahiptir. Bu nedenle de dünya egemenliğinde söz sahibidir. İstanbul ve Çanakkale Boğazları ile Hindistan'a giden yol üzerindedir."

Osmanlı Devleti'ni, kökleşerek yerleştiği bu konumdan bir anda söküp atmak mümkün değildi. Devleti, sadece askeri müdahalelerle, iç isyan ve ihtilallerle yıpratmıyorlardı. Kapitülasyonlar, güç bitirme operasyonunun önemli ve ortak aleti durumunda idi. Onun için şu görüşe hak vermemek zordur: "Kapitülasyonlar hukuki bir süreç olmaktan öte idi. Onlar Osmanlı hükümetine karşı bir zihni davranış yaratıyordu. Kapitülasyonlar, Osmanlı hükümetini yok telakki ederek, Osmanlı tebaası ile serbestçe münasebet kurmak itiyadını Batılılarda yaratmıştı. Kapitülasyonlar rejiminde Batı, Osmanlı Hükümeti Hıristiyan tebaası ile münasebet tesis etmiş ve sadece bu hükümete karşı tatbik edilen bir davranış tarzı oluşturmuştur. Buna göre, herhangi bir Osmanlı Hıristiyanının hükümete karşı isyan hakkı vardı. Buna karşılık memleket içinde huzuru teminde mükellef yegane organ olmasına rağmen, hükümete bu isyanları bastırmak hakkı tanınmıyordu. Bu davranış tarzı başka hiçbir hükümete karşı tatbik edilmemiştir."[161]

Avrupa'nın bu "resmi" anlayışından günümüze kadar, bir değişiklik olmamıştır. Yalnız "Osmanlı Hıristiyanının" yerine İslam kökenliler geçirilmiştir. Elbette bu türden çabanın sonucu "parçalanmak"tır. Zaten istenilen de budur. Sydacoff, şöyle der: "Avrupalı milletler Türkiye'nin dağılmasını kin gütmeden, kan

---

159 Lothar Ratmann,**Berlin -Bagdad** ,Berlin-Ost, 1962, s.12-13
160 Ternon,s.30
161 Gürün,s.176

dökmeden görmek istiyorlardı..Onlar Türkiye'nin parçalanmasını istiyorlar. Türkiye'nin ganimetlerini paylaşmak için kafa yorarlarken, nasıl paylaşacaklarını hiç düşünmüyorlardı."[162] Türkiye'yi paylaşma ile ilgili itiraflar ve açıklamalardan onlarcası ortaya serilebilir.[163] Fakat bu nasıl olacaktı? İşte Batılı kafaların 1880'lerden sonra en çok yoruldukları konu budur."Hasta Adam", paylaşma, Rumeli'den, Anadolu'dan çıkarma, yani Şark Meselesini neticeye ulaştırmada hemfikirdirler. Ama iş, "nasıl olacak"a gelince problem düğümlenmektedir. Tek ülkeye birkaç Batılı talip vardır. Ve o "yağlı parça" da, hırlaşılmadan ,başında kavga çıkarılmadan birine malolmayacaktır. Bir Alman belgesi buna şöyle dikkat çeker: "Ayı ölmeden postunu paylaşıyoruz. Fakat Marmara Denizi'nde Fransız-İngiliz donanması ve Balkanlar'da Rus-Avusturya ordusu gözükürse Osmanlı İmparatorluğu hiç bir şey yapamaz. Türkiye'yi fethetmekten ziyade paylaşması zor. Hele İstanbul bütün diğer parçalara bedeldir."[164]

İşte bütün problem böylece ve açık kalplilikle ortaya konmuştur. Marmara Denizi'nden Fransız-İngiliz donanmaları, Balkanlar'dan Rus-Avusturya orduları saracak ve devlet, merkezden çökertilecek. Yalnız bu toplu saldırı, kuşatma ve işi bitirme düşüncesinin adı konmamıştı. Mar Coll, ne düşünmediğini belirterek aslında yukarıdaki saldırı planının adını bir başka yerde verir: "Müslümanlara karşı bir haçlı seferini ve Ayasofya'yı kiliseye çevirmeyi planımda düşünmedim."[165]

---

[162] Sydacoff,s.73

[163] Bkz. Preller,s.12 " ...unter welchem Namen Hatzfeld nach Eckardsteins Mitteilung in der Wilhelmstrasse sprichwörtlich bekannt war; denn Hatzfedt hatte schon seit dem 10. juli "keine Zweifel,das der Minister ... eine Art Teilung der Türkei im Auge hatte"....

[164] PA-AA,Orientalia Generalia 5, R.14438 Bd .31-32 ,Deutschlands Ansprüche oder türkisches Erbe.

[165] PA-AA Türkei 183, R 14063, Bd 14-15 .

1.2.1. Rusya'nın Emelleri ve Ermeni Politikası

1.2.1.1. Sıcak Denizlere İnme Emeli

Rusların kuzey ormanlarından çıkmaya korktukları veya İskitlerin arabalarına koşuldukları zamanlara göre 15-18.yy.'lar geliştikleri dönemlerdir. Yalnız bu zaman diliminde de Rus knezlikleri, Osmanlı Devleti ile direkt ilişki kuramazlar. İlişki kurdukları, vergi verdikleri devlet Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Kırım Hanlığı'dır. Fakat 18. yüzyıldan sonraki seyir bambaşkadır. Rusya artık, İskitler, Kırım Hanlığı vasalı; kuzeyin bölük-pörçük prenslikler topluluğu değildir. Soğuk ülkelere sığmayan, büyük bir dünya devleti olmak içinde sıcak denizlere inmek isteyen bir ülkedir.

Rusya, hiç de deli olmayan Çar 1. Petro'dan (1682-1725) sonra, var gücü ile önüne konan bu büyük hedefe doğru yüzyıllar süren ısrarlı-kararlı bir gidişle yürür ki, bu yürüyüşte çarlığın yerini S.S.C.B.'nın alması bile neticeyi değiştirmemiştir.

Korkunç İvan ve özellikle 1. Petro'dan sonra iç birliğini sağlayıp, devrine göre batı teknolojisi ile önemli ölçüde buluşan Rusya, siyasi hedefe gitmede psikolojik-moral değerler de icat etti. Önünü kesen daha doğrusu güneyine set çeken ülkenin, Müslüman kimliğiyle Osmanlı Devleti olduğu düşünülürse Rusya'nın sarıldığı moral değerlerin önemi anlaşılır. Rus Çarlığı'nın, kilise ve papazlarını hizmete koşarak pompaladığı hedef; Bizans'ı ihya idi. Bu da, Ortodoksluğun hamiliği ve liderliğine soyunmakla olurdu. Ortodoks kimliğini öne çıkaran Rusya, Osmanlı Devleti içinde Ortodoks toplumlarla ilişki kurdu. Ortodoksluk düşünce ve ortak paydasına, Slav ırkçılığını ekledi. Bu moral değerler, Rusya'nın güneye yürüyüşünde Balkan toplumlarını harekete geçirmek için iyi birer manivela idi. Önce Balkan toplumlarını ayağa kaldırıp isyan ettirdi, ardından bunları fırsat bilip Osmanlı Devleti'ne sıcak harp açtı. Çünkü Ortodoks, üstelik Slav toplumları himaye etmesi lazımdı. Onun için 1804'te domuz çobanı Kara Yorgi'lerle başlayan Sırp isyanı, 1806'daki Osmanlı-Rus Harbi'nin sebebi oldu. 1821'de başlayıp 1826'da söndürülen Yunan-Mora isyanı, 1828 Osmanlı-Rus savaşının başlamasını sağladı. Böylece 1829'dan sonra Yunanistan'ın

bağımsızlığı gerçekleşmiştir. Kutsal yerler tartışması ise 1853 Kırım Harbi'nin sebebidir. 1877-78'in netameli Osmanlı-Rus harbi altında ise, Hersek isyanı bahanesi bulunmaktadır. Çünkü Rus Çarı "Ortodoks alemin münakaşasız lideri" olmak istemektedir.[166]

Liderlik, Boğazlar yoluyla Osmanlı'yı çiğneyerek sıcak denizlere inmenin vasıtasıdır. Rusya, Boğazları ele geçirebilmek için 7 defa harbe girmişti.[167] Sıcak denizlere inmenin ikinci yolu Erzurum-İskenderun hattıdır. Bir üçüncüsü, Kafkas-Basra iken sona Türkistan üzerinden Hint Okyanusu kalmaktadır.

Bu noktada ilginç olan, hat değişikliğinin Rus dış politikasındaki değişmelerle irtibatlı olmasıdır. İleride üzerinde durulacağı gibi Rusya'nın Balkanlar, Boğazlar yolu ile sıcak denizlere iniş planının önüne İngiliz, Avusturya engeli dikilir. Mesela Rusların büyük emek harcadığı Bulgarlar, bağımsızlıktan sonra İngiltere yanlısı olup çıkar. Bu hal Rusya'yı başka bir alet bulmaya itmiştir. Artık "Erzurum-İskenderun hattı" gündemdedir. Anadolu toprakları parçalanacak, Erzurum üzerinden İskendurun'a yani Akdeniz'e inilecektir. Alet ise Ermenilerdir. Rusya bunun için öncelikle Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni kiliseleri ile temasa geçer ve Ermeni terör unsurlarını desteklemeye başlar.[168]

Rusya'nın Ermenilerle ilgilenmesinin sebebini anlayan sadece Osmanlı devlet adamlarından bazıları değildir. Alman polikacı ve askeri çevreleri de işin farkındadır. Saupp, Rusya'nın Ermenistan'ın yüksek dağlarıyla stratejik yönden ilgilenmesinin nedenini şöyle açıklar: "Burayı, Akdeniz'e ve Yakın Doğu'ya gitmek için bir üs olarak kullanacaktır. Bu sebepten Türk Ermenistanı, Rusya için bütün Küçük Asya'yı fethetmede bir anahtar vazifesi görüyordu."[169]

---

166 Gürün,s.103; Öke,Er.Sor.,s.27

167 Heinrich Friedjung, **Das Zeitalter des Imperialismus 1884-1914** , s.23; Lindow, s.16

168 Nazım Paşa, c.1, s.X1

169 .PA-AA. 1.A. B.Q (Türkei)133 adh 13 ,Bd.4 ,15 November 1881, Blühm an AA
In deutschen politischen und militaerischen Kreisen ging man davon aus,dass das russische Reich ein potentielles strategisches Interesse am armenischen Hochland hatte,um es als Aufmarschgebiet für den Zugang zu Nahost und zum Mittelmeer zu benutzen.In dieser Vorstellung erhielt das türkische Armenien für Russland eine Schlüsselposition für die Eroberung ganz Kleinasiens

Artık Erivan ve Kars'a yerleşen bir Rus ordusu Fırat yaylasına doğru ilerleyip Hozat ve Harput'taki Türk birliklerinini yendikten sonra, Halep yoluyla Akdeniz kıyılarına rahatlıkla ulaşabilirdi.[170] Şu haliyle Ermenistan, Rus yayılmacılığının tampon bölgesi olarak düşünülüyordu.Aynı bölge Basra için de geçerli bir saldırı üssüydü. "Engebeleriyle yüksek Erzurum yaylalarına hakim olan Rusya, Anadolu'nun geri kalan bölümüne ve Basra Körfezi'ne uzanarak Osmanlı Devleti için tehlikeli bir durum yaratabilirdi. Zaten Kafkasya'yı ele geçirdiğinden beri Rusya, daima bu emeli gerçekleştirmeyi düşünmüştü."[171]

Rus politikası, yukarıdaki hedefe varabilmek için Ermenistan üzerinden Kahire'ye kadar uzanan bir "Rus Demiryolu hattı" da düşlemişti. Sıcak denizlerde bir limanları olmalıydı; sonra "Mezopotamya'nın verimli topraklarındaki buğday ve büyük petrol yatakları" Rusya için cazipti. Ama bahsedilen sahada Rusya yalnız değildi. Fransız ilgisi; Alman, Bağdat demiryolu hattı rahatsız ediciydi. En iyisi "Türkiye'yi yavaşça ölüme terk ederek zengin mirasına konmaktı. Ama Almanya buna karşı koyuyordu."[172]

Rusya, Almanya'ya verilen Berlin-Bağdat demiryolu projesinden rahatsız olmuştur. Bunu "ülkesine muhtemel saldırı güzergahı" olabilir, endişesiyle Padişah'a iletir. Rusya'nın böylece bir maksadı da Doğu Anadolu'nun kalkınmasını engellemektir.[173] Zaten bir yatırım girişimini de düşünme-mektedir.

---

170 Süleyman Hatipoğlu,"Rusya'nın Bağdat Demiryolu ve Doğu Anadolu Siyaseti" **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu**,Ankara1992. s. 245

171 Hatipoğlu, 249; Ternon,s.30

172 Lindow , S.52

173 Öke,Er.Sor.27

1.2.1.2. Rusya'nın İki Yüzlü Ermeni Politikası

Türk vatanı üzerinde Batılı devletler böylece gözler önünde çıkar kavgasından çekinmiyorlardı.

İngiltere, önceleri "Türkiye'nin bütünlüğünü" savunarak Rus yayılmasının önüne dikiliyorlardı. İngiltere'nin asıl maksadı ise Boğazlar, Akdeniz yoluyla Süveyş ve Mısır'ı Rus tehdidine karşı korumaktı.[174] Hint yolunu, Mısır'la garanti altına aldıktan sonra, İngiltere'nin "Türkiye'nin bütünlüğünü" koruma safsatası da altüst olacaktı. İngilizler, Osmanlı Devleti'ni parçalamaya çalışırken Rusya, Almanya'ya katılır. Preller'in tabiri ile "Petersburg ile Berlin tek bir noktada birleşir: Türkiye'nin dağılmasını önlemek."[175] Tabi bu değişiklik 1892'den sonradır. Elbette Ermeni politikasını da etkilemektedir . Önceleri "günü gelince Boğazlar'ı açacak anahtar"[176] olan Ermeni meselesinde Rusya, İngiltere'nin ataklarına karşı daha temkinli davranmaya başlar. İngiltere'nin Bağımsız Ermenistan politikası Rusya'yı hep ürkütür. Osmanlı sınırları içinde Ermenileri silahlandırır, para ve isyan araçları ile donatırken [177] tasarladığı, Ermeniler'e müstakil devlet kurmak değildir. Rusya, Doğu Anadolu'da Rus Dışişleri Bakanı'nın ifadesiyle "Rus hududunda Ermenisiz Ermenistan "[178] istemektedir. Van, Bitlis vilayetlerinde kurmayı tasarladığı Ermenistan'ı kendi sınırlarına dahil edip, böylece Akdeniz'e çıkmaya hazırlanmaktadır.[179]

Preller, Rusya'nın Ermenilerle ilgilenmede ne kadar samimi olduğunu şöyle açıklar: "Rusya Dışişleri Bakanı, 3 Temmuz'da, Ermenistan coğrafyası Rusya'ya yakın ve Rusya'da çok Ermeni yaşadığı için Ermenistan'ın bağımsızlığı planını

---

174 Lindow,s.18
175 Preller 61
176 Öke, s. 102
177 Die Neue Zeit- 1896-97 ,1. Bd.
178 Hatipoğlu s.249 ; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, Cilt 1, Ankara 1983, s.92
179 Hocaoğlu s.82

desteklemeyeceklerini söyledi. Halbuki Rusya, Türkiye'deki Hıristiyanların destekleyicisi gözüküyordu."[180]

Rusya'nın, "sınırına yakın bağımsız Ermenistan" istemediği bir başka Alman belgesinde de vurgulanır. Zira Rusya "sınırına yakın illerde bağımsız değil, Rus idaresi altında" Ermenistan[181] arzulamaktadır. Bu türden politika, ancak "iki yüzlü" kelimesiyle tarif edilebilir. Saupp, Ermenilere karşı Rus iki yüzlülüğünün sebebini şöyle izah eder: "Ruslar güney sınırlarına yakın yerde ihtilalci Ermeni hareketlerinden rahatsız oluyorlardı. Zira kendi memleketlerinde de Ermeniler yaşıyordu. Fakat Rusya, Ermeni sorunu ile yakından ilgileniyordu. Rus hükümeti, Türk Ermenileri üzerinde etkili olmak istiyordu. Çünkü böylece Türkiye'nin doğu illerinde stratejik yönden etkili olabilirdi. Eğer buralarda etkili olamazsa güney sınırlarındaki Ermenilerin de bu ihtilalci hareketlere katılma korkusu St.Petersburg'u sarmıştı. Bir milyona yakın Ermeni burada sürgün hayatı yaşıyordu. Ve Rusya'yı ikinci memleket diye kabul etmişlerdi. ... İstanbul'un Alman elçisi bir Rus'la evliydi ve Ermeni partizanların Ruslardan destek gördüğünü tahmin ediyordu. Halbuki Ruslar, Ermenileri kendi ülkelerinde sakin tutmak istiyorlardı."[182]

---

180 Preller,s.39 "Der russische Aussenminister hat am 3. Juli nachmittags erklaert,es sei angesichts der geographischen Naehe Armenies bei Russland und mit Rücksicht auf die grosse Zahl in Russland lebender Armenier der russischen Regierung unmöglich.irgend einen Plan zu unterstützen,der in welcher Form auch immer auf die Schaffung eines autonomen Staates in Kleinasien abzicle. als Projektor der Christen in der Türkei werde Russland auf höhere Sicherheit für Leben und Eigentum der Christen bedacht sein....

181 **Die grosse Politik der Europaeischen Kabinette 1871-1914,1 0** Bd.,Berlin 1924,Der Botschafter in London Graf von Hatzfeld an den Reichskanzler Fürsten von Hohenlohe,London,den 10. Juli 1895, s.41 .

182 Saupp s.21,...befürchteten die Russen,in sorge um die Sicherheit ihrer Südgrenzen,ein Übergreifen revolutionaerer armenischer Umtriebe auf die im Zarenreich lebenden Armenier.

Das Zarenreich hatte ein ambivaletes Interesse an der armenischen Frage.Einerseits versuchte die russische Regierung,einen möglichst grossen Einfluss auf die türkischen Armenier (jenseits der russischen Grenze) auszuüben, um die Ostprovinzen der Türkei als taktisches und strategisches Vorfeld kontkolieren zu können.....Der deutsche Botschafter in Konstantinopel,Radowitz, war übrigens mit einer Russin verheiratet und war offenbar unsicher,....dass die armenischen Widerstandskaempfer massive russische Unterstützung genossen.Da die Russen aber eben auch stark daran interessiert waren, die Armenier im eigenem Land ruhig zu halten, um die Ruhe an der Südgrenze des Kaukasus zu gewaehrleisten,....

Ermeniler'in Rusya açısından önemi bu kadardır. Ermenileri hayıflandıracak bir ifadeyi, Alman Büyükelçisi Radolin 20 Aralık 1894'teki mektubunda şöyle dile getirir: "Rusya, Ermenistan'ı yutarak Ermenilerin bağımsız devlet hayallerini suya düşürebilir. Rus hükümranlığı altında Ermeni milliyetçiliği biter ve Rus olmaya başlarlar. Belki de "Türk hükümranlığı altında daha iyi yaşıyorduk" diyeceklerdir.[183] Ermeniler, bu realiteyi dile getirmeye ne derece fırsat bulabilecekler, bunu tarih ortaya koyacaktır. Yalnız gerçeği gören başka Hıristiyanlar olmuştur: "Türkiye'de Hıristiyanların hayatlarından mennun olmamaları yüzde doksan dokuz Rus yalanıdır. Türkiye'deki Hıristiyanlar bir kere Rusya'daki Hıristiyanlardan daha iyi yaşıyorlar."[184]

Rusya, Osmanlı tebaası Hıristiyanları savunma politikasını, Osmanlı'yı çökertmeye yönelik bir amaca hizmet ettirmek için takip ediyordu. Rus devlet adamı Relidow'un "Hıristiyanları Müslümanlara karşı savunabilmek için İstanbul'u fethetmek gerekir"[185] sözü bunu ortaya kor. Relidow'un aynı yerde eklemeyi unutmadığı cümle şudur: "Patrikhane de destek veriyor." Patrikhane de Rusya'yı desteklediğine göre Hıristiyan olanların bu ülkeye hizmette kusur etmemesi gerekmez mi? Yüzlerce yıllık Ermeni varlığı ile Müslümanların huzurunun yok olması ne gam. Ermeniler, hiç olmazsa bugün, Rusya'nın "Ermenisiz Ermenistan" düşüncesini başlarını elleri arasına alarak derin bir kavrayışla tefekkür etmek durumundadırlar.

---

183 Paul Graf von Hatzfeldt, **Nachgelassene Papiere 1838-1901**,(yayınlayan:Gerhard Ebel), Boppрd am Rhein 1976, s. 1016 " ...Das kann in der Tat in Armenien passieren,und die revolutionen armenischen Agitoören,die Autonomie getraeumt haben, werden einfach von Russland geschluckt werden und dann viellleicht finden,dass sie doch bequemer noch unter türkischer Herschaft ; denn hört die armenische Nationalitaet auf und sie werden Russen.

184 Friedrich Hertneck ,**Die deutsche sozialdemokratie und die oriantalische Frage im Zeitalter Bismarks.** Berlin, 1927.s.13 Liebknecht schreibt:"Die Unzufriedenheit der türkischen Christen ist zu 95% eine russische Fabrikat.Der Held auf russischer Freiheit wird die türkische Cristen gewiss nicht zur İnsurrektion treiben,sind noch die Christen in der heimischen Türkei tausendmal freier als die Christen in cdm christlichen Russland.

185 Lindow , s.19

1.2.1.3. Rus-İngiliz Çekişmesi:

Osmanlı Devleti ve Ermeniler konusunda güçlü devletler arasında alttan-alta süren güçlü bir çekişmenin varlığı bilinmektedir.

Rus-İngiliz çekişmesinin sebebi stratejik mevkii ve öneminden dolayı Doğu Anadolu'dur. Bu iki emperiyalist devlet de Doğu Anadolu'dan vazgeçmemektedirler. Bölgenin, Karadeniz ile İskenderun ve Basra Körfezleri üçgeninde bulunması; Azerbaycan ve Hazar Denizi yoluyla Asya içlerine açılmaya imkan vermesi, bu iki koloniyalist devlet için de ciddi öneme sahiptir.[186] Onun için devletlerarası rekabete sebep olmuştur.

Rusya ve İngiltere, Ermenilerle coğrafi konumdan dolayı ilgilenirken insiyatifi, biri diğerine kaptırmak istememektedirler.[187] Onun için her iki devlet de Osmanlı Sultanına, karşı tarafın güvensiz olduğu yolunda telkinlerde bulunurlar. "Rusya, İngiltere'yi Ermenistan'a politik özerklik tanınması için destek vermekle suçlar. İngiltere ise Türk-Ermeni illerindeki huzursuzluğun Rus-Ermeni ajanlarınca kışkırtıldığını söyleyerek Rusya'yı suçlar."[188]

Rusya, İngiltere'nin Türkiye'nin içişlerine karışmasını istememektedir. Zira "reformların zorlanması veya yabancıların Sultan'ın içişlerine karışması, Türk hükümdarlığının sonu olacaktır." Onun için Rusya, 1895 Ermeni olaylarının nedeninin İngilizler olduğunu ifade eder. [189]

Bu çekişme iki devlet arasındaki güvensizliği artırmıştır. "Graf Golochowski, Sir E.Honson'a İngiltere'deki Ermeni polemiğinden şikayetci olduğunu ve İstanbul'daki İngiliz temsilcisinden mennun olmadığını" açıkça söyler.[190]

---

186 Küçük,s.95

187 Die G.P. 10. Bd. Nr.2448, Der Botschafter in Konstantinopel Freiherr von Saurma an den Reichskanzler Fürsten von Hohenlohe, Therapia 1 November 1895, s.95

188 Türkei 175 c., Bd. 2, R. 14003, Therapia,28 September 1890,Radowitz an AA,.

189 Preller,s.66

190 Die G.P., 12. Bd., Erste Haelfte, s.9 "Die im ganzen beruhigtere Haltung des Grafen Goluchowski gegenüber Russland hat das Misstrauen gegen englische Orientpolitik momentan anscheinend etwas erhöht.Graf Goluchowski beklagte sich gestern noch bitter bei Sir E.Monson über die nicht enden

Bu çekişme zaman zaman boğazı sıkılan devlete yardım bahşedildiği için kendilerinin safında yer alma telkinine bile dönüşür. Şu ifade bunu göstermektedir: "Rusya, İngiltere'nin Çanakkale Boğazı'na girmesini ve Türkiye'ye karşı herhangi bir güç kullanmasını engellediği için Sultan'ın sadece kendilerine bağlı kalması yolunda çaba sarfediyor. Böylece Sultan'ı uyutmaya çalışırken İngiltere'ye karşı da kışkırtmış oluyor."[191]

Durumu yakından takip ederek tesbitlerde bulunan Almanya, ekonomik güçlenme ile ilgilenmekte, barışı koruma yolunda çaba sarfetmektedir. Zira "Ekonomiyi seven devletler barışı korumak istemektedir. Fakat Rusya bunu tehdit etmektedir. Politik gelişmeleri ekonomi ile birleştiren Marschall, Rus politikasına inanmamaktadır."[192]

Devletlerarası rekabet, Osmanlı Devleti sırtında daha sonraları da devam edip gitmiştir. Ortak noktaları ise, her birinin kendi kontrolüne aldığı mezhep ve alt teşkilatlar eliyle Ermenileri tahrik etmeleridir. Bu tahrik, Birinci Dünya Harbi içinde tehcir sonucunu doğurur. Aynı harbin sonunda ise çekilen Rusya'nın yerine Bakü-Batum hattına İngilizlerin yerleşmesidir.

---

wollende armenische Polemik in England und scheint auch über die Haltung der englischen Vertretung in Konstantinopel nich befriedigt zu sein.

191 Die GP. 10. Bd., Der Botcshafter in Konstantinopel Freiherr von Saurma an den Reichskanzler Fürsten von Hohenlohe, Nr.2448, Therapia 1. November 1895, s. 95 Russland seinerseits gibt sich die grösste Mühe,dem Sultan begreiflich zu machen,dass er nur dieser Macht zu denken gewesen,wenn England verhindert wurde,die Dardanellen zu forcieren oder sonst welche direkten Gewaltmassregeln gegen die Türkei zu ergreifen. Auf diese Weise hofft Russland,dass Misstrauen des Sultans gegen sich einzuschlaefern und gegen England zu wecken.

192 Ernst Schütte, **Freiherr Marrschall von Biberstein.**Ein Beitrag zur Charakterisierung seiner Politik, s.87

1.2.2. İngilterenin Doğu ve Ermeni Politikası

1.2.2.1 İngiliz Doğu Politikası

Üzerinde "güneş batmayan imparatorluk" olma özelliğiyle gururlanan İngiltere'nin, 20. yy. doğu ve Ermeni politikası birbiri içine geçmiş ama esnek daireler bütünüdür. Kendi üretimi yetersiz olan Büyük Britanya, dünyayı sömürmeye çıkmıştı. İngiliz sömürgeciliği, yeni dünyadan sonra en büyük kolonileri Asya'da bulmuştu. Hind kıtaları ardından Çin gibi geniş ülkeler İngiliz iştihasını tatmine, amade olmuşlardı.

İşte İngilizlerin Hindistan'ı işgalleri Ortadoğu'ya olan ilgilerini artırmıştı. Büyük Britanya Hükümeti, Hind'e açılan tüm ulaşım yollarını (kara-deniz) denetimi altında tutmayı en önemli dış politika ilkelerinden biri olarak benimsemişti.[193] Osmanlı ülkesi, bu yönden Avrupa ile Asya arasında önemi tartışmasız kabullenilecek bir konumda idi. Libya'dan, Batı Trakya'ya kadar tüm Doğu Akdeniz'i çepeçevre kuşatan bir Osmanlı cesameti İngiliz merceği altında değerlendirilmiştir. Bu coğrafyada İngiltere'nin en büyük rakibi "her zaman" Rusya olmuştur. Ve "Küçük Asya, hiç bir zaman Rus etkisi altına girmemeliydi."[194] Çünkü güneye inen bir Rusya, İngiltere'nin yolunu kesebilirdi. Onun için 1798'de Napolyon Fransası'nın Mısır'ı işgalinde, Osmanlı yanında yer alan İngiltere, 19. yy. boyunca bu tavrını hep sürdürdü. 1830'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya karşı Osmanlı toprak bütünlüğünü savunması, 1853 Kırım Harbi'nde Ruslara karşı Osmanlı Devleti ile işbirliği yapması hep aynı çizgide gelişmelerdi. "Hasta Adam"ı, paylaşmayı teklif eden Rus Çar'ına İngiliz temsilcisinin", niye iyileştirmeye çalışmıyoruz" sorusu da aynı politikanın devletlerarası arenada açık ifadesi idi. Onun için Osmanlı Devlet adamları gözünde, geleneksel İngiliz politikasının Osmanlı toprak bütünlüğünü sağlamak olduğu kanaati yerleşmişti. İngiltere, Osmanlı Devleti nezdindeki bu itibarını devletin içişlerine müdahalede rahatlıkla kullanmıştır.

---

193 Öke,Er.Sor.s.28

194 Lindon, s.54, Russland ist der grosse Gegner des britischen Imperiums in aller Welt geblieben.Unter anschliesslich russischen Einfluss darf Kleinasien auf keinen Fall kommen.

Mesela İngiltere'nin, Halep Konsolosu'nun yalan-yalnış telkinleri ile Osmanlı Devleti'nin, Halep Valisi Kamil Paşa'yı görevden alması bunlardandır. Halbuki, İngiliz asıllı Osmanlı Bankası Müdürü Foster ve Halep'e gelmeden önce Henderson, Kamil Paşa'nın "yüksek karekterli bir insan", "iyi bir vali" olduğunu söylemişlerdir. Ama Halep'e gelir gelmez Henderson'un raporu sürekli Kamil Paşa'nın, "bilgisiz, rüşvetçi, ehliyetsiz olduğu, vilayeti harabeye çevirdiği" yolunda olur.[195] Netice İngilizlerin istediği doğrultuda tecelli etmiştir.Osmanlı Devleti, İngiliz Dışişlerinin bile güvenmediği [196] konsolosun suçlamalarına itibar etmiştir.

İngiltere, bu politikasını 1880'li yıllara kadar sürdürmüştür. Güçlü Rusya'ya karşı zayıf Osmanlıyı yaşatmak politikası içinde Ermenilerin önemli ve ayrı bir yeri vardır.

Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhine yayılarak toprak kazanmasını engellemeye çalışan İngiltere'nin, Balkanlar üzerinden sıcak denizlere inme projesini de baltaladığı bilinmektedir. İngiltere, bunu Rus desteğiyle bağımsızlık kazanan küçük Balkan devletlerini kendisine peyk yaparak başarmıştı.[197] Rusya, bunun üzerine Kafkaslar ve Doğu Anadolu üzerinden güneye inmek için Ermenileri harekete geçirmeye başladı. İngiltere ise Hind yolunun güvenliğini sağlamak için Ermeni hamiliğine soyunarak ,"Rusya'nın Ortadoğu'ya inmesini engelleyecek, tampon bir Ermenistan Devleti kurmayı tasarladı".[198] Böylece "Bulgaristan gibi bağımsız bir Ermenistan", Rus sınırında durdukca Rusya güneye inemezdi. Üstelik böylesine bir gelişmeye Rusya içindeki Ermeniler de katılmak isterlerdi.[199] Hem haçlı zihniyeti de harekete geçirilmek suretiyle Fransa ve diğer Avrupa devletlerini yanına alarak Türkiye'yi iki taraftan kıskaca almış olurdu.

"Geleneksel İngiliz doğu politikasına" bir şeyler oluyordu.

---

195 Şimşir, Osm. Erm. s.201-202
196 Şimşir,aynı yer
197 Hocaoğlu, Tah. Erm. s.144
198 Hatipoğlu, s.245; Hocaoğlu, Tar? Erm. s.144
199 Türkei 175 c. Bd.2 , R 14003 ,1894.

1.2.2.2. İngiliz Politikasında Değişme

İngiltere'nin dış politikasındaki değişiklik içteki gelişmelerle yakından ilgilidir.1880 Nisanı'nda İngiltere'de muhafazakarlar seçimi kaybettiler. Türk düşmanlığını fanatizm haline getirmekle tanınan Gladstone ve lideri olduğu liberal parti iktidara geçti.[200]

Muhalefette iken Gladstone, Ermeniler için İngilizleri kışkırtmıştı.[201] Fakat bu tavrıyla samimi olduğu savunulamazdı. O, Ermenileri iç politika malzemesi yaparak, iktidardaki Salisbury'nin bakanlığına zorluk çıkarmak istiyordu. Almanların, "İngiltere'de Ermeni sorununu destekleyen geveze, liberal parlamento üyesi"[202] olarak nitelendirdikleri Gladstone'un samimi olduğu konu Türk-İslam düşmanlığı idi. Gladstone, Türkiye'nin yaşamaması gerektiğine inanıyordu. "Türkleri insanlığın insan olmayan örnekleri" olarak görüyordu. Onun düşüncesi 1821 Mora ayaklanmasındaki Rumların Türk katliamı önündeki hisleri gibi idi:

"Der Türke soll nicht mehr in Morea bleiben und überhaupt nicht mehr auf der ganzen Welt."

Yani "Türk, Mora'dan hatta dünyadan silinmeli."[203] Muhalefette iken sürekli "Yıldız'a saldırı" yapan, Ermeniler lehine en şiddetli propagandalar yapmak"la [204] meşgul olan Gladstone, iktidarda Osmanlı yönetimi altındaki Hıristiyanlara, istiklallerini kazandırma politikasını güttü. Rusya önüne çıkartılacak tampon Ermenistan da bunlardan birisi idi. Zira "İngiltere Türkiye'nin parçalanmasına hazırdı."[205] İngiltere için "dünyanın paylaşılmasında Fas ve Türkiye büyük önem taşıyordu."[206] Artık

---

200 Küçük, s.59

201 Preller ,s. 26-27

202 Preller ,s.26

203 Wilhelm van Kampen, **Studien zur Deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelms II**, Kiel 1968, s.119

204 Die GP. , 9. Bd., Der Botschafter in Konstantinopel von Radowitz an den Reichskanzler von Caprivi, Nr. 2178,Therapia,den 28 September 1890, s. 194

205 Hatzfeldt, s.1014, Ich hatte für ausgeschlossen,dass Russland der jetzigen englischen Vorschlag,wonach Armenien eine Kompensation dafür sein soll,dass England Aegypten und Frankreich Syrien bekommt,auch nur in Erwaegung zieht.Aber das wichtigste und das Dauernde ist,dass England sich bereit erklaert,die Türkei zu teilen.

206 Rathmann,s.58

Girit, Yunanistan ve Ermenistan'daki İngiliz parmağı yüzünden İngiliz politikasına "küfreden" Barth'ın 207 öfkesi de; Osmanlı devlet adamlarının Batıya endeksli politik anlayışları da İngiltere'yi durduramazdı.

Alman Kayzer'i, İngiliz politikasındaki değişmelerin farkındaydı. "Basındaki makaleler, Türkiye'ye karşı yapılan sert taht konuşması, İngiltere'nin Akdeniz politikasını değiştirdiğinin sinyallerini veriyordu.208 İngiltere öncelikle, Hindistan yolunu açık tutabilmek Rusya'nın Mısır'da hak iddialarına karşı koyabilmek için Türkiye politikasında söz sahibi olmak istiyordu.209 Nihayet alt yapıyı yıllar öncesinden hazırlayan İngiltere ,1882'de bir oldu-bittiye getirerek Mısır'ı işgal ediverdi. Kanal tahvilleri artık Süveyş Kanalı ve bulunduğu toprakların tapusu haline dönüşmüştü. Mısır'ın işgali, dış borçlanmanın tarihi, acı bir ibret levhası olmuştu. Mısır Hidivliği, 1830'da Fransa'nın Cezayir'i işgal ederken kullandığı ekonomik yatırımdan ders almamış, kendisi ders konusu haline gelmişti.

Bundan sonra "İstanbul'a, Rusya ; bir arkadaş ve koruyucu" rolünde arka çıkar. "Sultan üzerinde İngiltere'nin etkisi azalırken, Rus-Fransız etkisi artmaya başlamıştır." 210

İngiltere, işgalden sonraki dönemde öncelikle siyasi çözümler arar. Çözüm işi uzadıkça İngiltere için de "Mısır'ın eskiden çok önemli olduğunu fakat şimdilerde (1896) İngiliz hükümeti için büyük bir yük olduğunu"211 söyleyenler çıkar. Aynı yıl içinde (1896) ileri sürülen çözümlerden birisi şudur: "Sultan II. Abdülhamit'i tahttan indirip yerine bir Avrupa komisyonu kurmak." Daily News'te çıkan ve Gladstone'nun demeçlerinden hız kazanan bu tür istekleri macera olarak görenler de vardır. 212 Ama neticede, İngiltere'nin liberali-radikali ile Türkiye'yi gözden çıkarıp, sömürgeleştirme yolunda kamuoyu ile birlikte azimli olduğu

---

207 Kampen,s.126

208 Gp.10, Der Botschafter in London Graf von Hatzfeldt an das Auswaertige Amt, London,den 25. Oktober 1895, Nr.2442, s.82

209 Saupp s.21

210 Lindow, s.20

211 PA-AA Orientalia Generali No:5 , belge No:215, London, den 15 Maerz1896 R.14427

212 PA-AA Orientalia Generalia 5, Bd. 25-26, No:598 ,R. 14432

anlaşılıyordu. İngiltere, Birinci Dünya Harbi sonundaki uygulamaları çeyrek yüzyıl önceden tasarlayıp kendi kamuoyunda tartışmıştı.

Alman dışişlerinin de tesbit ettiği gibi artık İngiltere'nin resmi politikası, Türk düşmanlığının devam etmesi "esasına oturtulmuştur." Anti-Türk hareketini sürekli büyütmemek için ikaz eden sakin organlar duyulmamaktadır. "Fakat savaş yerine soğuk İngiliz politikası, bu safhada şu desiseyi üretir: "İngiltere bütün gücü ile Mısır sorununun gündeme getirilmemesi için çalışmaktadır". Zira "Türkiye'nin, İstanbul'daki sorunları ile uğraşırken, Mısır sorununu gündeme getirecek gücü kalmamalıydı."[213]

İngiltere, "Türkiye'den önemli bir parça koparınca, Türkiye önemini biraz kaybetmişti. Süveyş Kanalı'na hakimiyet ile, Hint Okyanusu'na daha hızlı ve güvenli ulaşmanın imkanını temin eden denizyolu kazanılmıştı. Öyleyse, "Türkiye'nin bölünmesi desteklenmeliydi.[214]

İngiltere, sadece usta olduğu "bölme"'yi değil, bölme sonrasını da düşünmüştü. Yalnız düşündüğü diğer insanlar ve ülkeleri değildi: "Türkiye'nin bölünmesi durumunda İngiliz vatandaşlarına yapılacak tehditlerin silahlarla savunulması gerekiyordu. İngiltere, onun için bütün kıta devletlerini bu savaşa götürmek istiyordu."[215] Mısır meselesini diplomatik yöntemlerle değil de asker kullanarak çözmeyi düşündükten sonra İngiltere, İstanbul'u gözden çıkarmıştır. Süveyş'li Mısır önemli, Osmanlı İstanbul'u önemsizdir. Onun için artık Rusya'nın İstanbul'u almasına karşı çıkmayacaktır. Tabii Rusya, Mısır'ın İngiltere'ye ait olduğunu benimsemelidir. Onun için İngiliz diplomasisi 1902'de Fransa, 1907'de Rusya ile birer andlaşma imzalar.[216] Bu gelişmenin belirtisi ise, Akabe'deki bir sınır meselesini askeri yolla "sınır çatışması" tarzında halletmek olmuştur. Asıl paylaşma ve işgallerin gerçekleşmesi için Birinci Cihan Savaşını beklemek gerekecektir.

---

213 PA-AA ,Orientalia Generalia 5, Bd. 26-27, 1896, No:45 ; Steins Wiener Tagesblatt ,No:256 ,17 September 1896.

214 Lindow ,s.20, In der engilischen Politik liess sich überhaupt ein langsamer aber tiefgreifender Wandel beobachten,der dem Gedanken einer Aufteilung der lebensunfachigen Türkei förderlich sein musste.....

215 Schütte ,s.52

216 Öke,Er.Sor.s.28

1.2.2.3. Ermeni Politikası, İngiliz Koloniyalizminin Aracı

Görüldüğü gibi İngiliz politikasındaki "asıl dönüş" Mısır 'ın işgali ile 217 kesinlik kazanmış oluyordu.

İngiltere diplomasisi, kesin neticeyi yakalayacağı bir sıcak harpten önce, yıpratmada uç noktalara ulaşmak istiyordu.1880'li yıllarda "Türkiye'yi bölmede yalnız kalan" 218 İngiltere'nin Mısır konusunda Rusya ve Fransa'ya karşı rahatlaması lazımdı. "Küçük Asya'da, Balkanlar'da husursuzluklar çıkartmak, diğer ülkelerin dikkatini Mısır'dan, uzaklaştıracaktı."219 Böylece Türkiye'de çıkan husursuzlukla, Avrupalıların dikkatini Türkiye üzerinde toplarken, "Mısır'da istediği gibi at oynatabilecekti." 220

Bu planın uygulanması için, Osmanlı Devleti içinden rahatlıkla kullanabileceği etkili aletlere ihtiyaç vardı. Öyle ki bu alet, Avrupa kamuoyunu harekete geçirebilmeli, dolayısıyla siyasiler tesir altına alınabilmeliydi. Avrupa kamuoyunu, ancak Hıristiyan kökenli bir halkın Müslümanlara karşı ayaklanması, harekete geçirebilirdi. Rum, Sırp, Bulgar isyanları neticeye ulaştırıldığına göre başka birileri bulunmalıydı. O da zaten bellidir: Ermeniler, İngiliz planlarını boşa çıkartmayacak, aranan evsafta "biçilmiş kaftan" kitleydi.

Ermeniler, "İngiltere'nin doğu kışkırtıcılığı yaparak Mısır'a sahiplenmesinin" piyonu idi. "İngiliz sahtekarlığı" böylece yalnız "Süveyş Kanalı'na hükmetme ve Hindistan'ın savunulması" gibi sonuçları devşirmiyordu. "İngiliz hükümeti, dünya ticareti için tahmin edilemez değerler taşıyan"221 bir neticeyi de almış oluyordu.

---

217 Lindow, s.20 .

218 Friedrich Naumann,**Asia,Eine Orientreise über Athen,Konstantinopel,Baalbek,Nazareth,Jaruselem,Kairo, Neopal,** Berlin 1909, s.139

219 Erich Eyck, **Das Persöhnliche Regiment Wilhelm II. Politsche Geschichte des deutschen Kaisers von 1880 bis 1914,** Zurich 1948, s.121

220 PA-AA Orientalia Generalia 5, Bd. 26-27, R.14433.

221 Verlag der "Ostdeutsche Rundschau ,Wien 1896, s.4

Artık "Doğu'da Rusya ve İngiltere'nin rolleri tamamen değişmişti." İngiltere, Osmanlı Devleti'nin tek başına Rus ilerleyişine karşı duramayacağını, kendi himayesi altında bir Ermenistan'ın Petersburg saldırganlığına set çekeceğini de düşünüyordu. Fakat Rusya'nın Ermeni meselesinden tamamen soyutlanmasını da kendisi açısından doğru bulmuyordu. "Yakın Doğu'da kayaya çarptığını fark eden Rus sömürgeciliği; gözlerini Uzak Doğu'da yayılma imkanları aramaya çevirirse o zaman İngiltere'nin Çin üzerindeki nüfuz tekeli tehlikeye girebilirdi. Bundan dolayı Ermeni ıslahatı bahanesiyle Rusya'yı Osmanlı Ülkesiyle meşgul edip, dikkatini Doğu Anadolu'da tutmak, bilhassa 1890'larda arzulanan bir İngiliz siyaseti olmuştur."[222] Bu tesbiti doğrulayan birçok belge bulunmaktadır.

Marschall, 1895'te şöyle der: "Ermeni katliamından ne Almanya ne Avusturya ve ne İtalya sorumlu. Sadece Türkiye'nin yanında İngiltere bu olaylardan sorumlu. İngiltere, Türkiye çatışmasına diğer kıta devletlerini katarak, Mısır sorunundan onları uzak tutmak istiyordu."

Hatzfeldt'in tesbiti ise şudur: "İngiltere, Rusları Ermenistan'la meşgul etmek için çalıştı."[223]

Ernst ise, İngiliz politikasının bir adım ötesini de deşeler: "İngiliz hükümeti, Doğu'da karışıklık çıkartarak Rusya'yı, Hindistan'dan ve Uzak Doğu'dan uzak tutmak istiyordu. Bilhassa Yunanistan ile yakınlaşmasını istemiyordu."[224]

Rusya-Yunanistan yakınlaşmasını istememenin sebebi de anlaşılır durumdadır. Rusya konusunda daha önce durulduğu gibi İngilltere, Rusların Balkanlar üzerinden sıcak denizlere inme projesinin önünü kesmek istemektedir. İkisi de Ortodoks olan Rus ve Rumların yakınlaşması, bu açıdan İngiltere'yi rahatsız edecektir.

Bu konuda Nazım Paşa'nın kanaati ile diğerleri paralellik arzetmektedir. Osmanlı devlet adamı, İngilizlerin Ermeni politikasının sebebini şöyle izah eder: "İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne bilahare Ermenilere ilgi duyması, sürekli olarak Rusya'nın İngiliz çıkarlarının tehdit eder vaziyette güneye sarkması ve güçlü bir Karadeniz devleti olmasıyla yakından alakalıdır.

---

222 Bayur,Cilt 1,Kısım 1,s 84-85.
223 Hatzfeldt, s.1040
224 Schütte s.398

İngiltere, bağımsız bir Ermenistan'ı, bunun Rusya'yı zor durumda bırakacağını ve Osmanlı Devleti'nin de ilerlemesine mani olacağını düşünerek desteklemişti."225 Nitekim İngiltere, Sasun olayları ile Ermeni konusu Avrupa gündemlerini işgal ederken 1895'te bir antlaşma yapmak ister. "Tabiiki sadece insani sebeplerle değil. Emperyalist nedenlerle. Ermenistan'ı daha fazla etki alanına almak istiyordu. Zira Türkiye'nin parçalanması durumunda İngiltere, Rusya'ya karşı bir dost kazanmak istiyordu."226

İngiltere'nin Ermenilere biçtiği dostluk değeri budur. İngilizler, İngiltere'de yetiştirdikleri Ermenilerden ayrı olarak doğudaki temsilcileri ile Ermenileri kışkırtırlar. Alman Büyükelçisi bu konudaki kanaatini şöyle ortaya kor: "İstanbul'daki eski tecrübelerime dayanarak kabul edilemeyecek Ermeni rüyalarını körükleyen ve Türkiye'de olan sefilliğin nedeni şimdiki İngiliz elçi Sır Ph. Curne'dir."227

İngiliz temsilcilikleri, aynı zamanda suçluların bir sığınak yeridir. Bununla ilgili olarak Rohrbach: "İngiliz elçiliği yüksek duvarlarla çevrili bahçesi ile bazen kaçaklarla dolu idi" der. Durumu bilen emniyet kuvvetleri ise şöyle yapmaktadır: "Türk polisi bunları yakalamak için gece ve gündüz elçiliğin önünde dolanıyordu. Sığınmacıları dışarıya çıkarmak için her türlü yola başvurmalarına rağmen bunu başaramadılar."228 İngiltere bu duruma rağmen Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaktan da geri durmuyordu. Ermeni olayları sırasında Türk hükümeti " Ermeni haydutların tesbitini hızlandırmak" için komisyon kurunca İngilizlerin işine gelmez. Ve İngiliz temsilcisi Wimberley, Sultana bir telgraf çekerek, Ermeni illerindeki valileri görevden almasını, tarafsız ve bağımsız bir araştırma komisyonu kurmasını ister." "Tarafsız, bağımsız

---

225 Nazım Paşa , s. XII-XIII

226 Feigel s.34 , Als die armenische Frage durch die Ereignisse in Sassun Europa wieder nachergerückt war,gab England den Anstoss zur Wiederaufnahme der Verhandlungen in Februar 1895,natürlich nicht nur aus humanitaeren Gründen,sondern auch aus den imperialen Interesse den Einfluss in Armenien zu verstaerken und bei einem etwaigen Zusammenbruch der Türkei die Armenier,wohl auch gegenüber Russland,als Verbündete auf seiner Seite zu haben.

227 PA-AA Oriantalia Generalia 5 , Bd.20-21, No:102, R. 14427.

228 Rohrbach,s. 50

komisyon" ise "İngiliz konsolosların katıldığı" komisyondur.[229] Mart 1893'te İngiliz Dışişleri Bakanı Rosenberg, Türkleri Ermeni din adamlarına kötü davranıldığı için kınar. Bu nedenle Sultan'a Ekim 1893'te Ermenilere özerklik vermesini tavsiye eder. Fakat Sultan, Ermenilerin bütün Türkiye'de dağınık yaşadıklarını söyleyerek bu tavsiyeyi reddeder."[230]

Ermeni olayları ileride üzerinde durulacağı gibi uzunca bir süre Türkiye'yi meşgul etmişti. Çünkü yarayı durmadan kanatmak isteyenler bulunmaktadır. Holstein, sebebi "İngiltere'deki kampanyalar" olarak gösterir. "Gladstone, Argylis ve Westnisteren"in kampanyaları bunlardandır. Ve onların etkisiyle," Ermenilerin kanı; İngilizlerin tasarılarıyla akmaktadır.[231]

Ernst, ise sorumluluğun "Ermenistan'daki ihtilalci hareketleri başlangıçdan beri destekleyen Londra'daki komitelerle İngiliz hükümetinde değil, bu olaylara müdahale etmeyen bütün ülkelere ait"[232] olduğunu yazar.

Halbuki, Ermeni olayları milletlerarası arenada yer aldığı sürece çözümsüz kalmaya mahkum gözüküyordu. Çünkü olaya, insani erdemlerle yaklaşmak, adalet ve hakkaniyet ölçüleri içinde çözüm araştırmak yerine ,akan kandan çıkar sağlamak "politika" olmuştu. Bu politikadan, kan, ateş ve ıstıraptan, insanlar arasına kin ve nefret tohumları ekmekten başka bir netice beklenemezdi. Olan da zaten buydu.

Neticede, İngilizlerin istediği gibi bir Ermenistan kurularak Osmanlı toprakları doğuda bölünmemiştir. İngiltere dışındaki devletler buna zaten sıcak bakmamışlardır. [233] Fakat Doğu Anadolu'da asırlardır süren barış ; Türk'ü, Ermeni'si, Kürt'ü ile Hıristiyan ve Müslüman toplumlar'ın sıcak ilişkiler içindeki yaşayışı insafsızca bombardıman edilmiş bu insanlar, koloniyalist politikaların çıkarları için birbirine kırdırılmıştı.

---

229 Preller, s. 28
230 Preller,s. 26-27
231 Eyck, s.124
232 Schütte, s. 21
233 Karl Wippermann, Deutscher Geschichtskalender ,2. Teil, s.343

1.2.3. Almanya'nın Doğu ve Türkiye Politikası

Dönemimizle ilgili olarak Almanya'nın doğu, özellikle Türkiye politikasını iki bölümde incelemek mümkündür. Birincisi Prusya'nın kuruluşundan sonraki Bismark dönemi, diğeri ise Almanya'nın II. Abdülhamit yönetimindeki Osmanlı Devleti ile sıcak ilişki içinde olduğu II. Wilhelm devridir. Elbette iki devirde de farklı çizgiler bulunmaktadır. Fakat genel havayı bu iki Alman devlet adamı şekillendirir.

1.2. 3.1 Bismark Dönemi

Almanların Türkiye'ye bakışı İngiliz veya Rusların katılığında olmadığı bilinmektedir. Yakınçağ başlangıçından itibaren de Almanya ile Türkiye harp halinde karşı karşıya pek gelmemişlerdir. Onun için 19. yy.dan sonraki Türk-Alman temasları, hasmane olmaktan çok, ikili faydalanma esasına dayalı ilişkiler, yoklamalarla geçmiştir. Hatta Almanya'da Türkiye'yi gördükten sonra kendilerine Türkleri yakın gören yayınlar bile yapılmıştı. Goltz bunlardandır. Arkadaşı Schmiterlöw'e, Goltz; "Eğitim görmüş Türk subayının Prusyalıya düşünce ve yaratılışta çok yakın olduğunu yazar". Bu sıra Kannenberg, Türkleri "Doğunun Almanları" olarak adlandırmaktadır.[234]

Ayakları yere basan bir Alman siyasetçi ve lideri olan Bismark, yeni kurulan Prusya'nın güçlendirilmesine özel bir önem verir. Bunun için Batılı devletlerin doğu politikasının nirengi noktası olan "Şark Meselesi" üzerine gitmez. Bismark, "Şark Meselesi, bir Prusyalı erinin kemiğine değmez"[235] der. Zira Şark Meselesinden dolayı, kuruluş devrindeki Alman İmparatorluğunun mevcudiyeti

---

234 Grothe s.273; Kampen, s.214-215.
235 Kampen, s.117

riske olabilecek durumdadır.236 Bu politikaya Avrupa barışını koruma çabası da denmektedir. 237

Bu anlayıştaki bir Almanya'nın Türkiye politikası da elbette, Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasından yana olmayacaktır. Çünkü paylaşma; Avrupa'da iç huzursuzluğun sıcak savaşa kadar uzanabilecek bir bozulmaya gitmesi demekti. Onun için Bismark, başlangıçta Türkiye'nin "statusquo"sunun değişmesini istememektedir. Türkiye'de mevcut sistem yürülükte olmalıdır. Boğazlar'da emniyet kurulmalıdır. 238

Almanya'nın doğu politikasını Bismark dönemi için "pusuya yatma" tarzında ifade etmek mümkündür. Doğuda sivri olmadan geri durarak Alman çıkarlarını korumalı, ancak ihtiyaç olduğunda Alman etkisi harekete geçirilmeliydi.239 Nitekim Alman-Rus-Türkiye ilişkileri bir dönem için bu esasa oturtulmuştur. Berlin Andlaşması'ndan sonra Bismark Almanyası, Rusya ile ikili gizli bir andlaşma yapar. Ortak protokol (1887) , tarafsızlık ve ahlaki-diplomatik yardımlaşma esasına dayanmıştır. Fakat, Çar Karadeniz'e inmeyi menfaatleri için gerekli görürse Almanya tarafsız kalacaktır. Almanya; Avusturya için , Balkan politikasından dolayı Rusya'ya "diş göstermeyecek; havlamayacak." 240 Bu politikayı şöyle özetlemek de mümkündür:" Almanya , Ruslara karşı menfaatlerini savunan devletlere karışmayacak ve kendisi Rusya ile Alman menfaatleri riskte olmadığı sürece savaşmayacak." 241

Buradan şunu çıkarmak mümkündür. Osmanlı Devleti üzerinde önemli menfaatleri bulunan Almanya, Rusya ile aynı kulvarda koştuğunun farkındadır. Onun için Rusya'nın bir çeşit gönlünü almayı veya en azından Rusya'yı direkt karşısına almamayı düşünmektedir.

---

236 Freiherr von Karl Otmar, **Bismark Aussenpolitik Berliner Kongress,** Wiesbaden.

237 Haja Holborn, **Deutschland und die Türkei 1878-1890** ,Berlin 1926, s.44; Lindow ,s.24

238 Alfons Raab, **Die Politik Deutschlands im Nahen Orient von 1878-1908,**Wien 1936, s.20; Saupp, s.15; Schütte, 51-54; Holborn, s.8 ;Kampen 18;Gürün ,s.162

239 Holborn ,s.5; Kampen s.19

240 Lindow,s,24

241 Raab, s.22-23.

Türkiye üzerindeki hesapları Kampen şöyle izah eder; "Politik şah oyuncusu Bismark için Türkiye küçük bir figür idi. Ve Avrupa güçleriyle pek az kıyaslanabilirdi."[242] Asıl olan Avrupa ve Avrupa güçleridir. Fakat " Türkiye'nin küçük bir figür" olduğu ifadesi, Türkiye'ye olan ilgi ile kıyaslanınca hafif kalmaktadır. Türkiye'yi küçük görmek; küçülmüş, güçsüz ve istenilen doğrultuda oynatılan "figür" görme arzusunun bir ifadesidir. Bu açıdan şu ifade dikkat çekicidir: "Bismark, Türkiye'nin durumunu korumasını istiyordu. Fakat Türkiye tehlikeye düşerse o, Türkiye'nin düşmanlarını engellemeyecek. O, 1887 yazında Rus Generali Raulbars'a şöyle der: "Siz sultanı yakarsanız biz çok ağlayacağız. Çünkü biz onunla en iyi ilişkilerde bulunuyoruz. O, bize gerçekten iyi bir arkadaş. Fakat bizim onun için en küçük silahlara ihtiyacımız yok!' Türkiye , O'nun için genelde diğer Büyük Devletler arasında hesab ve takas meselesiydi."[243]

Burada genel tabirle " timsahın gözyaşlarına benzer bir ağlama görmek mükündür. Çünkü " iyi ilişki", "arkadaş " olma gibi özellikler, Sultanın "yakılmasına" engel olucu tavrı koymaya yetmemektedir. Bu düşünceyi Bismark'ın şu sözü de güçlendirmektedir: "Almanya, Türkiye'de sadece ekonomik menfaatlere sahiptir,politik menfaatlere değil."[244] Bu söz, aynı yerde de ifade edildiği gibi Türklerde şüphe uyandırmaya başlamıştır. Almanya'da, Bimarck muhaliflerinin elinde bu söz silah olarak kullanılmıştır :" Hem paralarını kazanacağız, hem onların haklarını savunmayacağız."[245]

1897 sonbaharında İstanbul'a Alman Büyükelçisi olarak gönderilen Marschall, "bütün ideallerini gerçekleştirmek" için girişimlerde bulunmaya başlar. Bunu başarabilmek, Rusya ve İngiltere ile iyi geçinmyi gerektirmektedir.. Mevcut düzeni de korumak gerekmektedir. "Çünkü bu ortamda Türkiye'nin bir kısmını ele geçirmek mümkün değildir."[246] Bu cümle şu soruyu gündeme getirmektedir : Marschall'ın büyükelçisi olduğu Almanya,

---

242 Kampen ,s.19
243 Friedjung, s.21
244 Kampen , s.29-30; Schütte s.61
245 Kampen, s.29-30; Schütte s.61
246 Schütte, s. 60-61

ortam müsait olsa " Türkiye'nin bir kısmını ele geçirecek miydi?" Görünen odur ki, Almanya bu dönem ekonomik yönden güçlenmeye ağırlık vermiştir. Türkiye'nin akıbeti sonraki mesele olmuştur. Fakat Marschall; "Ben burada göreve başladığımdan beri, Bismark'ın yanlış anlaşılan sözüne dayanan cümleyle mücadele ediyorum "[247] demeden de edemez. Demek ki, Türkiye'de o sözün duyulması Almanya'ya bakışta şüpheler meydana getirmiştir.

Marschall'ın da doğu politikasında temel hedefi, Alman ekonomik yayılmasıdır. Onun içinde Almanya "patlamasını, medeniyetin üst noktalarına ulaşamamış ülkelere götürmelidir. Böyle bir ülke ise Türkiye'dir."[248] Bu konuda Almanya'nın görüşünü Marschall daha açık ortaya koyar : "Almanya, büyük görevini yerine getirmek için, koloniyasını geliştirmeli ; mevcut olan yerli kapitallerle yeni iş alanları meydana getirmede gerekli riskleri göze almalıdır."[249] Alman politikasında ekonomik motivasyon çok önemli yer işgal etmektedir. " Kolonilerini geliştirmik" için "riskleri göze alma" ise Almanya'nın da Fransa, İngiltere ve İtalya gibi başlangıçta ekonomik de olsa ardından istilacı bir sömürge politikası takip edeceği izlenimini vermektedir.

Telefon diplomasisinin günümüzdeki gibi gelişmediği o devirde, dış politikalar üzerinde büyükelçilerin etki ve yönlendirmeleri büyüktür. Fakat, kendi hükümetine rağmen politika üretilemeyeceği de açıktır. Marschall'dan sonraki Alman Büyükelçisi, "Türkiye'yi doğuda bir dayanak" olarak görmektedir.Yalnız Türkiye'nin dayanaklığı iki yönden ve dört devlete karşıdır. Politik yönden Rusya ve İngiltere'ye ; ekonomik yönden Fransa ve İtalya'ya karşıdır. Onun için içeride iyi organize olmuş bir "Türkiye'nin vasıtalığına" ihtiyaç vardır. [250]

1.2.3.2. Ermeni Konusunda Alman Tavrı

Almanya, İngiltere'nin Ermeni politikasından rahatsızdır. Onun için Bismark , Osmanlı Devleti'ni, İngiltere karşısında Ermeni

---

247 Schütte, s.61
248 Schütte, s.53
249 Schütte, s.81
250 Raab, s.64

politikası konusunda destekler.[251] Aynı konudaki Alman politikası bir devamlılık ve ısrar ortaya koymaktadır. Almanya , İngiltere'nin reform çalışmalarını tehlikeli bulmaktadır. Bunun için Marschall, Bülow'a İngiltere'nin reform çalışmalarını geri çekmesini istediğini bildirir. Çünkü , Türkiye'de reform, sarsıntı demektir.[252] Hatta Marschall, Türkiye'de Ermenilerin bulunduğu yerlerle ilgili reform istekleri hakkındaki görüşünü daha net ortaya koyar. O da şudur: "Kim reformlarla meşgul olursa, o imparatorluğu reforme etmek istemiyor, bilakis mahvetmek istiyordur."[253] Almanya'nın bu tesbiti aslında doğru bir yaklaşımı ortaya koymaktadır. Gerçekten reform isteyenlerin maksadı, Osmanlı Devleti'nin idari-sosyal yapısını düzenleyip, güçlendirmek değildir. Ermenileri alet ederek peyk devletler meydana getirerek nüfuz alanını genişletmek, Osmanlı ülkesini parçalamaktır. Almanya bunun farkındadır. Onun için reform konusunda Türkiye'nin yanında yer alır. Bu tavrıyla da Ermeni sorunu, Almanya'nın Türkiye politikasında önemli bir problem olur.[254]

Almanya, Türkiye için böyle bir güçlüğe niçin katlanmaktadır?

Ekonomik ilişkiler ve kolonizasyon düşüncesi bu soruyu aydınlatabilecek durumdadır. Nitekim Bismark, "İngiliz ve Ermeni bağımsızlaşma çabalarına karşı, Sultan'ın güç kullanmasını artık şartsız desteklemeyeceğini" açıklamıştır.[255]

Alman yönetimi, daha sonra Ermeniler konusundaki yayın ve haberlerden etkilendiğini ortaya koyar. 1895'te verilen bir rapora göre Ermeni katliamı yapıldığı haber verilir. Wilhelm öfkelenmiştir.

---

251 Saupp, s.30 "Anders als durch die Befürchtung vor einer gravierenden Irratation des türkischen Staatsgefüges durch die englische Armenienpolitik ist es kaum erklaerbar,weshalb Bismark bisweilen so vehement und deutlich für die Unterstützung des Sultans in der armenischen Frage votierte.

252 Saupp 161

253 Schütte,s.63, ...Marschall tat zum Zwecke der Verzögerung oder Hintertreibung der Reformen das Möglichste, die Gegensaetze noch zu verschaerfen.Denn:"Wer allgemeine Reformen betreibt, will das wreich nicht reformieren, sondern ruinieren".;Lindow,s.37

254 Schütte, s.52

255 Saupp, s.16

Şöyle der; " Bu artık fazla oluyor. Zira onlar da Hıristiyan."[256] Acaba Alman İmparatorunu fanatik Lepsius mu etkilemektedir? Bu konuda II.Wilhelm'i annesinin etkilediği bilinmektedir. İmparator, Ermeniler konusunu annesi ile görüşüp sohbet ettikten sonra aşırı bir şekilde şiddetlenmiştir. Strassburg'da bir öğlen yemeğinde annesi, İmparator'a şöyle der: " Türkiye'deki Hıristiyan katliamı çok iğrenç. Bütün Hıristiyan ülkelerinin görevi, bu katliamda akan Hıristiyan kanının Türkiye'den intikamını almak olmalıdır."[257]

Buradan da anlaşılacağı gibi Türkiye'de çıkartılan Ermeni olayları, Avrupa'ya Müslüman-Hıristiyan şablonu içinde sunulmakta veya kasten olaylar Hilal-Haç kavgası olarak verilmektedir. O zaman, elbette Ermeni komitelerinin ve onları öne sürenlerin tuzağına düşmek mümkündür. Çünkü Ermeniler Hıristiyandır. İmparator ve Alman halkı da mezhebi farklı olmasına rağmen Hıristiyandır.

Tahrik sonuç alır. II. Wilhelm, Türkiye'ye ikinci ziyaretinden iki yıl önce şunu söyler :"Sultanı tahttan indirmek gerekir."[258]

II.Abdülhamid'i, dolayısıyla Osmanlı yönetimini hedef alan bu cümle, daha sonra dostluk görüşmelerine yerini terk edecektir. Kayserin sözlerinden bir yıl sonra Mart 1897'de Alman elçisi, Almanların Ermeni olaylarına karışmasının Ermenilerin lehine olmayacağını [259] söylemesi, farklı fikirlerin varlığını ortaya koymaktadır. Alman SPD (Sosyal Demokratları)'nın görüşü daha ileridir. Sosyal Demokratlar, Ermenilerin Rus propaganda ve kışkırtmalarının kurbanı olduğunu söylemektedir. Onlara göre Türkiye'nin uluslara bölünmesi sadece Rusya'nın işine gelecekti. SPD'nin teklif ettiği çözüm ise şudur: "Türk-Ermeni çatışmasının önlenmesi, Rus ve başka ülke elçileri ile kışkırtıcıların ülkeden kovulması veya cezalandırılmasından sonra gerçekleşebilir."[260]

---

256 Die GP. Bd. 10 ,Nr.2444, Saurma an Hohenhole 26 Oktober 1895 ." Bezüglich eines Berichtes über ein Armeniermasseker, das sich Anfang Oktober 1895 in Trapezunt abgespielt hatte; erregt vermekte Wilhelm II.:" Das übersteigt .... : Denn es sind noch Christen".

257 Die GP. Bd.10, Nr.2437 , 21 Oktober 1895, Hohenlohe an AA,

258 Die GP. Bd. 12 , Nr.2898 228 August 1896 ,Marrschall an Wilhelm II. "Der Sultan muss abgesetzt werden"..

259 Saupp,s.116

260 Saupp,s.77

Osmanlı Devleti, elbette iç işlerini karıştıran binlerce insanın kanının dökülmesi , sosyal hayatın bozulması gibi affedilmez sonuçlara sebep olanlar hakkında Alman SDP'sinin değil teklifini uygulamak, bunları düşünememiştir bile.

1.2.3.3. Türk-Alman Dostluğu ve Demiryolu İmtiyazı

Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ilk yakın temaslar 1889 yılında başlar. İki milletin birbirine sıcak bakmasında II. Wilhelm'in ziyaretinin rolü de büyüktür. Alman İmparatoru'nun Türk topraklarına adım atmasıyla, Ortadoğu'ya Alman dünya politikasının en akılcı bir şekilde açılmasının temelleri oluşturulur. Daha sonra bu temeller üzerine, ekonomik önemli projeler, askeri sahada işbirliği vb. ilişkiler kurulacaktır.

Yalnız II. Wilhelm'in ziyaretinin politik yapıya etkisi olan bir moral yönü de vardır. Bu yön özellikle İslam aleminde hissedilir ölçüde belirginleşmişti. "Bir büyük devletin taçlı hükümdarının ziyareti", İslam dünyasında derin etkiler bırakmıştır. Bu ziyaret, kısa zamanda Afrika ve Asya'daki İslam bölgelerinde duyulur. Ve artık "Alamanly" ismi çok anlamlı ve sevimli bulunur.[261] Çünkü aynı zamanda Müslümanlarının Halifesi olan Sultan'ın, "gerçek dostu" olarak II. Kayzer Wilhelm kabul edilmiştir. Bu kabulden sonra iki hükümdar arasındaki dostluk şu şekilde sembolize edilir: "Kaynaktan akan berrak su, iki hükümdarın dostluğunun temizliğinin resmidir."[262]

Aslında Wilhelm'in Osmanlı Devleti'ne ziyareti iki defa gerçekleşmiştir. Birincisi 1889'dadır. Genç Kayser, kız kardeşinin Atina'daki düğününden sonra İstanbul'a geçerek bu ilk ziyaretini gerçekleştirmiştir. İkincisi ise dokuz yıl sonra 1898'de yapılan ziyaretti. Ki asıl önemli sonuçlar veren de budur. İmparator bu gezisinde sadece İstanbul'u değil, Şam, Kudüs gibi önemli merkezleri de gezmiştir. Şam'da "300 milyon Müslüman"dan

---

261 Grothe s.6-7
262 Grothe s.10

bahsetmesi sempati toplamıştır. Bu ziyaretle birlikte Marschall'ın Büyükelçi olarak İstanbul'da göreve başlamış olması dostane ilişkinin yanında ticari ilişkileri güçlendirmiştir.263

Bu ziyaret,birçok ülkenin dikkatini çekmiştir. Fransa bunlardandır. Grothe "biraz kıskançlık ve biraz şaşkınlık" kaydıyla Fransızların, Kayzerin ziyaretini şöyle değerlendirdiklerini yazar: "Alman İmparatorunun büyük ev Almanya için çalışkan ve faal olan bir iş seyahatı idi."264

Her ne kadar rekabet hissiyle de olsa Fransızların değerlendirmesinde doğruluk payı bulunmaktadır. Sonuçta önemli bir proje olan demiryolu imtiyazı Almanya'ya verilmiştir. Aslında Bismark'ın görevinin son yıllarında Anadolu'da Alman Demiryolu inşaası, Sultan tarafından Alman dostluğuna bir cemile olarak kabul edilmişti. Böylece Fransız finansını geri itme, "tehlikeli durumdaki imparatorluğa demiryolu sistemini kazandırma" düşünülmüştü. Demiryolu yapımının Bağdat ve Basra'ya kadar devam etmesi "ateşli bir politik mesele oldu". Ruslar, Türkiye'nin politik ve siyasi yönden güçlenmesini istemiyor. İngilizler, nüfuz alanlarına girildiği endişesiyle özellikle 1901'den sonra güçlükler çıkartıyorlardı. Marschall'ın daha çok imtiyaz için çabalaması sonuç verir ve Bağdat-Basra hattının da yapımı için kesin imtiyaza ulaşılır. Büyük sevinç uyandıran müzakerelerin sonucu 21.3.1903 tarihli resmi imtiyazla kesinleşir.265 İlk hat üzerine yapılan andlaşmadan sonra Alman Dışişleri, bu sözleşmenin faydalarından bahseder.266

Fakat Alman kapitali tek başına bu işi yapamayaçaktır. Bu imtiyazların hayata geçirilmesi için Marschall'ın yardımıyla yeni ve özel bir "Bağdat Demiryolu Şirketi" kurulur. Bu şirkette Alman grubu % 40 ,Anadolu Demiryolu şirketi % 10, Fransız Osmanlı Bankası % 30 ve Avusturya, İtalya, İsviçre ile Türkiye beraber % 20 oranında katılmışlardı. İngilizler , baştan itibaren böyle bir katılımı reddediyordu. İngiltere'nin sürekli menfi tavrı yüzünden 1910 'da Marschall, planın Körfez hattını askıya alıp imtiyazları Türkiye'ye

---

263 Kampen ,s.20-21-25
264 Grothe,s.8
265 Die GP. 17, s. 5242
266 Kampen s.25

geri vermiştir. Almanya, İngiltere engeline takılarak körfez hattının yapımını imkansız bulmuştur.[267]

Almanya açısından Bağdat Demiryolu imtiyazı Rusya ve İngiltere'ye karşı Türkiye üzerinde etkili olduğunu gösterme fırsatını doğurmuştu. Böylece Almanya, "Türkiye üzere oynanan oyunda söz sahibi olduğunu gösteriyordu."[268]

İleriye dönük Alman menfaatleri açısından da, Almanya'nın Türkiye üzerinde etkili olmasında fayda vardı. Alman devlet adamları uzak görüşlü düşünüyorlürdı. Mesala Rusya ve Almanya arasında çıkacak bir savaş durumunda Rus sınırındaki bir Türkiye, onlar için büyük bir fayda sağlayacaktı. Çünkü böyle bir durumda 100 bin Rus askeri burada alınakonur, Almanlar üzerine sevkedilmezdi.[269] Berlin'deki Alman devlet adamları, 1898'de adeta 1915'lerin hesabını yapmışlardır. Ve işin ilginç yanı bu hesap gerçek çıkmıştır. I.Dünya Harbi patlak verdikten sonra, Almanya'nın ısrarla Türkiye'yi harbe sokmak istediği bilinmektedir. Hatta Osmanlı Devleti'nin malı hükmüne giren Goeben ve Breslau'ın Alman kumandanı Osmanlı Genelkurmayından değil, Almanya'dan emir alarak Karadeniz'de Rus limanlarını bombalamıştır. Sonuç bilinmektedir. Osmanlı askeri, Ruslar karşısında harbe girdikten sonra Galiçya'da, Kafkaslar'da birer etten set oluşturmuştur. Buralara çekilen Rus askeri ise Alman tahmininden çok fazladır. Şu hale göre Almanlar üstüne saldıracak mutemel kuvvetlerin Türkler üzerine sevkiyle Almanya çok daha büyük felaketlerden korunmuş olmaktadır.

Almanya, Osmanlı Devleti üzerindeki hesaplarını, elbette devlet üzerindeki etkisine dayanarak yapmaktadır. Son dönem Türkiye'nin hemen hemen bütün yönetiminde Alman etkisi görülür. Tarım ve madencilikle ilgili bakanlıkta, Maliye Bakanlığında, Gümrükte, Sultanın sivil danışmanlar kurulunda, saray ve ordudu Almanlar başrolü oynuyorlardı. Özel sektör de dahil birçok yerde Almanlar tercih ediliyordu.[270]

---

267 Schütte, s.85.
268 Jaeckh, s.123; Raab, 37-38.
269 Frankfurter Zeitung, 5. 11. 1898
270 Neue Zürcher Zeitung, 24 August 1901.

Tabi bu Alman etki ve sempatisinin genişlemesinde, İstanbul'daki Alman okulu ile İsviçre Cemaatinin de rolü bulunmaktadır. Okul, doğululerla kaynaşarak koloniyi büyütmeyi amaçlamaktadır. Bunun için iyi okulları az olan toplumların gençliği ele alınmakta ve yerli çocukları, doğudaki Alman amaçlarına uygun eğitilmektedir.271

Halbuki temelde Almanya'nın da Türkiye'ye bakışı, diğer Batılılardan farksızdır. Erich Lindow, bunu şöyle ortaya koyar: "Uzaktan bakınca birçok Avrupalı politikacılar gibi Marschall da Türkiye'yi kana susamış fanatikler ve Hıristiynları kurban gören caniler zannetmiştir. Fakat yakından bakınca bunun böyle olmadığını anladı. Sağ duyusuyla süper devletlerin adil davranmadığını kavrıyordu. Ermenistan ve Girit ilk gözüne çarpan Hıristiyanların ihtilalci hareket yapmaları ve Türklerin de haklı olarak ayaklanmaları bastırmalarıydı. Türkiye'nin uluslararası haklarına rağmen süper devletler ayaklanmayı destekliyorlardı. Hıristiyanlar korunur ve onlara haklar tanınırken, Müslümanlara tecavüz edilip insafsızca davranılıyordu."272

Marschall'ın tecrübesini başkaları da desteklemektedir. Uzaktan aleyhte yoğunlaşan propaganda etkisinde kalan Avrupalılar, yakından tanıyınca doğruyu anlamaktadır. Rohrbach şöyle der:"Türkiye'ye gelen Almanlar İslamın ve Türklerin dostu oluyor ve Türklerle birlikte Ermenilere karşı düşmanlıkta yarışıyorlardı. Bu da çok uğursuz bir olaydı."273 Rohrbach da, Türkiye'yi ve doğuyu gördükten sonra meydana gelen tavır

---

271 Petersburger Harold vom 6 Maerz/29 April 1890

272 Lindon s.36 "Früher, aus der Ferne,hatte Marschall sich, wie mehr oder weniger alle europaeischen Politiker, die Türken vorwiegend als blutgrierende Fanatiker. die Christen als die ihnen schutzlos ausgelieferten Opfer gedacht:Nun, aus der Naehe gesehen, stellen sich ihm ganz anders dar. Sein stark ausgepraegtes Rechtsgefühl verurteilt das unfaeire Verhalten der Maechte.... Im Vorgehen der Christen in Kreata wie in Armenien sieht er in erster Linie die gesetztwidrige revolutionaere Bewegung, in den Massnahmen der Türken die berechtigte Niederschlagung eines Aufstandes, der,entgegen jedem,internationalen Recht,die offene Unterstützung der Maechte findet, weil diese nur die Christen Schutz und Recht zubilligen, die Muhammedaner aber skrupellos allen Vergewaltigungen durch zügellose Horden preisgeben.

273 Rohrbach,s.50

değişikliğine karşı, açık bir tahammülsüzlük vardır. Fakat bu arada bazı doğruları itiraf etmekten de geri kalmamıştır.

Halbuki Alman hükümetinin resmi tutumu, şahısların samimiyetini yakalayamamaktadır. Mesela Kayzer; Padişahın dostu ve koruyucusu rolünü takınmış olmasına rağmen Alman hükümeti, el altından İngiltere'yi donanmasını Boğazlara göndermeye teşvik etmektedir.274 Siyasi literatürde bu tavrın adı, ikili oynamadır. Fakat zaman ve şartlar değiştikçe tavırlar da değişmektedir. Alman dış politikası, daha sonra İngiliz taksim planına, herşeye rağmen karşı koymayı esas alır. Saurma'nın Osmanlı Sultanına telkini, İngiliz arzularına asgari seviyede kolaylık gösterme ve kısmen uyma doğrultusundadır.275 Böylece Alman diplomasisi hem kendi pozisyonunu zayıflatmamış hem de Türkiye'yi tehdit eden muhtemel parçalanmayı engellemiş olacaktır.

Almanya, baştan beri İngiltere ile aradaki kontağı kapatmamıştır. Onun için ilk başlarda Alman bağışları, İstanbul'daki başkanı İngiliz Elçisi olan uluslararası yardım komitesine gönderilir. Sonradan Türkiye'de yaşayan güvenilir Avrupalılara bu paralar verilir. Onlar da ilgililere (Ermeni) teslim ederler. 276

Almanya ile ilişki zaman zaman iniş ve çıkışlar göstermiştir. Osmanlı-Yunan harbinden sonra Türkiye, Rusya ve Almanya'nın tutumunu beğenmez. Bu tavırda Rusya ve Almanya'ya bağımlılıktan kurtulma düşüncesi de vardır. Onun için Sultan İngiltere'ye yanaşır. Sarayda Alman etkisi düşüş gösterirken İngiliz etkisi yükselir.277 Önce de belirtildiği gibi 1903'lerde Alman etkisi artar. 1908'den sonra ise Osmanlı Devleti bünyesinde Alman tesirinin girmediği birim yok gibidir. Türkiye, Alman dostluğu ile ilgili olarak I. Dünya Harbinde büyük bir faturayı öder. Fakat Mondrdos'lu, Sevr'li andlaşmalardan kendisini kurtaramaz. Zaten Türkiye'den önce barış andlaşmasına yönelen Almanya 'da artık kendi başının derdine düşmüştür.

---

274 Kampen, s.147
275 Saupp s.57
276 Feigel s.79
277 Münchener Allgemeine Zeitung 2 September 1899

II.BÖLÜM

2.1. BERLİN KONFERANSI VE ERMENİ OLAYLARININ ÇIKIŞ SEBEPLERİ

2.1.1. Ayastefanos Andlaşması ve Ermeniler

Kırım Savaşı'na son veren ve 30 Mart 1856 günü imzalanan Paris Barış Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarını ve bağımsızlığını güvence altına almış olsa da söz konusu, bu antlaşmayı Rusya istemeyerek imzalar.[278]

Mithat Paşa ve arkadaşlarının ihtirasları yüzünden çıkan[279] 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kafkasya ve Tuna cephelerinden Ruslar güneye sarkmaya başlayınca, Osmanlı Hükümeti İngiltere'ye başvurarak Paris Antlaşması'nın Ruslarca bozulduğunu ileri sürer. Fakat bu antlaşmayı imzalayan hiç bir devletten ses çıkmaz[280]

---

278 Mazıcı s.130,geniş bilgi için bakınız Şimşir, İngiliz belgelerinde Osmanlı Ermenileri 1856-1880, s.10-11-12

279 Hocaoğlu ,Tar. Erm.s.13

280 Mazıcı, s.13

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'yla birlikte İstanbul'daki Ermeni aydınlarıyla, kilisesi kökten tutumunu değiştirmişlerdir. Savaşın ilk döneminde İstanbul Ermenileri, Padişaha bağlı görünürler. İstanbul Ermeni Patriği Nerses, birkaç kez Padişah'a bağlı bir Osmanlı yurtseveri olduğunu açıklar. Hatta Osmanlı Ermenileri, gönüllü asker yazılmayı bile düşünürler. Padişahın bir çağrısına uyarak Ermeni Meclisi, 7 Aralık 1877 günü Patrik Nerses'in başkanlığında toplanır ve Ermenilerin gönüllü asker yazılarak Osmanlı yurdunu savunmaya katılmalarına oy birliği ile karar verir.

Ama savaşın ilerlemesi ile birlikte Ermeniler, bu göstermelik kararlarından dönerler. Osman Paşa'nın Plevne'de teslim olduğu duyulunca, Ermeni Meclisi yeniden toplanır ve yüzseksen derecelik bir dönüş yaparak, gönüllü askerlik kararını değiştirir.[281]

Halbuki Ermeni Meclisi, 21 Ekim 1877'de yani Osmanlı yurdunu gönüllü savunmaya karar almalarından yaklaşık birbuçuk ay önce gizlice toplanarak Rusya'ya yardım için müracaat etmişti. Ermeniler açıktan Osmanlı Padişahının çağrısına müsbet yönde uyar gözükürken, gizlice yaşadıkları ülkenin düşmanı ile işbirliğini tercih etmişlerdir. 21 Ekim 1877 tarihli Rus Çarına verilmek üzere hazırladıkları muhtıra, Ermeni ileri gelenlerinin iki yüzlülüğünü ortaya koymak bakımandan özellikle değerlendirilmelidir. Rus ordusuna, Osmanlı içinden destek veren Ermeniler, bu istek paketinde kendilerini haklı sayıyorlardı. Muhtırada istedikleri ise özetle şunlardı:

1.Fırat Nehri'ne kadar Rus işgali altındaki Anadolu topraklarının Türkiye'ye geri verilmemesi ve Çar ülkesinin bir parçası olarak kalması.

2.Rus topraklarına Anadolu'dan bir bölge katılmayacaksa; diğer azınlıklara verilen ayrıcalık (bağımsızlık veya özerklik) Ermenilere de verilmeli.

3.Ruslar, Anadolu'da işgal ettikleri topraklardan çekileceklerse, Osmanlı Hükümetinden Islahat için maddi bir teminat almalı ve ıslahat sonucuna kadar Rus askerleri işgal yerlerini boşaltmamalı.

---

281 Şimşir, s. 21; kıyaslayınız Koutscharian, s. 74-75

Bunun için de gerekli esaslar tesbit edilmişti:

a-Güvenlik görevlilerinin çoğunluğu Ermenilerden olmalıydı.

b-Ermeniler de düzenli bir askeri eğitim görmeliydiler.

c-Aşiretler, kaldıkları dağlık bölgelerden kasabalara inmeli, oralara yerleşmeli, jandarma teşkilatında görev almamalı, hiç olmazsa bir süre jandarmaya kabul edilmemeliydiler.

d-Buna karşılık Ermeniler, idari hizmetlerde kullanılmalı,özellikle Doğu bölgesindeki şehir ve kasabaların valisi, belediye reisi olmalıydılar.

Ancak bu ilkeler kabul edildikten ve uygulandıktan sonra Rus askerleri Anadolu'dan geri çekilmeliydi.[282]

Fakat Ermeniler genellikle Gregoriyendi. Bir kısmı ise Katolikti. Ortodoks Ermeni ise yok gibiydi. Halbuki Ruslar da Bizans gibi Ortodokstu. Ortodoks Rusya'ya yüzde yüz güven de duyamıyorlardı. Bunun en önemli sebebi Ermeni Katolik Hıristiyanlarının Ruslar tarafından yok edilme korkusuydu. [283]

Rum, Bulgar ve Ermenilerin yardımlarıyla Ruslar, İstanbul kapılarına kadar gelirler.[284] Ruslar, Osmanlı Devleti'ne oranla daha güçlü olmasına rağmen Padişah tarafından teklif edilen antlaşmayı kabul ederler. Çünkü İngiliz donanması Çanakkale yolunda idi, Avusturyalılar hazırlık yapıyordu. [285]

Osmanlı Devleti'nin yenilmesiyle sonuçlanan 1877-1878 savaşı sonrası barış görüşmeleri için Rus ve Türk delegeleri Edirne'de toplanmaya başlamışlardı.

Osmanlı delegeleri arasında Ermeni Stepan Aslanyan Paşa, Ovhannes Nuyan Efendi ile Hariciye Nazırı Sadullah Paşa'nın Katibi Sergis Hamamcıyan da bulunuyordu. [286]

Ermeni yazarı Leo, yukarıda adları yazılı Osmanlı heyetindeki delegelerin Osmanlı Devleti aleyhine yaptıkları

---

282 Artem Ohandjanian, **Armenien,Der verschwiegene Völkermord,** Wien-Köln-Graz 1989 ,s.22-23; Belgelerle Uluslarla Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1918, İstanbul 1987 ; Hocaoğlu, s.43-44, bu muhtıranın Ermeni patriği Nerses Varjabetyan ile Metyos İzmirliyan'ın Milli meclisince alınıp Ecmiyazin Katagikosu Keork'ün eliyle Rus çarına verildiğini yazar .Aynı eser s.71

283 Koutscharian, s.74 (Opostoliş Hıristiyan)

284 Ohandjanian , s.23, Ternon, s.42

285 Ternon, s. 42

286 Bunlar Ermeni milli meclisinin üyeleriydiler.

çalışmaları ve Edirne Piskopusu Ruscukluyan'ın Ruslar ile bunları nasıl gizlice görüştürüp planlar hazırladıklarını açıklıyor.[287]

Osmanlı Devleti'nin güvenerek dışişlerinde görev verdiği, kendi adına anlaşma yapmak üzere temsil yetkisi tanıyarak delege yaptığı Ermenilerin; Ruslarla gizlice aleyhte görüşmeleri işin bir başka ibretlik yanıdır. Devlet istihbaratı, Ermenilerin ikili oynadığını, olaylar antlaşma maddesine dönüşünceye kadar nasıl tesbit edememiştir, düşündürücüdür.

Fakat Ayastefanos'a Ruslar ile görüşmeye giden Ermeniler, sadece Türk dışişlerinde görevli olanlar değildir. Bizzat İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjebedyan da Rus karargahı yolcusudur. Grandük Nikola'yı İstanbul kapılarında karşılayarak görüşen Ermeni Patriği, Rus Çarı'na iletilen muhtıradaki isteklerini tekrarlar.[288] Bu Ermeni istek ve ısrarı, Ayastefanos Andlaşması'na 16. madde olarak dahil olmuştur. 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Andlaşması'na ilave edilen bu madde aslında Rusların da menfaatine idi. Böylece Ermeni meselesi, ilk olarak uluslararası bir platformda yer alır. Bu antlaşmanın 16. maddesi şu şekilde kabul edildi:[289]

"Ermenilerin bulunduğu Doğu Anadolu vilayetlerinden Rus ordusunun işgali altında bulunup Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi gereken bölgelerin boşaltılması sırasında, iki devletin iyi ilişkilerine zararlı olabilecek karışıklıklıkların çıkmaması için Osmanlı Hükümeti bu bölgelerdeki Ermenilerin çıkarlarının gerektirdiği düzenlemeyi vakit geçirmeden yapmayı Kürtler ile Çerkezlere karşı güvenliğini sağlamayı taahhüt eder."

Bu antlaşma ile Rusya, Anadolu ile temasa geçmiş, kendisinin emperyalist düşüncelerine hizmet edebilecek bir zemin hazırlamıştı.

Ayastefanos'un 16. maddesi, görüldüğü gibi ıslahatı hedef alıyordu. Halbuki Ermeniler, öncelikle Osmanlıya karşı Ruslara

---

287 Hocaoğlu, Tar. Erm. s. 65-66

288 Öke,Er. So., s.78-79 ; Kodaman s.113

289 **Belgelerle Ermeni Sorunu**, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara 1983, s. 45; Şimşir, Os. Erm., s.22; Koutschrian s.78; Ohandjanian ,24; Karabekir, Er.Nc. Gel.D., s.132; Mehmet Hocaoğlu, Abdülhamit Han'ın Muhtıraları, İstanbul (Tarihsiz), s.175;Temon, s.42; Shaw ,236 ; Bilal Şimşir, "Osmanlı Ermenileri ve Büyük Devletler" Türk Tarihinde Ermeniler,Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No:2, İzmir 1983, s.122; Kodaman s.114

yardım etmelerinin bedeli olarak bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasını istiyorlardı. Yenilmiş bir Osmanlı karşısında Hıristiyan dünyasının da tanımasıyla Rusya, pekala böyle bir girişimi hayata geçirebilirdi. Fakat Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan gibi bağımsız Ermenistan gerçekleşmedi. Çünkü Rusya, bağımsız Ermenistan'ı kendisi açısından tehlikeli görüyordu. Bu durumda Rus Ermenileri ile diğer milliyetçilerin kışkırtılması şüphesizdi. Halbuki Osmanlı Devleti bünyesi içinde huzursuz, kangrenleşen bu yara gibi Ermeni toplumunun bulunması Rusya için daha yararlı idi. Bu yüzden Rusya, Osmanlı Devleti'nden Anadolu'da Ermenilerin istedikleri yerlerde reform yapılmasını taleb ediyordu. Ermeniler, Türkmen ve Kürt akımlarına karşı güvenceye alınsın kafiydi.[290]

Şu hal aslında Rusya acısından, fırsat düştükçe kullanmak üzere tetikte tutulan Ermenilik, istenildiğini ortaya koyuyordu.

Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi de İngiltere'yi, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni kendi topraklarına katacağı düşüncesiyle, korkutmuştur.[291] Rusya'nın Kars ,Ardahan ve Batum'u topraklarına katmasının İngiltere'nin "hayat çıkarlarına" ters düştüğü açıktı:[292]

1-Orta Asya ve Hindistan Müslümanlarının gözünde Rusya, gittikçe genişleyen ve önüne durulmaz bir devlet olarak büyük nüfuz kazanacaktı ve Büyük Britanya İmparatorluğu'nun Asya'daki nüfuzunu sarsabilecekti.

2-Rusya bundan sonra böylece, Anadolu ve İran içlerine doğru kolaylıkla yayılabilecekti.

3-Bu yayılma, İngiltere'nin Hindistana giden en kestirme yolunu kapatacaktı. İngiltere, bir gün herhangi bir nedenle Süveyş Kanalı'nın kendisine kapatılabilecegini düşünerek Hindistan'a giden bir ikinci yolu açık tutmak zorundaydı. Bu yol, Doğu Anadolu'dan geçiyordu ve en kısa yoldu.

4-Rus yayılması İngiliz ticaretini baltalayacaktı.

Bütün bu nedenlerle İngiltere, Doğu Anadolu topraklarının Rusya'nın eline geçmesini engellemeye çalışmalıydı.

---

290 Shaw s.236
291 Mazıcı ,s.22-23
292 Şimşir ,s.23

2.1.2. Ruslar Karşısında İngiltere'ye Verilen Rüşvet: KIBRIS

Rusların bu yayılmacı hareketleri, İngilizlerin menfaatlerine ters düşüyordu. Bu sebeple İngilizler, karşı harekete geçtiler. Osmanlı Devleti'yle antlaşma zemini aramaya başladılar ve Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi ile sağlanan Rusların Türk Ermenileri üzerine koruyucu hükümranlığı reddediliyordu.[293]

Böylece Rusya ve diğer Batı ülkeleri arasındaki anlaşmazlık, giderek büyüyor ve savaş sinyalleri veriyordu. Hatta Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında 4 Haziran 1878'de gizli bir antlaşma yapılır. Bu antlaşmaya göre: Rusya, Doğu Anadolu'da herhangi bir yeri ilhak etme teşebbüsünde bulunursa, İngiltere bu bölgelerin savunulması için, Sultana askeri yardım yapacaktır. Buna karşın Sultan, bu bölgede yaşayan Hıristiyan ve diğer tebaanın güvenliği ve korunması için reform tedbirlerinin alınacağını İngiltere'ye bildirir. Sultan, İngiltere'nin bunu sağlayabilmesi ve görevini yapabilmesi için, İngiltere'ye Kıbrıs adasının işgali ve yönetimi hakkını veriyor.[294]

İngiltere, Adayı işgal edecek, "Padişah adına" yönetecekti. Giderlerin fazlası yıllık gelir olarak Osmanlı hazinesine ödenecekti. Yalnız yönetimde Osmanlı Devleti'nin, yıllar sonra Trablusgarb'ın kaybında da dikkat ettiği bir nokta vardı. O da adada adalet din ve eğitim kurumlarının yönetiminin Osmanlı Devleti'ne ait olmasıydı.[295] Böylece İngiltere, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti yanında yer almasının bedelini fazlası ile alıyordu. Aslında İngiltere, Kıbrıs'ın yönetimi ile yetinmiyordu. Ruslar gibi Hıristiyan tebaanın güvenliğini sağlama bahanesi ile yerli yardımcılar buluyordu. İlerisi için elbette bunlar, İngiltere'nin Rus ve Osmanlı Devleti'ne karşı doğu yatırımı durumundaydı.

Batı telkini doğrultusunda, Rusya'nın Boğazlar'a hakim olması, Anadolu'da Rus himayesinde muhtar bir Ermenistan'ın kurulması Osmanlı Devleti açısından ürkütücüydü. Bu, asırlardan

---

293 Saupp ,s.11

294 Ternon ,s.43; Mazıcı, s.22-23 ;Koutaschrian, s.78; Şimşir, s.24

295 Shaw, s. 238

beri Türk yurdu olan Anadolu'nun elden çıkması, Türk Devleti'nin sonu demekti. [296]

Fakat yine de vatanın bir bölümünün savunulabilmesi için, diğer bir kısmının başka düşmana teslimi kabul edilebilir tavır değildi. Osmanlı Devlet adamları, yerli-milli politikalar üretme yerine dışa bağımlı-güdümlü çözümler düşünüyorlardı. Bütün ikazlara rağmen Ermeni meselesinde Sadrazam Sait Paşa, izlediği yanlış politikayı bir başka yanlışlıkla neticelendiriyordu. Bu ise İngiltere elçiliğine sığınması idi. Kıbrıs meselesinde aynı tür yanlışlığı Sadık Paşa yaptı. "Sanki İngiltere ile birmiş gibi Padişahı, Kıbrıs Antlaşması'nı kabule " zorladı.[297] Devlet adamlarının aşırı Batı uyduluğu, ülkenin gerçek çıkarlarını görmeye engel oluyor, yabancıların aldatıcı telkinlerine kapılmalarını sağlıyordu.

Aslında 1878 Kıbrıs Andlaşması; Kıbrıs'ın İngiltere'nin doğu sömürge yollarını güven altına alma politikasına kurban gidişiydi. Nitekim Kıbrıs, bir daha anavatana dönüş için 1974'leri beklemek gereğini duyacaktı.

2.1.3. Berlin Konferansı ve Ermeniler

XIX. yüzyıl sonunun dünya dengesi; Osmanlı Devleti'nin henüz parçalanmamasını, daha önemlisi bir tek Hıristiyan devletin nüfuzu altına girmemesini gerektiriyordu.

93 Harbi ise bu dengede gedik açtı. Balkanlar'a inerek nüfuzunu artıran Rusya, artık Kafkaslar üzerinden Doğu Anadolu'da da etkisini artırıyordu. Emperyalist, güçlü Avrupalı devletler için şu hal hoş bir durum değildi. Halbuki onlar, 1877-1878 harbinin çıkmasını özellikle Rusya'nın zayıf düşürülmesi açısından istemişler, bazı dolaplar da çevirmekten geri kalmamışlardı.[298] Fakat isteklerinin tersi oldu. Rusya yerine Osmanlı Devleti yenildi. Rusya umulmadık bir şekilde İstanbul önlerine kadar ilerledi. Bulgar Prensliği, "Rusya'nın öncüsü olarak" kuruldu. Bu durumda Rusya'yı durdurup geriletmek işi, Avrupalı devletlerin üstüne düşüyordu.

---

296 Hocaoğlu, s.111
297 Hocaoğlu, Belgeler,s.13
298 Hocaoğlu, s,110-111

Önce de belirtildiği gibi Rusya'nın Boğazlar ve Doğu Anadolu üzerinde tasarruf sahibi olması, İngiltere'ye savaş dahil bir çok çabayı göze aldırıyordu. Çünkü sömürgelere giden doğu yolu İngiltere için hayatiydi. İngiltere, Avusturya-Macaristan ile birleşerek Rusya'yı tehdit etti.299 Bu gergin hava, dünya politikasında yeni görülmeye başlayan Almanya'nın yıldızını parlatmaya yarayacaktı. Almanya "dünya barışı" için İngiltere ve Rusya arasında arabuluculuk görevini üstlendi. Büyük çaba sarfetmeye başladı.300 Yeni harpten çıkmış Rusya zordaydı. İkinci ve büyük boyutlu bir savaşı göze alamazdı. Kendisine acı da gelse dokuz ay içinde Balkan Yarımadası'ndan askerlerini geri çekmeyi kabullendi. Gerginliğin ortadan kalkması için Rusya, Avusturya-Macarıstan ve İngiltere'nin bir masa etrafında oturtulması gerekiyordu. İngiltere; Dışişleri Bakanı Lord Derby'nin ağzından, Rusya istanbul yakınlarında kaldığı sürece İngiltere'nin konferansa katılmayacağı tehdidini savuruyordu.

Yer de promlemdi. Nerede toplanılacaktı? Rusya adına Fürst Gortsakow Peterburg'da, Viyana veya Londra'da yapılacak bir konferansa katılmayaçaklarını, Berlin'e ise birşey söyleyemeyeceklerini açıkladı.301

Bu Rusya'nın düzenlenecek konferansın Berlin'de yapılmasını kabullenebileceğine açık işaretti. Rusya'nın Ayestefanos'un bütün maddelerinin tartışılabileceğini açıklaması, artık Berlin Konferansı'nın yapılması önündeki bütün engelleri kaldırıyordu. 302

Bu arada İngiltere-Rusya, İngiltere-Osmanlı Devleti v.b. gibi bir dizi gizli görüşme ve antlaşmalar yapılmıştı.

Netice, 13 Haziran 1878'de Berlin Konferansı'nın başlamasıdır. Konferansa, her devlet kurt diplomatları ile katılıyordu. Başkanlığı Alman Başbakanı Bismark yapıyor, İngiltere'yi Disrali Salisbury, Russel; Rusya'yı Gorsoboff, Cuvalet, Ubril; Avusturya-Macarıstan'ı, Andressy Haymer; Fransa'yı

---

299 Friedjung,s.29-30

300 Benrhard Schwertfeger, **Die Diplomatischen Akten des Auswaertigen Amtes 1877-1914** ,s.54

301 Schwertfeger ,s.53

302 Schwertfeger , s.57

Waddington, Saint-Vallier Despres; İtalya'yı Gorti Lounay temsil ediyorlardı.303

Ermeniler, büyük devlet hatta devlet bile değillerdi. Ama Berlin'de önemli bir temsil heyeti bulundurdular. İki piskopos ve iki sivil olmak üzere dört temsilci yolladılar.304 Bunlar eski patrik Mıgırdıç Hrımyan ile Episkopos Noren Narbey'le katip ve tercüman olarak İstepan Papazyan ve Minos Ceraz'dı. Fakat Ermeni heyet üyeleri direkt Berlin'e gitmediler. Roma, Paris, Londra ve Petersburg'a dağıldılar, sonra Berlin'de birleştiler. Ermeni temsilcileri, konferanstan önce yaptıkları görüşmelerle Türk aleyhtarı bir hava meydana getirmek istiyorlardı. Onun için de "Türklere nefret ve kin kusmuşlardı." 305

Berlin Konferansı için Ermeniler iyi hazırlanmıştı. Sanki bu "sadık millet", 93 Osmanlı-Rus Harbiyle açığa çıkan ihanetlerini, böylesine bir milletlerarası konferansla tescil ettirmek istiyorlardı. Arzularını Avrupalı devletlere bildirdilir. Buna göre mahkemeler Şer'i olmamalıydı, mahkemeler yarı yarıya gayr-ı müslim olmalıydı. Müslümanlarla aynı haklara sahip olmalıydılar. Kendi dilleri de Türkçe yanında resmi dil olarak kabul edilmeliydi. Bu isteklerin artısı da vardı. Beş yıl için seçilen Hıristiyan vali ile Türkiye Ermenistan'ı yönetilmeliydi. Lübnan'a verildiği biçimde Hıristiyan-muhtar bir idare altında İslam-Hıristiyan dengesini sağlayacak Ermeni memurlarıyla yönetilmeliydiler. Ve böylece de "eskiden olduğu gibi padişahın sadık tebaası durumunda kalmak" istiyorlardı.306

Azınlık olan Ermeni ve Hıristiyanların, çoğunluğa her yönden hükmettiği bir "eşit idare" özlemlerinin gerekcesi de vardır. Böyle bir yönetimle yine "sadık tebaa" olabileceklerini söyleyen Ermeniler, aslında "Türkiye'nin hayati çıkarları namına, doğunun sulh ve sükunu, Şark Meselesinin kesin çözümüyle, Avrupa'nın

---

303 Mazıcı, s.14

304 Gülnihal Bozkurt, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu 1839-1914**,Ankara 1989, s.89

305 Hocaoğlu, s.101

306 Bozkurt, s.89- 90; Hocaoğlu s.103

çıkarlarının sağlanması adına" bütün bunları istirham[307] etmektedirler.

Görüldüğü gibi Ermeniler, elmalarla armutları karıştırmamaktadırlar. Ecelle-hayatı karıştırmaktadırlar. Şark Meselesi, Türklerin Anadolu'da yok edilmesi olduğuna göre "Türkiye'nin hayati çıkarları" sulh ve sükunu nasıl sağlanaçaktı. Artık çıkarları kesin hatları ile zıtlaşmış durumda olan Türkiye ile Avrupa'nın çıkarları nasıl tevil edilecekti?

Ermeni isteklerinin hedefini anlamak zor değildi. Bunu Rusya, İngiltere başta olmak üzere diğer bütün devletler anlıyor ve Ermenileri, kendi politik çıkarları doğrultusunda kullanmanın, onları manivela olarak yükler altında kurcalamanın yollarını buluyorlardı. Ama bu durumu değerlendiremeyen tek devlet ise mübalasız Osmanlı Devleti idi.

Osmanlı Devleti, Ayastefanos'ta olduğu gibi Berlin'e de kendisini temsil etmek üzere Ermeni asıllıları gönderme gafletini göstermişti. Berlin'e giden Osmanlı heyeti arasında Ohan Bağdatlıyan, Haçık Odyan ve Karbet Varakaş? adında üç Ermeni bulunuyordu. Ermeniler gizli gizli işbirliğine koyuluyorlardı.[308] Osmanlı heyetinin başında ise Mehmet Ali Paşa vardı.[309]

2.1.3.1. 61.Madde

Kurtlar sofrasında, Osmanlı üzerinde neşter denemelerinin yapıldığı Berlin Konferansı'nın çalışmamız açısından en önemli kararı 61. maddedir. Bu madde şu şekilde kabul edilmişti: Osmanlı hükümeti, Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerin, yerlerinin gereği olarak ihtiyaç duydukları düzenlemeyi zaman geçirmeden yapmayı ve diğer unsurlara (Kürt ve Çerkez) karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı taahhüt eder. Bu konuda alaçağı önlemleri sırası geldikçe, ilgili devletlere bildirecek.. İlgili devletler de, sözü edilen düzenlemelerin yapılmasını kontrol edeceklerdir.[310]

---

307 Hocaoğlu ,s.103
308 Hocaoğlu ,s. 105
309 Mazıcı, s.14
310 Ohandjanian, s.26;Belgelerle Ermeni Sorunu, s.46.

61. maddeyi tamamlayan bir de 62 madde vardı. Bu maddeye göre; hiçbir bölgede medeni ve politik hakları kullanmada, çeşitli mesleklerin icrasında ve kamu hizmetlerine girişte, kimseye karşı din ayrılığı ileri sürülmeyecekti. Herkes din farkı gözetmeksizin mahkeme önünde şahitlik yapabilecek, ülkede seyahat eden tüm devletlerin hacı ve din adamları aynı hak, avantaj ve imtiyazlardan yararlanacaklardı. Osmanlı ülkesindeki konsolosların dini kuruluşları ve hayratı resmen korumak hakları olacaktı.[311]

2.1.3.2. 62. Madde ve Berlin Konferansı'nın Yankıları

Bu madde hükmünün tabiatıyla Ermenilerin istifadesine olduğu açıktı. Fakat sonuçta Berlin konferansından Ermenilerin tatmin olmadıkları görülmektedir. Ermeni delegeleri, kandırıldıklarına inanmaktadırlar.[312] Yalnız Ermeni meselesini, her fırsatı kullanarak gündemde tutmanın gerektiği ortak kararına varırlar.

Berlin Konferansı, Ermeni konusunu gündemde ve canlı tuttuğu halde Ermeniler niçin memnun değillerdir? Bunu anlamak mümkündür. Çünkü Ermeniler, bağımsızlık olmazsa muhtariyet istemektedirler. Halbuki Berlin'de muhtariyet yerine ıslahat formülü üzerinde mutabakata varılmıştır.[313] 62. maddedeki kararlar ise daha önce açıklanan kabullerin (ıslahat fermanı, Paris v.s.) bir tekrarı mahiyetindedir. Öyleyse, "Dağ fare doğurmuştur". Halbuki Bulgarlar, "kağıt kaşıkla" yemekten arslan payını almak zordur demiş, kepçe ile paylarını fazlasıyla almışlardır.[314] Bu iş, görüşmeler, andlaşmalar yoluyla gerçekleşmeyecektir. Öyleyse silaha sarılmalıdır. Silahsız netice alınmayacaktır. Özellikle Rus yanlısı Ermeniler, Berlin'in ardından böyle düşünürler. İngiltere yanlısı Ermenilerce ise, "Berlin altın madenidir." Bu madeni

---

311 Gürün, s.124;Bozkurt, s.90;Lepsius s.32
312 Ohandjanian, s.26-27
313 Öke, s.98
314 Rohrbach,s.12;Şimşir, s.28

işleyerek bir çok sonucu almak mümkündür. Fakat eylemden yine de vazgeçilemez. 315

Görüldüğü gibi Berlin Konferansı, Ermenilerin dayandıkları ülkeye göre görüş ayrılığına düşmelerinin de sebebi olmuştur. Bu ayrılık, Berlin'le açıktan görülür halde su yüzüne çıkmıştır. Fakat eylemde her iki taraf da dozu farklı olmakla beraber ortak görüşe sahiptir. Yalnız henüz 1896-1904-1909'ların kanlı-kinli eylemleri yoktur. Ama "eylem ,silah, kan" lafları edilmeye başlanmıştır. Üstelik bu sözler, uluslararası platformların ardından edilmektedir. Kaynağı ise ilginçtir. Çünkü "kan dökme " teşvikleri kiliseden gelmektedir.

Eski Patrik Mıgırdıç Hrımyan; Sırp, Karadağ, Roma, Yunan ve Bulgarların kan dökerek bağımsızlıklarını elde ettiklerini halbuki Ermenilerin isyan edip kan dökmediklerini, Ermeni bağımsızlığının gerçekleştirebilmesi çin kan dökmek gerektiğini açıklamıştır. Din adamı maske ve örtüsüne bürünen Hrımyan, kan dökme ve isyan yoluyla yabancı müdahalenin kolaylaştırılması politikasının patrikhane ve ruhani reislerin politikası olmasında geniş ölçüde etkili olmuştu.316 İnsanlar arasındaki kardeşlik ve dostluk bağlarını gerçekleştirme rolünü üstlenmesi gereken bu ruhani; onlarca yıl insanlar arasına "kan-kin" ekecek bir cinayetler, toplu katliamlar yolunu açıyordu. Bu haliyle de Osmanlı tarihinde "kara elbiseli, kara ruhlu, şeytani düşünce taşıyıcısı" denilen tiplerden oluyordu. Artık Hrımyan'la ilk dile getirilmese bile Ermeni toplumuna, "bağımsızlık yemi" ile kan döktürmeyi benimsetecek yollar açılmış oluyordu. Taşnaklı, Hınçaklı insan kasapları kısa süre sonra "muhterem pederlerinin" isteklerini, onlara rahmet okutacak tarzda gerçekleştireceklerdi.

Fakat Ermeniler, Berlin Konferansı ile bir şeyi daha anladılar. Artık İngiltere olmadan emellerine ulaşamayacaklardı. Tek başına Rusya'ya yamanma yeterli gelmeyecekti. Çünkü İngiltere, üzerinde "güneş batmayan imparatorluk" olarak dünya politikasını yönlendirecek, Rusya'nın galip olarak aldığı kararları yolundan çevirebilecek bir güce sahipti. Onun için Rusya ve İngiltere gibi

---

315 Şimşir, s,27-30.
316Hocaoğlu ,s.115

Ermeniler de ikili oynamaya başladılar. Zaman zaman Rus ve ingiliz güçünü karşı karşıya getirerek emellerine ulaşmak istediler.317 Bu tür çabalar ise giderekten Doğu Anadolu'nun Balkanlaşmasını sağlamaktan öteye bir işe yaramıyordu.

Herşeye rağmen Ermenilerde, yabancı devletlerin kendilerini savunacağı umudu gelişmişti. Ternon'un parmak bastığı bu umut ve onu verenler, kanlı gelişmelerin şahidi olmak için artık çok beklemeyeceklerdir.

Osmanlı Devleti de Berlin Konferansı'ndan sonra bazı şeyleri kavrayabildi. Artık Ermeniler, "sadık tebaa" değildi. Ermenilerle araya uçurumlar giriyordu. Üstelik Osmanlı Devleti parçalanmanın eşiğine geldiğini nihayet seziyordu. Bu sezgi yönetimde merkeziyetciliği 318 artırmaya sebep olacaktır.

Osmanlı Devleti açısından Ayastefanos ile Berlin'i karşılaştırmak gerekiyordu. Ayastefanos, Osmanlı Devleti'nden Balkan topraklarını koparıyordu. Berlin Konferansı ise Osmanlı topraklarının tümünü parçalamaya yönelikti.319 Osmanlı yağmurdan kaçarken doluya tutulmuştu. Halbuki, Osmanlı yöneticileri, Berlin'e gitmeden önce Doğu Anadolu'nun bütünlüğünün sağlanmasına karşılık İngiltere'ye, Kıbrıs'ın yönetimini vermişlerdi. Osmanlı şu haliyle attığı her adımda Batı tarafından külliyen kaybetmeye alıştırılıyordu.

Berlin konferansının baş aktörlerinden olan Almanya'nın durum değerlendirmesine de göz atmakta fayda vardır. Alman Başbakanı, konferansta kararlaştırılan reform planlarının açık tutulmasını şöyle yorumlamıştır: Doğu yarasının kanar halde olması ve bundan dolayı büyük devletlerin bir araya gelmemesini sağlarsak bu Almanya'nın başarısı olur.320

Yeni kurulan Almanya, dünya politikasında daha etkili olmak, güçlülerin arasından sıyrılıp çıkmak yolunu bulmuştur: Yarayı deşmek ve güçlüleri bir araya getirmemek...Yarayı sürekli kanatmak şüphesiz Osmanlı'ya huzur ve sükun vermeyecektir. Güçlü devletlerin bu vesile ile kapıştırılıp birbiriyle uğraştırılması

---

317 Öke, s.98-99
318 Ternon s.27
319 Armaoğlu, s.276
320 Ohandjanian, s.27

ise Almanya'ya büyüme yollarını açacaktır. Almanya da bu tavrıyla emperyalist olmanın metodunu kavradığını göstermektedir.

İngiltere, bilindiği gibi sömürgeci politikada Almanya'dan ileri ve ustadır. Dışişleri Bakanı Salisbury ağzıyla, ne Türkiye'deki reformlara ne de Hıristiyanların korunacağına inanmadığını açıklamıştır. İngiltere'nin hedefi; yalnızca Rusya'yı her türlü vasıta ve yolu deneyerek Türkiye Ermenistan'ını işgal etmekten uzaklaştırmak 321; Rusya'yı, özellikle Doğu Anadolu'da meşgul ederek Çin'deki tekeline karıştırmamaya çalışmaktı.322 İngiltere'nin uzakları tarassut eden menfaat hesapları içinde Ermenilere verdiği önem de dahil "insani değerlerle" ilgili bir şey aramak beyhude gözüküyordu.

2.2. ERMENİ OLAYLARININ ÇIKIŞ SEBEPLERİ

Müslüman Türklerin, dini bir taassuba kapılmadan farklı din ve ırklardan insanlara karşı toleranslı davrandıkları, izan sahibi her kesimin teslim ettikleri bir vakıadır. Yüzlerce yıl iç-içe, beraberce yaşayan insanların 19. yüzyıl sonlarından itibaren birbirinin gırtlağına sarılması düşünülmesi gereken bir durumdur. Bu durumun sebepleri ise doğruca değerlendirilmelidir.

Bir Batılı aydın şöyle demeğe kendisini mecbur hisseder: "Türklerin diğer dinlere karşı toranslı olduklarını duymuştuk. Buna kanıt olarak yüz yıllardan beri Türk idaresi altında yaşayan Hıristiyan halkı gösterebiliriz. Bu olay doğrudur. Balkanlar'da Slav halkı dinine ve milletine bağlı kalarak Türk idaresi altında yaşadı."323

Din ve milliyetini koruyarak Türk idaresi altında yaşama sadece Slavlara mı hastır? Rus General Maywesky, şu iğneleyici itirafı yapmak durumda kalmıştır: "Türkler, Hıristiyanları keserler, kestiklerinin organlarını ayırırlar, kadınlara zorla tecavüz ederler v.s....Bu gibi çirkin iftiralar, kesin şekilde reddedilmelidir. Eğer Avrupa, Doğu Hıristiyanlarıyla daha az meşgul olursa çok teşekkür

---

321 Ohandjanian, s.27.

322Bayur, c.1, s.84-85

323 PA-AA,Türkei 183,Bd. 26-27, R. 14075, 1904, Bernstein s.9.

edeceklerdir. Çünkü; Trabzon Vilayeti'ndeki bütün Hıristiyanlar durumlarından son derece memnundurlar. Burada Ermeni de var, Rum da var.....Fakat Avrupa parmağı yok. Onun için buradaki Hıristiyanlar mesuttur."[324]

Rus General'in tabiriyle maalesef "Avrupa parmağı"nın girmediği yerde huzur, girdiği yerde huzursuzluk çıkmıştır. Çünkü Avrupa, kendi içinde, tarihinde de dini taasuptan kaynaklanan kavgaların kanlarıyla lekelidir. Küçük bir kıyaslama açısından Powell Spaye'nin şu değerlendirmesi ilginç olacaktır: "Türkler, diğer dindarlar, Araplar gibi fıtraten fanatik değildir. Aslında Osmanlı İmparatorluğu tarihinde dini nefretten kaynaklanan katliam ve dini taassup, Avrupa devletlerinin 13. asırdan 16. asra kadarki tarihlerine kıyasen çok daha azdır. Haçlılar, Filistin'de Müslüman esirleri keserlerken, İspanya'da Engizisyonun dehşeti hat safhada iken, Kromvel'in askerleri İrlandalı Katolikleri katlederken, Fransa kralının emri ile Fransa'da protestanların kökü kazınırken, bütün Avrupa ülkelerinde Museviler hesapsız zulüm ve vahşete tabi tutulurken,Küçük Asya'da Müslüman, Hıristiyan ve Musevilerin yanyana tam bir dostluk içinde yaşadıklarını hatırlamak yerinde olur."[325]

Avrupa ile Müslüman Türkler arasındaki bu fark nereden kaynaklanmaktadır? Burada en önemli sebep olarak İslam dininin etkisini hatırlamakta fayda vardır. Çünkü "İslam hukuku, devlet yöneticilerini ve özellikle padişahları hak ve adalete aykırı tasarruflarda bulunmaktan menetmişti."[326] İslam dini, Müslüman toplumlar içinde yaşayan gayri müslimlerin hayat garantisini sağlayan etken olmuştur: "Osmanlı Devleti'nde gayri Müslimlerin statüsü İslam hukukuna göre belirlenmiştir. Buna göre İslam devletlerin idaresinde yaşayan gayri Müslimler, devletin koruması altında bulunmaktadır. Bunların can, mal, ırz ve namusunu korumayı devlet üzerine almıştır. Bunlara zımmi denilmektedir. Zımmiler bu korunmaya karşılık, cizye denilen sadece erkeklerden

---

[324] Hocaoğlu,s.33-34; geniş bilgi için, Mavyeski'nin Van-Bitlis Vilayetleri Askeri istatistiğine bakınız.

[325] Gürün,s.52-53

[326] Halil Cin,"Türk Tarihi ve Hukuku",**Türk Kültürü Dergisi,** say.255, Ankara 1984, s.429

alınan bir vergi veriyorlar. Verginin ödenmesinde kolaylıklar tanındığı gibi mali durumları da dikkate alınmıştı. Bu vergiyi vermek için buluğa ermiş, hür, akıllı, sağlıklı, çok fahiş ve çalışamayacak derecede yaşlı olmaması gerekir. Buna mukabil zımmiler, askerlikten muaf tutulmuştur."[327]

Şu hale göre Ermeni meselesinin çıkışı, temelde yalnızca "Osmanlı Devleti toprakları üzerinde yaşayan Ermenilerin sosyal, kültürel, ekonomik, idari ve siyasi statülerinden kaynaklanmamaktadır." Öyleyse sebep nedir ve nerelerden ivme almıştı? Nazım Paşa, şöyle der: "Bu meselenin altında suni olarak yaşatılan ve "Şark Meselesi" adı ile anılan milletlerarası bir emperyalist stratejinin güçler dengesi politikasının yattığı bilinmelidir." [328]

Sebep araştırmasında Azmi Süslü, "Ermeni meselesine kronolojik bir yaklaşımla, 19. yy ikinci yarısında Yeşilköy ve Berlin Andlaşmalarıyla başladığının düşünülmesini" hatalı bulur. Bu ateş çok daha önce yakılmıştı. Süslü şöyle yazar: "Belirli bir süre yakılan, sonra yine tarihi seyrinde sönen Türk-Ermeni ateşi, haddizatında çok daha önceleri çok daha büyük çapta ve değişik şekilde yakılmak istenmişti. Bu sonradan, "Şark Meselesi" adıyla formüle edilip, değişik biçimlerle zaman zaman alevlenen büyük bir yangındır. Bir Fransız tarihçinin haklı olarak ifade ettiği gibi "Türklerin Anadolu'ya ayak basmalarıyla birlikte ortaya çıkan Şark Meselesi'nin küçük bir kıvılcımıdır."[329]

Sebebin iyi anlaşılması, olaylara doğru teşhis konulmasını sağlayacaktır. Müslüman komşusu ile insani ilişki ve ölçüler içinde göze gelecek bir süre beraber yaşayan insanlar nasıl bir birini kıymaya kalkar? Kıyım, fikir olarak yerleşmeden gerçekleşmeyecektir. "Osmanlı Devleti, Müslüman olsun Hıristiyan olsun bütün tebasına düzenli, ahenkli ve sağlam bir idare sağlamıştı. Bu idare ve düzen, Batılı devletlerin Osmanlı Devleti ile ilişki kurmaları ve Türkiye'deki Hıristiyan topluluklarla doğrudan

---

327 Abdurrahman Çaycı, "Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler",**Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu** ,Ankara 1992, s.79

328 Nazım Paşa, s.IX

329 Azmi Süslü,Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Mezalim, Ankara 1987, s.7.

temasa geçmelerine kadar devam etmişti. Fakat bu ilişki kurulduktan sonra Türk-Hıristiyan toplumu ahengi bozulmaya başlamıştı."330

Ahengi bozmada, koruyucu rolüne girmiş Batılıların rolü büyüktür. Norman bunu şöyle izah eder: "Avrupalı kılığında, Avrupa'dan gelen ajanlar ülkeyi bir uçtan öbür uca kadar dolaşıp isyan fikirleri yaydı, üye yazdı ve para topladı. 1893 yılının sonuna kadar bütün şehirlerin ve hemen hemen bütün köylerin birer komitesi olmuştu. Dünya'daki Gregoryenlerin yüzde doksanı bir komiteye bağlanmıştı."331

"Avrupa kılıklı ajanların" ektiği isyan ve Türk düşmanlığı, yerinde saymaz. Bir başka Batılı bu konudaki tanıklığını şöyle ifadelendirir: "Ermenilerin Türklere karşı kızgınlığı çok büyük ve düşmanlığa dönüşmekte. Müslümanların fanatik ruhları böylece uyandırılmış oluyor ve ileride iki karekter arasında ciddi çarpışmalar meydana geleceği tahmin ediliyor." 332

Türkler'deki toleransa karşılık, Avrupalılar, Türklere "Müslüman oldukları için devamlı değişik bir gözle bakmış ve onlara kast dışı muamelesi yapmışlardır. Avrupa'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun haşmetli döneminde çekingen olmakla birlikte, daima düşman davranışının, ancak bu din faktörü ile izahı kabildi. İmparatorluğun haşmet dönemi bitince, çekingenlik kalmamış ama düşmanlık devam etmiştir. Söylenecek hakikat şudur. Avrupa politikacıları özellikle İslamiyet sözkonusu olunca kendilerini teolojik tarafgirlikten hiçbir zaman sıyıramamışlardır."333

"Teolojik tarafgirlik"le perçinlenen "Şark Meselesi" politikası, Doğu'da Ermenileri kullanacak vasıta olarak keşfetmekte zorlanmamıştı. Çok genç yaştaki Ermeniler Fransa, İsviçre ve USA'daki yüksek okullarda Türkiye aleyhine doldurulurlar.

---

330 "Tarih boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile ilişkileri",**Atatürk Üniversitesi 8-12 Ekim 1984**, Ankara 1985, s.286

331 Norman,s.8

332 PA-AA Türkei 183, Bd.20, 1 Oktober 1895 Saurma an Hohenlohe "Der İngrimm der Armenier gegen die Türkei ist gross und wird sich in immer wieder erneuten Feindseligkeiten aeussern.Unvermeidlich ist,dass der fanatische Geist der Moslems dadurch geweckt wird und,dass spaeter aehnliche Zusammenstösse zwischen beiden einen erheblich ernsteren Charakter zeigen werden."..

333 Gürün,s.51-52

Neticede, "Politik yönden sakin olan Ermeniler politik huzursuzluk içerisine itilirler." 334

Huzursuzluğun sonucu bellidir. Olaylar bölümünde üzerinde durulacağı gibi bombalı, silahlı, bıcaklı Ermeni hareketleri, halk ve devletin bastırma eylemleri, bir birini kovalar durur. Karşılıklı ölümler, hiç te azımsanamayacak düzeydedir. Hele huzurlu geçmişin böylece bir yere intikali hiç affedilir bir durum değildir. Dikilen fidanlar, istenilen meyveleri vermeye başlamıştır. Durumu gören Ermeni dostu Lepsius bile şunu ifade etmek lüzümünü hisseder: "Hiç kimse Hıristiyan Süper Devletlerin politikası kadar Ermeni katliamına destek vermemiştir. ....Türk-Ermeni düşmanlığı yoktur. Tam tersi, 19. yy.'a kadar Ermeni halkı, "Millet-i sadıka" diye geçiyordu. Bu trajedik oluşumlar Osmanlı İmparatorluğu'nun Bakanlar'daki topraklarını kayıp etmeye başladığında meydana geliyor ve asıl neden Ermenilerin kültürel, dinsel bağımsızlıktan değil siyasi bağımsızlık isteklerinden kaynaklanıyor. Avrupalı Süper Devletlerin ve Amerikan misyonerlerin vermiş olduğu yanlış umutlar kötü meyvalar veriyor. Ölen Ermenilerin sayısı kesin belli değil. Araştırmacıların çoğu 1 milyon insanın öldüğünü söylüyorlar. Türkler, rakamları 200.000 olarak veriyorlar. Amerikalılar ise 600.000 üzerinde duruyorlar. 335

Ermenilerin "şuursuz birer vasıta" olduğunun Osmanlı Devleti de farkındadır. Devlet yayını olarak neşredilen Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyyesi'nde şu çümleye yer verilir: "Ruslarla, istiklallerini sayelerinde elde edeceklerini ümit ettikleri İngiliz ve Fransızların elinde öteden beri birer bi-şuur

---

334 PA-AA Türkei 183 , Bd. 27-28, 1904-1905

335 Ohandjanian, s.7..."Es gibt keine türkisch-armenische Erbfeindschaft.Im Gegenteil: bis ins 19. Jahrhundert galten die Armenier als millet-i sadıka (treue Nation).Die tragische Entwicklung beginnt erst, als die Armenier zum Zeitpunkt, als das Osmanische Reich die Balkanvölker aufgeben muss, den Status einer religiös-kulturellen Autonomie durch den einer politischen Autonomie ersetzen wollen. Dadurch sieht Konstantinopel das kleinasiatische Kernland als gefaerdet an.Die Aufwiegelung, das Falsche-Hoffnungen-Erwecken durch die Grossmaechte und durch europaeische und amerikanische Missionare traegt böse Früchte... Eine nicht genaue eruierbare Zahl von Armeniern kam zu Tode.... Eine nicht genau eruierbare Zahl von armenischen Frauen und Maedchen wurde in müslimische Haeuser verschleppt;eine kaum feststellbare Zahl Armenier wurde zwangsislamisiert..

vasıta olan Ermeniler.."in [336] yapmadıkları iş yok gibidir. Rus ordularında "intikam alayları teşkil etmek, casusluk yapmak, asker ve levazım kafilelerini vurmak, bir çok yörede kanlı katliamlara girişmek....." bunlardan birkaçı...Tabii bu tür olaylar sırasında memleket harap oluyor, devlet zarar görüyor. Ama suçlular cezasız kalıyor, Ermeniler, yeni ayaklanmalar için cesaret alıyorlardı. Çünkü "başta Rusya ve İngiltere olmak üzere tüm Avrupa devletlerine güvenerek ayaklanmaktaydılar."[337] Avrupa, bu olaylardan sadece siyasi çıkar sağlayıp tarihi gayesine doğru yaklaşmıyordu. Dökülen Ermeni ve Müslüman kanları Avrupa'ya maddi menfaat de getiriyordu.[338]

Avrupa, Ermenilere sahip çıkarken insani amaçlar, Hıristiyanlık ve ıslahat diyerek yaygara koparıyordu. Fakat işin içinde başka hesaplar vardı. Marschall, ıslahat isteyenlerin olayların asıl çıkarcıları olduğunu tesbit ettiğini söyler.[339] Şu halde, ıslahat, reform istekleri, insani amaçlara hizmet için değildir.

Karabekir şöyle der: "Avrupa'nın bunca yıldan beri ıslahat yaygarası Türkiye'nin tedrici olarak parçalanması maksadına matuftur. Islahat ne kadar radikal olursa Türkiye arazisinin bir parçasının başkasının eline geçmesi o kadar çabuk olur."[340]

Islahatla ilgili olarak siyasi baskının yapılabilmesi için olayların körüklenmesi gerekmektedir. Onun için İngilizler, Ermeni komitecileri silahlı çatışmaya hazırlamak üzere Doğu Anadolu'ya görevliler gönderirler. II. Abdülhamit zamanında bu kişiler Rusya'dan Erzurum'a gelirler. Fakat buradaki Osmanlı askeri

---

336 Ermeni Komitelerinin Amali. ,s.10.

337 Hocaoğlu,s.373

338 Die neue Zeit s.38

339 Lindow , s.32, " Von solchen Beobachtungen ausgehend forscht Marschall weiter nach den letzten Ursachen der vielberufen Armenier?greuel und kommt zu der Überzeugung,die eigentlich Schuldigen seien die jenigen,welche die sogenannten armenischen Reformen betrieben haben.Die Greuel sind nur aus dem Gedanken der Abwehr des nationalem und wirtschaftlichem Vordringens der allein durch Reformen geschützten Christen heraus entstandenen,nicht aber aus irgendwelcher religiösem Fanatismus,der dem Türken und den İslam ferner liegt als anderen Völkern und Religionen,wie die Geschichte bezeugt.Jedem von den Maechten aufgeworfenen Reformgedanken folgt so als natürliche Reaktionen das Massaker;Verhütüng neuer Reformverlangen muss Aufgabe jedes Landes seien.

340 Karabekir, Erm. Dos., s.17-18

birliklerinin kendilerini takip etmeleri üzerine Ermeni çeteleri kıyafetlerine girerek firar edip, Taluri'ye geçerler.341 Kışkırtıcılar, teröristler sadece kara yoluyla değil gemilerle de getirilmektedirler. Hatta bu yüzden Osmanlı Devleti 1891'de, İstanbul Limanı'na uğrayan gemileri arayacağını, zira başkente anarşist, ihtilalci Ermenilerin gemilerle taşındığından şüphelendiğini "resmen yabancı elçilere bildirmiştir.342 Bir Alman belgesinde" Türk İmparatorluğundaki itilalci ayaklanmanın İngiliz para ve desteğini aldığı, 1896-97 Ermeni ayaklanmanın köklerinin İngiltere'ye dayandığı" açıkça beyan edilmektedir.343

Avrupa'nın, destek vermekle beraber Ermeni istiklali konusunda samimi olmadığı bilinmektedir. Friedthof Nansen şöyle yazar: "Ermeni katliamına karşı Avrupalıların öfkelenmesi Avrupa'lı devlet adamlarının, Türkiye'ye karşı şantaj yapmasına yarıyordu. Kan kaybeden halka yardım etmek asıl amaçları değildi."344

Ermeni sorununun çıkmasında tahrikçilik açısından Rusya'nın İngiltere'den farkı yoktur. Ruslar, 93 Harbi ile indikleri Doğu vilayetlerini boşaltmadan önce Ermeniler arasında tedirginlik hatta panik çıkararak ortalığı karıştırmak isterler. Onlara göre, Rus askerleri çekilir çekilmez Müslümanlar, Ermenileri yok edecektir. Bu propaganda tesirini gösterir. Yabancı devlet konsolosluklarına Ermeniler müracaat ederler. Bu durum İngiltere'nin Trabzon konsolos yardımcısı Mr. Biliotti'nin 6 Eylül 1878 tarihli raporundan anlaşılmaktadır. Rapora göre Ermeniler, Ruslardan aldıkları cesaretle Müslüman halka küstahlık derecesini aşan insanlık dışı muamelelerde bulunmuşlardır. Müslümanların bunlara nefret duymaları mazur görülebilir. Onun için Ermeniler, Ruslar

---

341 Öke,Er.Sor. s.74.

342PA-AA Orientalia Generalia 5, Bd. 30-31, 1896 ,R 14437. Saurma an AA.

343 PA-AA Orientalia Generalia , Bd. 55-56 ,R.14462 .

344 Ohandjanian, s.29, " Die immer entrüsteter werdenden Aufforderungen dereuropaeischen Öffentlichkeit zum Einschreiten gegen die Greuel in Armenien waren den Staatsmaennern in Europa ein willkommenes Mittel,um einzeln ter Türkei immer neue Vorteile für ihre Regierungen abzupressen.Wenig ernst aber scheint es ihnen mit dem Wunsch gewesen zu sein, dem blutenden Volk zu helfen,dessen Leiden immer wieder den Stoff zu rührenden Erklaerungen lieferten.

çekildikten sonra başlarına gelebilecek felaketten korkarak, onların arkasından Rusya'ya göçe hazırlanmaktadırlar.345

Rusya, daha sonra da aynı işe devam eder. Trabzon Konsolosluğu'na General İgnatieff'in yetiştirmesi, Bulgar isyanında çok aktif rol oynamış bir kişi olan Belotsercoretz'i tayin eder. Van'da ise Ermeni asıllı birisi Rus konsolosudur. Ermenistan'da hadise çıkarmaya çalışmaktadır.346 Bu konuda Rus elçiliği de konsolosları kadar faaldir. Zaptiye Nazırlığından, Sadarete yazılan 15 Ağustos 1896 tarihli bir tezkereye göre, Rus elçiliği tercümanı Nezarete gelir. Elçilikte yüz kadar Ermeni hizmetlisinin bulunduğunu, bunların hem Osmanlı Devleti hem de kendilerinin rahatları için Rus vapurlarıyla Rusya'ya gönderilmelerini, vapura binecekleri sırada polis memurları gönderilmesini ister.347

Olayların çıkışındaki Rusya'nın suçu olduğunu Rusya Devlet Bakanı Sekreteri Humbolt, Brandenburg Kilise Meclisinde itiraf eder.348

Bir Alman belgesinde, Ermeniler üzerinde Rus rublesinin etkili olduğu, zira Ermenilerin "mali çıkarları olmadığı zaman hiç bir şey yapmadıkları" yazılmaktadır.349 Bu kanaatin Bismark'a ait olması da ayrıca önem taşımaktadır. Ruslar, Ermenilerle, aynı zamanda milletler mozayiği halindeki ülkesini "böl ve yönet" siyasetini gerçekleştirebilmek için ilgilenmektedir. Böylece Kafkaslar'da Ermenilere karşı Türkleri çıkarmış olacaktır.350 Bu durum Ermenilerin aynı zamanda iç politika malzemesi olduğunu ortaya koymaktadır.

Bütün bunlardan sonra olaylardan tamamiyle II. Abdülhamit'in suçlanması ise ayrıca ibret vericidir. Ternon, "Abdülhamit, Ermenilerle Kürtleri birbirine düşürerek amacına ulaşmıştı"351 der. Aynı kanaati başka paylaşanlar da vardır. Töch, Ermeni katliamı Türk halkı tarafından yapılmıyordu, Sultan'ın emri

---

345 Küçük s.31
346 Gürün,s.165
347 Hocaoğlu,s.374
348 Saupp,s.153
349 Saupp,s.32
350 Öke,s.91
351 Ternon,s.51

ile yapılıyordu. Sultan'ın annesi de Ermeni asıllıydı."[352] der. Aslında bu iddianın saçmalığı ortadadır. Çünkü annesi Ermeni olan padişahın Ermenilere karşı nefret değil, tam tersi olarak sempati duyması gerekmektedir.Bilindiği kadarıyla Abdülhamit'in annesi Tir-i Müjgan Kadınefendi'dir ve o, çocukken vefat etmiştir.

Fakat başka bir Alman belgesinde kanlı olaylarla ilgili olarak tersi savunulur: "Bunların hepsinden Sultan'ın haberi yok. Ben tamamen Türklere sempati duyuyorum, Ermenilere sert davranılmaktan başka birşey hak etmiyorlar. İngilizleri "yanlış arkadaş" diye tanımlıyorum"[353]

Preller ise Sultan II. Abdülhamit'in olaylarda resmi makamlar, subay ve askerlerinin sorumlu olduğunu duymak istemediğini belirtir. Buna karşılık, İngiliz elçisinin, sürekli "bir yerden başka bir yere giderek, Ermenilerde elçinin kendileri ve ayaklananmalarına destek çıkacağı zannını" verdiğini yazar.[354] Anadolu'daki Ermeni ihtilalci hareketlerinin Rusya'daki Ermeniler tarafından desteklendiğini belirten bir başka Alman belgesinde ise, "Türk makamlarının kabiliyetsizliğinin hareketi körüklediğine"[355] yer verilmesi anlamlıdır. Osmanlı Devleti'nin "kaht-ı rical" dönemini bütün acılığı ile yaşadığının Almanya'dan ilanı gibidir.

2.2.1. Kilise ve Misyoner Faaliyetlerinin Olayların Çıkışındaki Rolleri

2.2.1.1. Kilise Organizatör

Avrupa tarihinde kilisenin rolü değişik cepheleriyle bilinmektedir. Ama Ermeniler için de kilise o kadar önemli midir? Bir kavim tarihi açısından düşünülürse, uzunca süreler boyunca müstakil devlet olamayan Ermeniler, şu halleriyle kendi kurumlarını kendileri özgürce şekillendirememişlerdir deni-lebilir. Elbette İslam'dan farklı bir yapı ve kurumlaşma özelliği taşıyan

---

[352] Jaeck, s.66
[353] Hatzfeldt, s.1027
[354] Preller,s.27-28
[355] PA-AA Türkei 183, 1894 ,R.14057 , Radolin an AA.

kilise de bu hükme dahil edilebilir. Fakat şu ileri sürülen görüş ne kadar gerçeğe yaklaşmaktadır? Ayrıca üzerinde durulması gerekir.

Yalnız istisnasız her toplum için "inanma" bir fenomen olarak ortadadır. Özellikle hakim toplumdan "farklı olduğu" hissini damarlarında sürekli yaşatan azınlıklarda inanma ve inançla ilgili müesseselerin etkin olduğu bilinmektedir. Onun için bir Ermeni yazar, haklı olarak Ermeniler üzerinde duranların devamlı gözönünde tutmaları için şu önemli ikazda bulunur: "Ne kadar geniş olursa olsun, Ermeni kilisesini aynı ölçüde ele almayan herhangi bir Ermeni tarihi, Ermenilerin gerçek hayatını ortaya koymayı başaramaz. Ermeni kilisesi ile Ermeni milleti o derece iç içedir ki, birisi olmadan diğerini düşünmek mümkün değildir.[356] Boyacıyan'ın bu açık uyarısı, Ermeni milleti ile kilisesini özdeş görmeyi öğütlemektedir. Şu halde Ermeniler, belli olayların içine giriyorlarsa Ermeni kilisesi de o işin içinde olmalıdır.

İşte bu çıkarıma bile ihtiyaç yoktur. Çünkü Ermeni kilisesinin olaylar ile irtibatı o kadar çok sarih olarak kaynaklara intikal etmiştir ki, fikir yürütmeye bile gerek kalmamaktadır. Bu noktada yürütülen şu fikir ilginçtir: "Ermeni kilisesinin mevcudiyetini koruyabilmesi için bir kuvvete, bir devlete ihtiyacı vardır. Ermeni Devleti fikrini doğuran, Ermeni milleti değil Ermeni kilisesidir.[357] Ermeni kilisesinin, Ermeni milletinin kilise tarafından can verilen ruhunun yeniden dünyaya gelmesi için yaşadığı vücut"[358] olduğu tesbiti ise Pastırmacıyan tarafından yukarıdaki ifşaatı doğrulamaktadır.

Kilisenin "Ermeni ruhunun yaşadığı vücut" olması, Ermeniler için güç olduğu kadar da zaaftır. Çünkü Kiliseyi kontrolüne alan, Ermenileri de çekip çevirecektir, demektir. İşte Fatih Sultan Mehmet, Ermeni patrikliğini Bursa'dan İstanbul'a naklederken bu noktayı düşünmüş olmalıdır. Aynı şekilde daha sonra Çarlık Rusya'sı, İstanbul'daki Ermeni patrikliğini ikinci plana düşürerek Ermeni dini liderliğini gereksiz yere Eçmiyazin'e nakletmemişti. İstanbul'daki eski dini liderliğin, Ermeni olayları sırasında emri Eçmiyazin Ermeni Katogigosluğu'ndan alması Ermeniler üzerindeki

---

356 Gürün s.46; Azmi Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı,Ankara 1990,s.34

357 Gürün, s.45

358 Gürün ,s.46, Öke, Er. So, s.72

Rus etkisi olarak değerlendirilmiştir. Zaten, yabancı bir gücün, halka güçlü, tesirli aracılar bulmadan tesir etmesi de mümkün değildir.

Burada Ermeni kilisesinin bütün dini hüviyetine rağmen Ermenilikle bütünleşip nasyonalist bir havaya büründüğünü ortaya koymak durumundayız. Şu alıntı önemlidir: "Ermeni din adamlarının dini eğitim konusundaki çalışmaları ise hemen hemen yok gibiydi. Buna karşılık, Ermeni papazları, milliyetçilik fikirlerini yaymak için çok çalışmışlardır. Yüzyıllardan beri, ilahi hizmetlerin yerine, Müslümanlara karşı Hıristiyanlara dini düşmanlıkların aşılandığı esrarengiz kilise duvarları arasında bu tür fikirler gelişmişti. Okullar ve seminerler, dini liderlerin bu eserine büyük ölçüde yardım etmişlerdir.[359] İlk defa "Ararat Krallığı" adıyla Ermeni devleti kurulması kararının XVIII. yy.da bir kilisede alınması da enteresandır." 1799'da Ermeni ruhanilerinden politikacı Katogikos Argutyan ile Ermeni okulu kurucusu Lozaryan, Ermeni liderlerinden Prens Potemkin (General Savarovil) le Ararat Krallığı'nın kurulması yolunda andlaşma yapmışlardır. Yapılan bu andlaşma sonucu kurulacak krallığa gidişte izlenecek yolu açıklayan proje tesbit edilip, ikibin adet çoğaltılarak başta okullar olmak üzere önemli yerlere dağıtılmıştı.

Kilise, Nalbantyan'ın ifadesiyle 'Nasyonalist çabada en büyük rolü; -bazı müstesna liderleri ve belli başlı manastırları vasıtasıyla- hem dini hem entellektüel bir kuvvet olarak" çalışmakla oynamıştı.[360]

"Kilise" ve "nasyonalist çaba"nın yanyana gelmesi aslında ne kadar garip bir durumdur. Normalde kilisenin, kurum olarak bütün güçü ile dini bir öğreti müessesesi olması; insanlara kardeşlik, barış, iyilik vb. duyguları aşılaması beklenmeli değil midir? Maalesef öyle olamamıştır. Ermeni kilisesi, Haçlı seferlerinde ki tahrikçiliği hatta liderliği ile tanınan Pierr Lermit, Papa Urben'e rahmet okutacak bir komple çabanın içine girmiştir.

Van'daki Ermeni olayını tenkille görevlendirilen Sadettin Paşa, Ermeni Patriği Hrımıyan hakkında Padişah'a 25 Ekim 1894 tarihinde bir rapor verir. Bu Hrımyan, önce İstanbul Patriği

---

359 Katliam ,s.17

360 Uras, s.757-63.

ardından Eçmıyazin Katogikosu olmuşken kan histerisini 93 Harb'inden sonra açıklamaktan çekinmemiş bir din adamıdır. Resmi rapora göre Van'daki evi Van olayı sırasında tahkim edilmişti. "Van'da fesat ocağı olmakla meşhur Varak Kilisesi'nde papazlık ederken kilise içinde matbaa kurmuş, bütün Ermenilerde fesat fikri uyandırmak için gizli gizli gazeteler yayınlamış, çeşitli muzur evrak bastırmış ve kendisi gibi pek çok fesatcı papazlar da yetiştirmiştir.[361]

Bir Van değil, diğer taraflar da böyledir. "Kiliseler, Türk düşmanlığının doğduğu, himaye edildiği yerlerdir."[362] Böyle merkezlerin, faaliyetlerinin bir adım ötesi, fikirden fiile geçişte de öncülük yapmaktır. Kiliseler menfii hareketlerde de öne fırlamaktan geri kalmazlar. Mesela manastırlar, artık silah deposu olarak kullanılmaktadır. Rusya'daki Ermenilerden Türkiye'dekilere silah gönderilir. Yalnız bu silahların geçiş yolu Türk-Rus sınırı değildir; İran yoluyla getirilirler. Türkiye'deki Ermenilerin silah ihtiyaçlarını karşılamak için de manastırlar depo olarak kullanılır.[363] Almanların bile dikkatini çeken bu durum inceleme konusu olarak yazışmalarına geçmiştir.

Bu silah depolarından biri olarak, 20 Haziran 1890'da Erzurum'daki Saint Asalyan Kilisesi, ihbar üzerine aranmak istenir. Buraya gelen Osmanlı askerlerine açılan ateş üzerine iki subayla bir jandarma eri şehit edilir. Fakat arama fikrinden vazgeçilmez. Yapılan aramada ise Rusya'dan getirilip gizlenen, silah, çephane ve bombalar bulunmuştur.[364]

Manastırlar silah deposu olur da papazlar silahlanmaz mı? Artık" bilhassa seçilmiş genç papazları, komitecilerden ayırmak güçtür. "Zaten Patrikhane, komitecilere yataklık etmektedir.[365]

---

[361] Hocaoğlu ,s.31;Süslü, Tehcir, s.35-36

[362] Gürün s.55; Öke, s. 52;Hocaoğlu,s. 121

[363] PA-AA Orantalia Generalia Bd. 24-25 ,No:77 , R.14431 ...3hatte ich am 27 Juli des Jahres über den Umstand, dass die russischen Armenier, welche ihren türkischen Glaubensgenossen Hülfe leisten, den Weg über Persien zu nehmen pflegen, anstatt direkt die russisch-türkische Grenze zu überschreiten, sowie über das als Waffendepot für die aufstaendischen türkischen Armenier dienende Kloster an der türkischen-persischen Grenze gehorsamt Bericht zu erstatten mir erlaubt.

[364] Süslü ,Tehcir s.42

[365] Öke, s.97

Patrikhane böyledir. Fakat taşranın durumu ondan zaten farklı değildir. Vilayetlere tayin edilen piskopos, papaz ve öğretmenlerin seçiminde Türk-İslam düşmanlığında ileri gidenlerin tercih edilmesine özel bir itina gösterilmektedir.[366]

Kilise çoğu defa olayların başladığı yerdir. Başta Patrikhane Kilisesi böyledir. 18 Eylül 1895 tarihinde Ermeniler, önce Patrikhane Kilisesi'nde toplanırlar. Niyetleri, Babıali üzerine yürümektir. Görünüşte bir gösteri yapacaklardır. Ama silahlıdırlar. Zaptiye Nazırı, daha olaylar başlamadan Patrik'i görmek ister. Patrik, görüşmeden kaçınır. Ama Patrikhane ruhani ve cismani meclis üyelerinden birer kişiyi cağırarak onları kanunlara uymaya davet eder. Dağılmalarını ister, şekayetleri varsa herkese kapısı açık olan kanun çerçevesi dahilinde hareketle, şikayetlerini temsilcilerin hükümete bildirmesini aksi halde suçlu konuma düşeceklerini bildirir.[367] Olayların sonrası malumdur. Onlarca masum Müslümanın kanı dökülmüş ve "Ermeni Patırtısı" adıyla isyanlar tarihine geçmişti. Halbuki dönem Osmanlı Devlet'inde azınlıklar için en elverişli zamandır. Güçlü devletler himaye etmekte, suçu sabit olanlar bile devletçe cezalandırılmamakta, özellikle yabancı uyruklu misyonerler ülkede isyan alevini yakabilmek için dört dönmektedirler.

Kilise, netice itibariyle kanun yolunu değil kan ve ateş yolunu tercih etmiştir. Bunu, Patriklik de yapan bir Ermeni din adamı açıkça beyandan çekinmemiştir. Patrik İzmirliyan, "Biz ümitsiz milletlerdeniz ve bütün vasıtaları kullanarak savaşıyoruz. Bu sırada bazen masum kimseler zarar görüyorlarsa bunun önemi yoktur."[368] der. Görüldüğü gibi Patrik seviyesindeki Ermeni dini lideri, masum kanı dökülmesini meşru kabul edebilmektedir. Artık bundan sonra "muhterem peder"lerin bir dediğini ikilememeyi dini bir vecdle yapacak, insanlardan ne beklenmezdi ki? Birazcık insani haslete sahip olanlar bile doğudaki vahşetin nereden geldiğini ifade edebilmişlerdir. Rus generali şöyle der:

---

366 Hocaoğlu, s.121

367 Hocaoğlu,s. 219

368 Ali Karaca, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa(1838-1899).İstanbul, 1993,s.52

"Hakikat gözüyle bakıp da hakikatı olduğu gibi söylemek icab ederse, Doğu'da vahşeti Müslümanlar değil, Doğu Hıristiyanlarının yaptığını itiraf etmek icab eder. Her türlü fenalığı Doğu'daki Hıristiyanlar irtikap etmiş sonra da himayesiz Müslümanların başına yüklemişlerdir."[369]

Rus generalinin itiraf etmek durumunda kaldığı vahşette Rusya'ya da önemli bir payın düştüğü bilinmektedir. Çünkü "Ermeni faaliyetleri Eçmiazin'den idare edilmektedir. Patrik, Ruslarla çok sıkı ilişki içindedir.[370]

Din adına tarih boyunca işlenen kanlı katliamlardan ismini çekemeyen kilisenin, özellikle II. Abdülhamit dönemindeki Ermeni olaylarında rolü açıktır. Fakat bu durum müstakil bir araştırmaya konu olacak genişliktedir. Zira Kilise ve yan kuruluşları, Ermeni olaylarıyla ilgilenenler için gözardı edilemeyecek boyuttadır.

2.2.1.2. Misyonerler, Okullar ve Olaylarla İlişkileri

Özellikle Tanzimat sonrasında Osmanlı Devleti'nin bir "azınlık cenneti" olduğunu söylemek yanlış olmasa gerekir. Çünkü daha önce zaten cemaat teşkilatlarına sahip olan azınlıklar Tanzimattan sonra daha geniş haklara kavuşarak adeta Müslümanlardan üstün ve imtiyazlı bir konuma yükselmişlerdir. Kamu görevlerine atanma, vilayet, liva meclislerinde temsil, devletin asker-sivil okullarına girme haklarını elde etmişlerdir. 1862'de Rumlar, 1863'de Ermeniler, 1865'de Museviler millet anayasalarına kavuşmuşlardır.[371] Devlet, "azınlığın Osmanlı gibi olmasına engelleyecek ne gibi tedbirler varsa azınlıklara bir ihsan bir bağış şeklinde vermiştir."[372] Bu cümleden olarak "cemaatler kendilerine tanınan ayrıcalıklara uygun olarak kendi dini kuruluşları, hastahaneleri, darülacezeleri yanında okullarını da kurmuşlar ve eğitimlerini dini kuruluşlarına bağlı olarak,kendi dillerinde ve devlet denetimi dışında sürdürmüşlerdir."[373] Türkiye'deki bu serbestlik ve alabildiğine

---

369 Karabekir, Erm. Dos. s. 17-18
370 Göğünç, s.11
371 Bozkurt , s.181
372 Vahapoğlu s.13
373 Bozkurt, s. 157

faaliyet rahatlığı Cizvit Misyoneri Emile Lagrand'a şu sözü söyletmiştir: "Gönül isterdi ki Katolikler, Osmanlı Padişahının ülkesinde olduğu gibi İngiltere ve Hollan'da da rahat ve serbest olsunlar." [374]

Osmanlı ülkesinde sadece katoliklerin Cizvit tarikatı değil, diğer Hıristiyan mezhepleri de Batılı ulkelerden "daha rahat ve serbestirler". Bu ortamı misyonerler iyi değerlendirirler. XIX. yy. sonuna gelindiğinde Osmanlı Devleti içindeki 707 yabancı okuldan 24'ü İtalyan, 44'ü Rus, 72'si Fransız ,83'ü İngiliz, 465'i Amerikan okuludur. Geri kalan 19'u Alman ,7'si Avusturya, 2'si İran, 3'ü Yunanlılara aittir.[375]

Bu okullar hiç şüphesiz ekseriyetle birer misyoner okulu durumundadır. Misyonerler, her devlet ve dayandığı mezhebin Osmanlı topraklarındaki yayıcısı, bilgi toplayıcısı hatta ileri karakolu durumundadır. Hatta misyoner talimatnamelerinde "mukaddes ve vaadedilmiş topraklar olarak gösterilen Anadolu'nun, silahsız Haçlı seferleriyle, yani misyonerlerin gayretleriyle tekrar Hıristiyanlara açılacağı ve bunun onlar için mukaddes bir görev olduğunun söylenmesi"[376] ürperti vericidir. Onun için misyonerler, teşkilatlarını kurdukları yerlere "occupied" (İşgal edilmiş) tabirini kullanmışlardır. Bu anlamda 1848-1858 arasında Amerikan misyonerlerince işgal edilen Anadolu illeri şunlardır: Antep, Sivas, Harput, Urfa, Antakya, İzmit, Musul, Diyarbakır, Mardin, Bitlis, Adana. [377]

Kendi aralarında menfaat çekişmelerinden dolayı bir türlü anlaşamayan, mezhepleri farklı misyonerlerin anlaştıkları bir tek nokta vardır: "Osmanlı düşmanlığı."[378] Bu hissi sonuca birden bire gelmemişlerdir. Müslümanları Hıristiyanlığa kazanma amacıyla geldikleri yerlerde bunu başaramamışlardır. Müslümanları

---

374 Vahapoğlu ,s.28 ,Emile Longand,R,ation de L'etablissement des p.p .de lon campangnie de jesuren Levant,Paris 1869 s.7'den naklen.

375 Vahapoğlu, s.117

376 Vahapoğlu s.117

377 Koçabaşoğlu s.92-93

378 Abdülkadir Yuvalı,"Ermeni İsyanlarında Misyoner Okullarının Rolü" ,**Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu,** Kars Valiliği ve atatürk Üniversitesi Yayını Nu: 675, Ankara 1992, s.208 ; Uygur Kocabaşoğlu,Kendi Belgeleriyle Anadoludaki Amerika,istanbul 1989,s.33.

"tanassura (Nasranilik=Hıristiyanlık) sevk etmek imkanını kaybedince bütün enerjilerini, Hıristiyan azınlıkların ve özellikle Ermenilerin dini, kültürel ve sağlık konularına hasretmişlerdir." Amerika'nın "Yakın Doğu'daki durumla ilgili enformasyonunun ana kaynağı", "kamuoyunu oluşturanlar"[379] onlardı.

Amerikan misyoner okullarından bazılarının isimleri bile, artık hangi kasıtla Türkiye'ye geldiklerinin ifadesi durumundadır. Mesala, 1878'de Elazığ (Harput)'ta açılan Amerikan okulunun adı Ermenistan Koleji'(Armenia College)dir. Babıali'nin 1888'deki itirazı ile Fırat Koleji adını alan bu misyoner okulunun öğretim dili Ermenicedir. Türkçe Öğretmeni Reşit Efendi hariç 21 kişilik bütün öğretim kadrosu Ermeni idi.[380] 1908 yılında Kürtlere de eğitim verecek şekilde yeniden örğütlenmeyi planlayan okulun bir kısmı 1895'teki olaylarda yanmış daha sonra 1915 olaylarına karıştığı için müdürü yurtdışı edilip, kapatılmıştır.[381]

İstanbul'daki Halide Edip'in de ünlü mezunlarından olduğu Amerikan Kız Koleji'nin asıl adı Bizans'ı diriltmeyi hatırlatan bir isimdir: Costantinople College for Girls ve bu okul kolej statüsüne kavuşmadan önce lise iken eğitim dili Ermenicedir. Önce Vestenr Turkey (Batı Türkiye) adı verilen Amerikan misyonerlik bölgesinin adı da Armenian Mission (Ermeni Misyonu) a çevrilmiştir. [382]

Almanların bu tür okullara "dinamit okulları" demesine şaşmamak gerekir. İçte huzurlu olan bir toplumu infilak ettirmenin nifak tohumları insafsızca ekilmiştir. Çünkü Ermeni komitecilerin buralarda yetiştirilerek piyasaya sürüldüğünü şu özet alıntıda görmek mümkündür: "Amerikan ve İngiliz misyonerleri, Ermenistan'daki olaylarda asıl suçludurlar. Bazı Ermenileri dinamit kahramanları olarak şımarık bir şekilde yetiştiriyorlar. Bu tür kuruluşlara dinamit okulları deniyor.[383]

---

379 Gürün ,s.53

380 Uygur Kocabaşoğlu, **Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika,19. yy.da Osmanlı İmparatorlu'ndaki Misyoner Okulları,İstanbul** 1991,s.188-190

381 Koçabaşoğlu, s.193

382 Kocabaşoğlu, 167-203 ,94

383 Schütte ,s.418-19 ..."In einigen dieser Organe stellt man neuerdings die freche Behauptung auf, dass die amerikanisch-englische Mission in Armenien die eigentliche Schuld an der anarchistischen Denkweise trage,die manche Armenier allerdings zu Dynamithelden stempelt. Förmliche "Dynamitardenschulen" werden diese Anstalten genannt,und deren

"Dinamit okulu", tabiri boş yere ifade edilmiş bir söz değildir. Bu okullar, azınlıkları isyana hazırlama merkezleri gibidirler. Bulgarca, Ermenice, Rumca; öğretilen revaçta dillerdi. Bu dillerde yayınlar da yapmaktadırlar. Mesela sadece Amerikan misyoner okullarının 1881 yılına kadar Malta, İzmir ve İstanbul'da bastırdıkları toplam 725 kitabın 358'i Ermeniler, 172'si Rumlar, 100'ü Bulgarlar içindir. Ve bunlardan 193 'ü Ermenice, 155 Ermeni harfli Türkçe, 141'i Rumca, 32'si Grek harfli Türkçe, 100'ü ise Bulgarcadır.[384]

Azınlık dilleriyle yayının hedefi masumca olmasa gerektir. Nitekim yabancı desteğiyle açılmış okullarda yetişen Ermeni gençliği, bu okullardan Türk düşmanı olarak çıkmışlardır. Artık ilkokul öğrenimini bitiren her Ermeni, Ermeni topluluğunun tamamınca izlenen politikalardan haberdardır. Zaten Eçmiyazin Kilise'sinin ve yabancı konsolosların ilk temas yerleri okul ve öğretmenlerdir.[385] Böylece "Uzun yıllar farklı millet ideali peşinde koşmayan sakin, uyumlu ve her fırsatta mutluluk ve bağlılıklarını beyandan kaçınmayan Ermeni halkını, ihanete sürükleyen, yalnızca bu halkın ihtilalci gençliği değildir. Bunun sebebini; Ermeni halkının ruhuna, sıkıntı ve ölüm getiren zehiri damlatan İngiliz ve Amerikan misyonerlerde aramak gerekir.[386]

Osmanlı Devlet'inde misyoner faaliyetleri hiç de yeni değildir. 1700'lerden sonra kademeli olarak ülke işlerine dağılmaya başlamışlardır. İngiltere'nin 1804'te kurduğu misyoner teşkilatının adı "Britisch and Foreign Bible Society"dir. Bu tarihten itibaren geliş Anadolu ve Orta Doğu'da yoğunlaşmıştı. 1830'larda ilk yoklamaları yapıp, 1840'lardan sonra hızlanan Amerikan misyonerleri ise en hızlı olanıdır. Misyonerlerin isteklerinden en masumu, Hıristiyanların bulundukları yörelerde "Islahat"tır. Islahat isteğiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışırlar. Devletlerarası andlaşmalara da bu masum ismi kattıkları için Islahat, Osmanlı

Leiter bis jetzt auch nur als gewissermassen unbewusste Förderer der auf diesen Schulen angeblich gezühcteten verbrecherischen Anschauuengen geschildert werden,...

384 Kocabaşoğlu, s.147

385 G.L Maycwski, **Van, Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki,İstanbul** 1330,s.10 ;Vahapoğlu s.106

386 Hans Barth,**Türke,wehre Dich,**Leipzig 1898 ,(Çev.:Selçuk Ünlü),s.20.

Devleti'ne Batılı devletlerin müdahale bahanesi olmuştur. Bizde "Islahat"ın anlamı ne derece kavranmıştır, bilemiyoruz. Ama "ıslahat"ın anlamını Almanların iyi kavradığını görüyoruz. Çünkü 1895'te yazılan bir Alman belgesinde şöyle deniyor. "Biz, Avrupa'nın "Türkiye" ve "Reformlar" arasında bir seçim yapması gerektiğine inanıyoruz. Çünkü bu iki kavram birbirleri ile uyum sağlamıyor" 387 Ya Türkiye veya ıslahat.. Bu, ıslahat varsa Türkiye yoktur diye de anlaşılabilir. Osmanlı ülkesini "iyonize" etmede bu masum kelime güçlü bir alet olmuştur. Misyonerler ise oluşumu hızlandıran kimyevi maddelerdir. Açtıkları okullar, işbirliği yaptıkları konsolosluklar eliyle Ermeniler, Osmanlı yönetimine karşı teşkilatlandırılırlar. "Misyoner faaliyetleri Asya Türkiyesi'nde Ermeni ihtilal hareketlerinin ortaya çıkmasının en önemli faktörlerinden biri olur.... XIX. asır sonlarında misyoner teşkilatları, hemen bütün Osmanlı ülkesini ele geçirmiş vaziyettedir"388. Artık Patrikhane'ye bağlı cemaat okulları ile misyonerlerin açtığı kolejlerin birbirinden farkı yoktur. Hepsinde Ermeni gençlerine, Ermeni milliyetciliği, Ermenistan coğrafyası, yüceleştirilmiş Ermeni edebiyatı ve efsaneleştirilmiş tarihleri öğretildi. 389

Misyoner okullarında okuyup mezun olan Ermeni gençleri azgın Türk düşmanı, komiteci ve çeteci oluyorlardı. Ermenilere silah yapmasını öğretenler, bu misyoner okullarının öğretmenleriydi. Doğu'daki Ermeni okullarıyla işbirliğine giren misyonerler, Ermenilerde ihtilal ve isyan fikirlerinin yaygınlaşmasını sağlamışlardı.390 Ermenileri "silahlı mücadeleye hazırlayıp", devlete karşı, isyan fikirleriyle başlayan misyoner okullarından391 1890'lı yıllarda Osmanlı toprağında 624 adet vardı. Burada okuyan öğrenci sayısı 27.000'i aşıyordu.392

---

387 Die GP., Bd. 10,Nr.2404,Der Stellvertrende Staatssekretaer des Auswaertigen Amtes Rotentan an den hohenlohe, Berlin,3 August 1895, s.46, "Wir glauben,dass europa zwischen "Reformen" und "Türkei" zu waehlen haben wird; diese beiden Begriffe werden sich nicht lange vereinigen lassen.

388 Küçük, s.99-100

389 Öke, s.73-74

390 Hocaoğlu ,s.32-122

391 Karaca, s.73

392 Çaycı, s.84

Misyoner okullarının Gregoriyen, Katolik veya Protestan cinsinden benzeri olan yalnızca Ermeni okullarının 1900'de öğrenci kapasitesi 81222'dir. Okul sayısı ise 813'tür.[393] Halbuki 26 yıl önce 1874'te toplam Ermeni okulu 520'dir.[394] Çeyrek yüzyılda, Ermeni okulu sayısı yüzde altmış dört artarak birden 300'e yakın çoğalıvermiştir. Üstelik misyoner ve azınlık okulları genelde lüks ve son sistem donatılmış müesseselerdir. Naumann şöyle bir hatırasına yer verir:" 3 Ekim'de Dr. Saad'ın ekibiyle Ermeni okulunun bahçesine vardığımda, sağ tarafta penceresi açık olan yerden Alman melodisi geliyordu. Bu orkestra öğrenciler tarafından oluşturulmuştu ve işi severek yapıyorlardı. Güzel halıların serili olduğu konferans odasına gittik. Burada Müdürleri Abulean Matation ve Salitian ile tanıştık. Bir saatlik heyacanlı sohbetten sonra dershaneleri, güzel olan yatakhaneleri ve mükemmel bir biçimde ve Alman ocaklarıyla donatılan mutfağı gezdim. Kütüphanedeki fen bilimleri kolleksiyonuna, spor alanına ve atölyeye baktım."[395]

Anlaşılan bu Erzurum'daki mükemmel donatımlı, kütüphaneli, spor alanlı, atölyeli okul, Alman misyonerlerinin etki alanında faaliyet göstermektedir. Ama hizmet verdiği zümre, hedef nedir ?

Aslında bazı devlet adamları okulların hangi niyete hizmet ettiklerinin farkındadırlar. Devlet şurası üyesi Mehmet Mansur, Padişah'a verdiği raporda, Ermenileri bağımsızlık sevdasına sürükleyen sebepleri şöyle vurgular: "Ermenilerin bu şekilde tasavvur ve teşebbüslere girişmelerinin sebebi Osmanlı ülkesine gelen Frenk papazlarının istedikleri yerlerde birer okul açıp, Ermeni çocuklarını talim ve terbiye etmelerinin bugün devlete başkaldırmalarına sebep olduğu..."[396]

Öyleyse bu kadar vurdumduymazlık niyedir? Anlamak zordur. "Azınlık veya yabancı okullarının kontrolsüz bırakıldığı"[397]

---

393 Sakaoğlu,Osmanlı Eğitim Tarihi ,s.93 (Aynı yazar s.110'da Ermeni okullarının öğrenci kapasitesi 1900 doğru 100 bin bulduğunu yazar.)
394 Sakaoğlu, s.92
395 Naumann, s.334
396 Hocaoğlu, s.32
397 Vahapoğlu s.13

bir vakıadır. Osmanlı Devleti, aslında "sadık millet" diye adlandırıp güven beslediği tebası tarafından sırtından vurulmaktadır. Hem de devletin en kritik zamanlarında... 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nde vurulan hançer, daha sonraları da sık sık kından sıyrılmıştır. Çünkü, İngiliz Konsolosu Graves'in tabiriyle "her yer de misyonerler var" ve "bunlar da her yerde fesat çıkarmaktadırlar".398

Misyonerlerin çalışma sahası çok geniştir. Önce de üzerinde durulduğu gibi okul, yayıncılık olduğu gibi, hastahaneler açarak da ideallerine hizmet veriyorlardı. Hedef şahıslar, sadece erkekler değildi. Kadınlar da kazanılmak isteniyordu. "İncil kadınları" yetiştirerek, Ermeni kadınlarına propaganda için gönderiyorlardı. Bu durum, misyoner teşkilatının merkezi olan ülkeden gönderilen asıl elemanlar yanında, yerli yardımcı elemanların ne kadar çok kullanıldığını da göstermektedir. Mesela 1900 yılında Ameriken misyonerlerinin Doğu Türkiye Misyonunda misyoner, doktor kadın yardımcı Amerikalı 36 iken, yerli yardımcı 266'dır. 1880'deki Amerikalı personel toplam 37 yerli 208'dir.399 Bu durum misyonerlerin işi benimsemiş yerli elemanlar yetiştirerek onları kullanma yoluna gittiklerinin açık halidir. Anadolu'daki misyoner çalışmaları ile ilgili bir misyonerin hatıratı şöyledir:

"Sadece çocukları değil yetişkinleri de İsa'ya yakınlaştırmak istiyorduk. Tıbbi iş, sadece ilişki kurmaya yarıyordu. Hastahanede dua yapmak bir görev olmuştu ve doktorları İsa imiş gibi gösteriyorduk. Ayrıca İncil Kadınları yetiştiriyorduk. Köylere gidiyorlardı ve oradaki Ermeni kadınlarına İsa'dan anlatıyorlardı."400

Batılı misyonerlerin, Ermenilerle ilgili çalışmalarında ilginç bir nokta da bu azınlık zümresinin karakterleriyle ilgili tesbitleridir. Bir Ortadoğu araştırmacısı: "Kim Ortadoğu'da liman ve ticari şehirlerden geçerse Ermeniyi, vurguncu ve tüccar olarak

---

398Hocaoğlu,153

399 Kocabaşoğlu ,s. 143

400 Feigel, s.112,"Natürlich wollte man nicht nur Kindern,sondern auch Erwachsenen Jesus nahebringen.Die aerztliche Arbeit war zur Kontaktaufnahme geeignet. So war eine Andacht im Krankenhaus obligatorisch,und die Kranken wurden auf Jesus als den wahren Arzt hingewiesen. Ausserdem gewann man Frauen, die sich zu Bibelfrauen ausbilden liessen. Sie gingen auf die Dörfer,erzaehlten den armenischen Frauen dort von Jesus ....

tanır." der. Ve Ermenilerin "iyi, doğru ve temiz Türkleri kazıklamaya çalıştıklarını"[401] yazar. Aynı konuda bir başka Batılının kanaati ise şudur: "Ermeni, iyilikten bilmez. O bütün durumlardan kendisi için nasıl maddi kazanç çıkaracağına bakar."[402]

Ermeni karakterini iyi kavrayan başka Alman kaynaklarında ise "Türklerin haklı olarak Ermenileri öldürdükleri, değilse başka türlü kendilerini Ermenilere karşı koruyamayacakları" fikrine yer verilir.[403]

Rahip Naumann'ın İstanbul'daki izlenimleri şöyledir: "Alman El Sanatları Derneğinde Ermeniler hakkında konuşuyorduk. Karşımızda 19 yıldan beri İstanbul'da yaşayan ve Anadolu'yu tanıyan bir Alman çömlekci ustası oturuyordu. O,şunları söyledi: "Ben bir Hıristiyanım ve insan sevgisini Tanrı emri olarak kabul ediyorum ve Türklerin Ermenileri öldürmelerinde haklı olduklarını söylüyorum. Türk, kendisini Ermeniye karşı başka türlü koruyamaz.. Ermeni, dünyanın en kötü insanıdır. O, karısını, yetişkin olmayan kızını satar ve kardeşini soyar. Onlar tarafından bütün İstanbul'un ahlaki havası kaçırıldı".[404]

Geriye şöyle bir problem kalmaktadır. Eğer Ermeniler, batılıların anlattıklarına göre bu kadar karakteristik kötü ve öldürülmesi lazım gelen insanlar idiyse, niçin onlara destek çıkılmış, Ermenilere hizmet için bunca yoğun siyasi, diplomatik çabanın yanında delicesine misyoner faaliyetlerine ağırlık verilmiştir?

Bu soruya aslında burada cevap aramak yersizdir. Zira Ermeni olaylarının çıkışıyla ilgili olarak Batı'nın Osmanlı Devleti'ne bakışı konusunda üzerinde durulmuştu. Konu da zaten Ermeniler değil, Osmanlının yıkılışı ve batının menfaatlenmesidir. Ermeni ise

---

401 Jacck, s. 99-100 ,... Wer auf einer Orientreise nur in Hafen= Handelsstdacte kommt, der lernt den Armenier kennen nur als Haendler und Spekulanten von wucherischer Habgier, von einer Gerissenheit und Gewissenlosigkeit, die jenes Sprichwort geschaffen hat: "Zwei Griechen geben einen Armenier,und ein Armenier gibt zwei Teufel"...

402 Saupp s.74

403 Naumann, Asia, s. 168; Kampen, s. 122 .

404 Strassburger Post, 8.11. 1898.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

"karaktersiz" bile olsa kullanılması Batı açısından uygun bir vasıtadır.

2.2.2. Ermeni Komiteleri, Komitelerin Ortak Yönleri

Ermeni komitelerinin, Ermeni meselelerinin büyümesinde ve siyasi olarak çözülemez hale gelmesinde, özel bir yerleri vardır. Onların çabaları ile kanlı olaylar artmış; araya onulmaz yaralar halinde kıtal, yağma, yakma v.b. vahşete rahmet okutacak saldırılar girmiş ve işi silahlı çözüme götürmede etkili olmuştur.

İki meşhuru dışında bir çok Ermeni örgütü vardır. Fakat bunların en erken kurulanının, ortaya çıkış tarihinin 1860 olması, manidardır. Niçin komite faaliyetleri bu tarihlerde başlar, sorusuna komitelere geçmeden cevap aranılmalıdır.

Bir defa komiteler, ekseriyetle yeni yetişme Ermeni gençleri tarafından teşekkül ettirilmişlerdir. Yaşlı, yetişkin, varlıklı Ermenilerin; -papazlar dışında- başlangıçta bu türden hareketler içinde yer almadıkları bir vakıadır. Öyleyse niçin gençler; sorusu bizi eğitime götürecektir. 1804'ten itibaren İngiliz, Amerikan, Fransız, Alman misyonerleri ve misyoner okullarının çabaları neticede, komiteler halinde semere vermiştir. Bu hal, Türkiye'ye yönelik emelleri bulunan devletlerin aleti olma gibi, Ermeni halkı içinde netameli bir mecraya dökülmüştür. Dış güdüm, çok açıktır. Hınçak'ın liderleri Londra'dadır. Rahat ve konforları yerindedir [405]. Ama Anadolu'daki yangına benzin püskürtmeye devam ederler. Aynı durumu Taşnak'ta da görmek mümkündür. Zaten uzaktan kumanda ve yaygara, konunun dürüst algılanmasına süratle set çekmiştir.

Misyoner faaliyetlerinin ürünü olan Ermeni örgütleri, masum isimler taşımaktadır. "Hayırsever Cemiyeti" (İstanbul-1860), "Araratlı" (Van), "Okul Sevenler" ve "Doğu" (Muş), "Milliyetçi Kadınlar" (Erzurum), "İttihat ve Halas" (Van-1872), "Kara Haç" (Van-1878), "Anavatan Müdafiileri" (Erzurum 1881), "Şuray-ı Ali"

---

405 Hocaoğlu, s.160.

(Erzurum 1881)[406] gibi. Sonra "Armenekan" (Van-1885'ten sonra), "Hınçak" (Cenevre-Ağustos1887), "Taşnak" (Tiflis-1890)[407], gibi fevkalade etkili olanları devreye girer.

Fakat ilkinden, en masum isimlisinden sonuna kadar ortak özellikleri; birer gizli-açık isyan örgütü olmalarıdır. İsyan-ihtilal düşünce ve proğramlarını ise Türk-İslam düşmanlığı esasına dayandırmayı yine el birliği ile ihmal etmemişlerdir. Öncekiler; Türk-İslam düşmanı, isyancı, ihtilalci Ermeni gençliği yetiştirip, örgütlemeyi hedeflemiş, sonrakiler; bu zeminin üzerinde katıksız uygulamalar gerçekleştirmişlerdir. Ancak eylemin yaygınlaştırılması, çoğaltılması konusunda farkları bulunmaktadır.

2.2.2.1. Komitelerde Dış Güdüm

Ermeni yazarların da kabul ettiği gerçek; Ermeni komitelerinde dış güdümün bulunduğudur.

Ohandjanian, "yabancı misyoner ve ajanların okullar açarak çoğunlukla Hristiyan öğrencileri okutup, özgürlük ve milliyetçilik fikirlerini aşıladıklarını" yazmaktadır. Bu fedakarlığa niçin katlandıklarını ise bir başka yazara atıfta bulunarak şöyle açıklar: " İngiliz veya Rus ajanların yönlendirdiği intilalci hareklerin amacı, Ermeni halkını Türk boyunduruğundan kurtarmak."[408]

Burada İngiliz ve Rus ajanların niçin Ermeni halkına yardım ettikleri değil, "yardım ettiklerinin" tesbiti önemlidir. Çünkü dış güdümün masum olmadığı açıktır. İngiliz ve Rusların ise öncelikle Ermenilerle değil kendi çıkarları ile ilgilendikleri bilinmektedir. Burada İngiliz ve Rus ajanlar gibi Ermeni aletler yani kışkırtıcılar da masum değillerdir. "Kışkırtıcılar, İsviçre'de yaşamakta ve maddi yönden dekteklenmektedirler."[409]

Anadolu'daki Ermeni ayaklanmalarını asıl başlatanların pek çoğunun dışardan yönetilen komitacılar olması, Anadolu'da yaşayan Ermenilerde huzur-rahat bırakmamıştır. Önce de belirtildiği gibi onlar Anadolu'daki Ermeni'yi düşünmemektedirler. Ancak daha çok

---

406 Küçük, s.100; Hocaoğlu, s. 157-158.
407 Göyünç,s.63-65; Küçük, s. 101-102.
408 Ohandjanian, s. 21.
409 Berliner Lokal-Anzeiger, 14 Januar 1903.

olay, daha çok kan istemektedirler. Bu durum, Rus memurların da dikkatini çekmiştir ki, "Ermeni komitacılarının girmediği yerlerde Ermenilerin rahat ettiğini ifade etmişlerdir."[410]

Aynı durum Almanların da dikkatini çekmiştir. " Ermeni Hıristiyanlar dışında, hiç kimseye kötülük yapılmadığını" belirten bir Alman belgesinde; "İngiltere'nin koruması altında Londra'da kurulan Ermeni komitesinin karışıklığın meydana gelmesine neden olduğu"[411] vurgulanmıştır. Şu Alman belgesinin ise aynen okunmasında yarar vardır: "Tiflis'te uzun süre yaşayan ve Kafkasya'daki Ermeni hareketini iyi takip eden bir İranlı elçi, bana oradaki terörizmin Londra tarafından beslenen Ermeni-İngiliz ihtilalci komiteler tarafından yapıldığını söylüyordu. Tiflis ve civarındaki olaylar yakın zamanda İstanbul'dan gelen haberlere benziyorlar. Londra'daki İhtilalci komite ile ilgisi olan Ermeni anarşistleri, zorbalıkla ve sonun da cinayetle biten bir şekilde zengin Ermenilerden para alıyorlar. Bunları Ermeni yurtseverliği adına yaptırklarını söylüyorlardı. Fakat gerçekte kendi ceplerini dolduruyorlardı. Türk-Ermeni illerindeki kışkırtmalar, ihtilalci komite ajanları tarafından yapıldığı daha da net bir şekilde anlaşılıyor ve onların da merkezi Londra'dır. İstanbul'daki eski tecrübelerine dayanarak kabul edilmeyecek Ermeni rüyalarını körükleyen ve Türkiye'de olan sefilliğin sebebi şimdiki İngiliz elçi Sir Ph. Curnie'dır."[412]

---

410 Uras , s.422; Küçük s.104.

411 PA-AA Orientalia Generalia Bd. 25-26, R.14432

412 PA-AA Orientalia Generalia Bd.20-21 R.14425 N. 102, .."Der persische Gesandte , der lange in Tiflis gelebt und die armenischen Antriebe im Kaukasus genau verfogt, erzaehlt mir,dass er neuerdings erschreckende Nachrichten über den dort herrschenden terrorismus von Werkzeugen des armenisch-englischen Revolutions-Komites in London erhalten habe. Die Vorgaenge in Tiflis und Umgegend erinnern lebhaft an diejenigen, .welche in jüngster Zeit aus Konstantinopel berichtet worden sind, wonach armenische anarchister, die mit den revolutioneren komites in London zusammenhaengen durch Drohungen, eine schliesslich oft mit Mord enden sich in Besitz grosser Geldsummen von den reichen armeniern zu setsen wissen, um scheinbar die armenisch-patriotischen Gelüste zu befriedigen, in Wirklichkeit aber ihre eigenen Taschen füllen....Es wird immer klarer ,dass die armenischen Graeuel in den türkisch-armenischen Provinzen auf Hetzereien seitens der Agenten der revolutioneren Komites zurückzuführen sind, deren Hauptsitz London ist....Nach meiner alten Erfahrung aus Konstantinopel kam ich nicht umhin zu wiederholen, dass der jetzige englische Botschafter Sir Ph. Currie, zum grossen Theil dazu beigetragen

Bazan da Ermeniler; yabancı diplomatların para hırslarını tatmin ederek satın almakta, istedikleri yönde kullanmaktadırlar. Rusya'nın Kafkasya sorumlusu, General Scheremetiow bunlardandır. Berduş ve kumarbaz bir görevli olan Scheremetiow sonra Petersburg'da görev almış, "maddi sorununu çözmek için zengin Ermenilerle iş birliğine girmiştir."[413]

2.2.2.2. İhtilal, Müdahale Tahrikleri

Ermenilerin peş peşe ihtilaller çıkarmak istemelerinin sebebi aslında anlaşılmaz değildir. Osmanlı Devleti'nin "hiç nüfusunun kalmadığını" ve "Avrupa'ya bir Ermenistan'ın mevcudiyetini" göstermektir[414]. Bu arzularını ise zaten hiç saklayamamışlardır. 1980'da yayınladıkları ihtilal ve isyan beyannamesinde şu temel görüşlere yer verirler: "Dünyada kurban vermeden, zulüm ve cefa görmeden hürriyete kavuşmuş tek bir millet var mıdır?" "Ermeni milleti boyunduruktan kurtulmak için, sevgili evlatlarını fedaya hazır olduğunu dünyaya isbat etmelidir." Bu temel hükmü içinde olan gerekçe şudur: "Kendi kendimizi idare gücünde olduğumuzu isbat etmek ve Avrupa'nın dikkatini çekmek" ihtilal bildirisi şöyle devam eder: "Avrupa'nın dikkatini çekmek için şimdiye kadar hiç birşey yapmadık bu bizim en büyük suçumuzdur. Avrupa, bunu her zaman başımıza kakıyor."[415]

"Avrupa'nın başa kakması", dönüşümlü tahrikin ipucudur. "Doğu Meselesi"nin zebunu Batılı politikacılar, kendi kamuoylarının destek olması için harekete geçirilmesini istemektedirler. Onun için de doğuda bir şeyler olmalıdır. Senaryo şudur:

"Ermeni çeteleri, yanlızca Ermeni kıyımına yol açmayı amaçlayan kışkırtma eylemlerine girişecekler, Avrupa kamuoyunun duyarlı bir hale getirerek, büyük devletleri Ermeni bağımsızlığından yana müdahaleye zorluyacaklardır." Bunun yolu

---

hat,die unerfüllbaren armenischen Traeumen zu schüren und nicht zum mindesten an all den Elend schuld ist, das in der Türkei entstanden ist. .

413 PA-AA Orientalia Generalia Bd. 22, R.14428, N:5

414 A. R. Abdülhamid-i Sani ve Devri Saltanatı, C. III, s. 862.

415 Hocaoğlu, s.139-140.

ise şudur : "Bir Hınçak üyesine göre çeteler; Türkler ve Kürtleri öldürtmek ve köyleri ateşe verip dağlara kaçmak için fırsat kolluyorlardı. O zaman kızgınlıktan gözü dönen Müslümanlar, ayaklanarak kendilerini korumaktan aciz Ermenilere saldıracak ve onları öyle barbarca öldüreceklerdi ki; Rusya, Avrupa, insanlık ve Hıristiyan uygarlığı adına Ermenistan'ı işgale -özerklik vermeye- kalkacaklardı"[416]. Zira Ermeni komitacılar da arkalarındakiler de, "dış güçlerin müdahalesi ve onayı alınmaksızın uluslararası siyasi sistemde önemli değişikliklerin yapılmasının mümkün olmadığının" şuurundaydılar. Rum bağımsızlığı; iki isyan sonucu sağlanan dış destek ve yardımla, aynı şekilde Bulgar, Sırp özerklik ve istiklal çalışmaları da Osmanlı Devleti'ne karşı Hıristiyan dünyanın tahrik edilmiş açık destekleri ile sağlanmıştı. Onun için dünya siyasetinde etkili hakim güçlerin konuya eğilmelerini sağlamak gerekiyordu. Bu onların da isteğiydi. Bu istek "tedhiş yoluyla" sağlanabilirdi. Önce de belirtildiği gibi Müslüman halk yeterince tahrik edilecek, "misilleme" isteğiyle Ermeniler üzerine yürütülecekti [417]. Bu iş için zaten önceden eğitilmiş, silahlandırılmış Ermeni çeteleri ile iç harp çıkartılması da mümkündü.

Tedhiş örgütlerinin tahrikleri çok yönlü düşünülmüştü. Müslüman kesimi harekete geçirebilmek için öncelikle Ermeni halkını atağa kaldırmak gerekiyordu. Çünkü ilk malzeme Ermenilerdi. Komiteler, "çok para harcamak, çok kan dökmek" gerektiğine inanıyorlardı. Bu yolda Ermenilerin canını fedaya hazır olması, silaha sarılmaları lazımdı. Fakat hepsi aynı fikirde değillerdi. "Eziyet çeken köylüler, idareden memnun değillerdi. Ama hükümet dairelerinde çalışan memur Ermeniler, çoğunlukla idareden memnundular. Zengin Ermeniler de hallerinden memnundu. Onun için memur ve servet sahibi Ermeniler, komitelere rağbet etmedikleri gibi onları "ele bile veriyorlardı".[418] Komiteciler bunlara "korku salmak" için ellerinden ne geliyorsa yaptılar.

---

416 Karaca,s.70-71

417 Öke,Er. So.,s.77,

418 Osman Nuri, Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı,(yayınlayan: A. R. Altınay), İstanbul 1327, c.III, s.825

Pera (Beyoğlu) 'dan yazılmış 10 Mayıs 1894 tarihli bir Alman belgesinde şu bilgiler verilir: "Geçen yazdan beri olaylar ateşlenmektedir ve Avrupa'daki ihtilalci Ermeni komiteleri Rus Ermenilerini organize ediyorlar. Hükümetin aldığı haberlere göre silahlı çete kurmak ve silah almak için sadece Amasya, Merzifon ve Tokat'ta 7000 Ltg. toplanmıştı. ... Bu silahlı çeteler, Ermeni halkına bile korku saçıyordu. Çünkü gündüzleri sokaklarda insan öldürüyorlardı. Bu tür olayların sayısı bir ay içerisinde 20'ye yükseldi. Bugüne kadar hükümet bir kişiyi bile tutuklayamadı. Hainlerden korunmak için Ermeni halkını teröristleştirmek gerekiyordu. Sonra istenmeyen memur ve hakimler yok edilecekti. Büyük Ermeni tüccarları, çıkarlarına ters geldiği için bu tür olaylara katılmıyorlardı."[419]

"Ermeni komiteleri, düzenli bir şekilde Ermenilerden para topluyorlar, bunlarla da silah ve mermi alıyorlardı."[420] Yanlız bu işle "cinayetler" arasında paralellik bulunuyordu. Saurma'nın tanıklığı şöyledir: "Bazı yerlerde inanılması zor da olsa Ermeni katliamını Ermenilerin kendilerinin yaptığı raporlarda tesbit edildi. Onlar bu katliamları, Türkler yapmış gibi göstermek istiyorlardı."[421]

Aynı durumu, Osmanlı Devleti de tesbit etmiştir. 24 Ağustos 1896 tarihli jurnale göre durum şöyledir: Vanlı hamal Makro ile Shak adında iki Ermeni'den Galata'ya gitmek üzere köprüden geçerlerken şüphelenilir. Üzeri aranır. Manzara şudur. Üstlerindeki Acem gömleklerinin altında Türklere mahsus elbise bulunmaktadır. Maksat ise açıktır: "Bunlar, Türk elbisesi giyerek, yapacakları kötülüklerden İslam ahaliyi suçlamak"[422] istemektedirler. O zaman

---

419 PA-AA Türkei 183 Bd. 7-8,1893-94,R.14056, N.56, Radolin an AA.,Pera,den 10 Mai 1894. ... Im Laufe des vergangenen Sommers sei das Feuer neu geschürt worden durch die russischen Armenier, welche von den revolitionaeren Komites in Europa behufs Organisierung der Bewegung dorthin entsandt worden waeren. Zum Ankuqauf von Waffen und zur Bildung von Bewaffneten Banden seien nach Ausweis von in die Haende der Regierung gefallenen Listen allein in den Staedten Amasia, Mersivon und Tokat an 7000 Ltq=ca, 130000 Mzusammengebracht worden: Bei dem bekannten geizig sparsamen Chrakter des Armeniens beweise schon diese Tatsache, meint Vizekonsul Krug, dass die Bewegung in breitere Schichten der Bevölkerung gedrungen sei.

420 PA-AA orientalia Generalia 5,No. 25, R.14428.

421 Die GP. Bd. 10, s.52.

422 Hocaoğlu, s. 372.

Ermeni halkı, Türk elbiseliler tarafından öldürüldüğü için Türklere karşı kin duyacak ve tahrik olacaktı.

Komiteler, isyan ve ayaklanmayı tahrik için ellerinden geleni yapıyorlardı. Sir Mark Sykes de komite cinayetlerini doğrular: "İhtilalcilerin taktiklerine gelince; bundan daha şeytanca bir şey düşünülemez. Masum insanların cezalandırılması için Müslümanları katletmek, o gün vergisini ödemiş köylerden geceleyin zorla para toplamak, para yardımı yapmayı reddedenleri öldürmek ... Bunlar; Katolik ve Gragoriyenlerin, Müslümanları açıkca itham ettikleri cinayetlerden sadece bazılarıdır... Ermeni ihtilalcileri, düşmanları ile savaşmak yerine kendi dindaşlarını soymayı tercih ederler. İstanbul'daki anarşistler kendi hemşehrilerinin öldürülmesine imkan sağlamak için bomba atarlar."[423]

Maksat bellidir. Sayesinde huzur içinde yaşadıkları, saadetlerini sağlayan hükümeti yıkıp, ülkeyi kana boyamaktır. Bu Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyyesi'nde şöyle ifade edilir: "... Sayesinde temini hayat ve saadet ettikleri hükümeti yıkmak, memleketi kana boyamak, iki unsurun arasında ebedi bir münaferet-i milliye te'sis ve bunu teşdid etmek." [424]

Ermeniler ve Türkler arasında sonsuza kadar devam edecek milli zıtlaşma kurup, bunu şiddetlendirmekle olayları çıkarıp artırabilirlerdi. Sonra huzursuzluk olduğuna göre reform, özerklik, bağımsızlık, dış müdahale istenebilirdi.

Girit'i örnek alarak doğuda da reform istediklerini [425] 2 Nisan 1897 tarihli Alman belgesinden okumak mümkündür. Onun içinde "olaylar çıkararak Avrupa'nın dikkatini Ermeni hareketine çekmek"[426] gerekiyordu. Armenekan Partisi ve Hınçak, bu konuda yardımlaşıyorlardı. Hınçak (çan); adı gibi "maküs talihi" büyütmede çınlamayı sürdürdü. Fakat kendi arasındaki bölünme ve iç çatışmalar, Hınçak'ın yerini giderek Taşnak'ın almasını sağladı. Sosyalizmi temel ideoloji seçen Hınçak, komünist ihtilali gerçekleştirmeyi insanlığın kurtuluşu için şart görüyordu. Fakat proğramındaki ihtilal alanı Türkiye idi. Türkiye ile savaş için

---

423 Gürün, s.178.
424 Er. Kom. Amal.,s. 9-10.
425 PA-AA Orientalia Generalia 5, Bd. 41-42, R.14448, Saurma an AA.
426 Temon, s.64.

"kayıtsız şartsız itaat ve disiplini", her üyenin "silah kullanmasını" gerekli görüyordu.[427] Hınçak, 15 Temmuz 1890 Kumkapı nümayişi, 1894 Sasun İsyanı, 30 Eylül 1895 Babıali yürüyüşü, 24 Ekim 1895 Zeytun İsyanı'nı düzünlemişti.[428]

Taşnak yani Daşnaksutyun (Ermeni İhtilal Federasyonu), daha kapsamlı toparlayıcı, içte birlik sağlayarak mücadeleyi hedefleyen bir teşkilattı. Taşnak'ın ilk emri ise şu olmuştu: "Türk'ü, Kürd'ü, sözünden dönenleri, hafiye ve hainleri vur; öldür; intikam al" .[429] Bu hedefi güden Taşnak, 24 Ağustos 1896 Osmanlı Bankası İşgali, 1904 Sasun ikinci isyanı, 21 Temmuz 1905 bombalı suikast, Nisan 1909 'da Adana ve çevresi kanlı olaylarını [430] çıkarmaya muvaffak oldular.Sonuçta da görüleceği gibi komitecilerin çalışmaları neticesiz kalmamıştı.

---

427 Hocaoğlu, s. 162-163.
428 Göyünç, s.64.
429 Uras, s.447.
430 Göyünç, s. 65.

III.BÖLÜM

ERMENİLERİN ÇIKARDIĞI KANLI OLAYLAR

3.1.SASUN OLAYLARI

3.1.1 Sasun'un Konumu

Ermeni olayları denince akla ilk gelen yerlerden biri "Sasun"dur. Sasun, konum itibariyle ve coğrafi yapısı sebebiyle olayların gerçekleştirmesine çok elverişlidir.

Bugün Siirt ilimizin bir ilçesi olan Sasun, il merkezinin kuzeybatısında, Aydınlık Dağları'nın kuzey etekleri üzerindedir. Sasun Çayı vadisinde kurulmuştur. Denizden ortalama yüksekliği 900 metredir. Siirt'le uzaklığı ise 158 km.'dir.

Kışları soğuk, yazları serin bir iklim tipinin bulunduğu Sasun'da kar yağışı fazladır. Kar, uzun süre yerde kalır. Dağları ormanlık olan Sasun yöresi, bu yönüyle de gerilla faaliyetine elverişlidir. Zor tabi şartlarda halkın geçim kaynağı tarım, hayvancılık ve orman ürünleridir. Ulaşımın güçlülüğü ve en yakın il merkezine uzaklığı da dikkate alınırsa Sasun'un isyan-terör olaylarını tezgahlamaya ne derece müsait olduğu görülür.

Yüzbaşı Norman'ın tesbitine göre Sasun'a bağlı 118 köy mevcut idi. Buranın nüfusu ise toplam 20101 olup, bunun 8389 Ermeni, 10370 Müslüman ve 1342'si de geri kalanlardı.[431]

3.1.2. Olayın Çıkışı ve Gelişimi

Buradan da anlaşıldığı gibi bu bölgede Ermenilerin, Müslüman nüfusa yakın bir sayıda oldukları görülmektedir. Bu şartları iyi değerlendiren Batılılar, bölgeye misyonerler, ajanlar ve teröristler göndererek [432], buradaki Hıristiyan din adamları ve

---

431 Norman, s.16

432 İsmet Bozdağ, **Sultan Abdühamid'in Hatıra Defteri,İstanbul** 1986,s.57.

bazı Ermenilerin de yardımlarıyla [433] huzur içerisinde ve iyi şartlarda yaşıyan Ermeni halkı ile İslam ahali arasına nifak tohumları atmayı başarırlar.

Kanlı fesat olaylarının çıkmasında yaban ellerinin rolünü Ermeniler de farketmişlerdir. Fakat bu çoğu defa iş işten geçtikten sonra anlaşılmıştır. Aşağıdaki olay bu konuda ibret verici bir vakıadır.

Ermeniler, Sadrazam Halil Rıfat Paşa'ya gönderdikleri telgrafta; Osmanlı Devleti sayesinde rahat ve huzur içerisinde yaşadıklarını, Bitlis'te bulunan Amerikalı Protestan Mister George'nin teşvik ve tahrikleri ile fesatçı Ermenilerin karışıklık çıkardığını, cuma günü camilere saldıran ve İslamları öldürmek isteyen Ermenileri nefretle karşıladıklarını ve bu gibilerin cezalarını çekmelerinin yerinde olduğunu, kendilerinin muzır fikir ve hareketlere karışmadıklarını, Osmanlı Devleti'nin adaleti altında işleri ve güçleri ile uğraşıp Padişaha duacı olduklarını bildirdiler"[434]

Yine aynı şekilde 28 Eylül'de Bükreş Sefiri Mustafa Reşit Bey'den Hariciye Nazırı Turhan Paşa'ya gönderilen yazıda; "Sasun civarında üç Londralı Ermeni ile birlikte Müslümanlara karşı ihtilal çıkarmak için para dağıtan ve propaganda yapan iki İngilizin Türk polisi tarafından yakalandığının "Universal" Romen gazetesinde yayınlandığı belirtilir. [435]

Avrupalı Devletler, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine dayanarak birden bire Ermeni sorununa karışmaya başlarlar.[436] Bu sebeple İngiltere'nin Van Konsolosunun, sözde incelemeler yapmak maksadıyla Ermenilerin kesif olarak bulunduğu yerlerde yaptığı seyahat, Sasun olaylarının yakın sebeplerinden birini teşkil eder. Ermeni halkı, konsolosun dolaşmasını Osmanlı otoritelerine karşı mukavemete geçilmesi için bir işaret gibi telakki eder.. Merkezi

---

433 Feigel s.32,Feigel bu alıntısını araştırmacı Carl Friedrich Lehmann Haupton yapar.

434 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, C.37, 9 Kasım 1895-26 Kasım 1895 İstanbul 1992, s.CLXIII

435 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler , C.34, Belge no.3845, 11 Eylül1895-9 Ekim 1895, İstanbul 1992.

436 PA-AA, Orientalia Generalia 5,Bd.29 -30 , R.14436, 1896 ,Die Oriantalische Frage s.30.

Tiflis'te olan Hınçak cemiyetinin ajanları da Osmanlı Ermenileri arasına yayılmışlardı.[437]

Batılı devletlerin müdahalesini hazırlamak için Ermenilerce başlatılan huzursuzluklar, sonunda kanlı olaylara dönüşmeye başlamıştı.

Kumkapı gösterisinin tertipleyicilerinden biri olan Mihran Damadyan, İstanbul'dan Atina'ya kaçmış, 1891'deki Atina nümayişinden sonra Türkiye'ye geçerek Sasun'a gelmiş ve burada bir çete kurarak halkı isyana teşvike başlamıştır. Çete çeşitli yerlere baskınlar düzenleyerek, masum insanları öldürmeye başlar.1893 yılı içinde aşiretlerle silahlı çeteler arasında kanlı olayların başlaması üzerine, hükümet bölgeye asker göndererek duruma hakim olur. Damadyan yaralı olarak yakalanarak İstanbul'a gönderilir. Fakat İstanbul'da serbest bırakılır.[438]

Damadyan'ın yakalanmasından sonra Murat takma adını kullanan Hamparsum Bayacıyan'ın [439] tahrikiyle Ermeniler Hükümete vergi vermeyi reddediyorlardı.

İhtilalci Hamparsum Boyacıyan, Talüri'de Ermenilere Avrupa'dan geldiğini, isyan bayrağını kaldırdıkları takdirde İngiltere'den balonla asker getireceğini ve bütün Avrupa devletlerinin Ermenileri sevdiklerini, isyanı destekleyeceklerini, böylece bir Ermeni devletinin kurulabileceğini propaganda etmeye başlar.[440]

Murat önderliğinde Türkler tahrik edilerek [441] kanlı olaylar, başlatılıyordu. Ağustos başlarından Eylül 1895 'e [442] kadar devam eden olaylarda; "Ermenilerin bazı İslam köylerini yaktıkları, Müslümanların karınlarına barut doldurup havaya attıkları, boyunlarına haç takıp gezdirdikleri ve bunlara benzeyen bir çok mezalim yaptıkları anlaşılmıştır.

---

437 Enver Ziya Karal, **Osman Tarihi**,cilt. VIII,Ankara 1983, s. 137

438 Küçük ,s.110; Gürün,s. 191-192

439 Ternon 69;Koutschharian, 98-99 ;Feigel, 32 ; Meyer, 57-58; Karl Wippermann , Deutscher Geschichtskalender für 1894,zweiter Teil,Leipzig 1896,s. 384.

440 Hocaoğlu, s.201-202; Gürün, s.192.

441 Wippermann, s.384; Saupp ,s.46; PA-AA Türkei 183, Bd. 8, 5 Oktober 94 Radolin an Capriri; Ternon,s. 69.

442 Nazım Paşa, s. 59.

Irade-İ seniyedeki soru üzerine eşkiyanın üç bin kadar olduğu, içlerinde yabancıların bulunduğu, yeni sistem yabancı tüfeklerle silahlı bulundukları arzolunmuştu"[443].

Askeri birlikler, 13 Ağustos 1894 tarihinde Muş'tan asilerin toplandıkları Anduk Dağı'na doğru hareket ederler. Teröristlerle uzun süren çatışmalardan sonra, Boyacıyan ve arkadaşları artık dayanmanın imkansızlığını anlayarak teslim oldular. Boyacıyan ve arkadaşları yargılanmak üzere Muş'a gönderildiler.[444]

Sasun olayları ile ilgili olarak Batı'da korkunç balonlar uçurulmuştur. Maksat da bellidir. Batı kamuoyunu Türklere karşı ayağa kaldırmak. Onun için halkı tahrik edici olsun da aslı olsun veya olmasın önemli değildir. Burada batılı kaynaklardan birkaçına yer vermek uygun olacaktır. Onun için konu sonunda birkaç yazarın görüşleri kendi kalemlerinden verilecektir.

3.1.3. Ölüm Bilançosu

Alman Büyükelçisi Radolin, Başbakanına 30 Ekim 1895 tarihli yazısında şöyle der: General Goltz, Ermeniler tarfından tasvir edilen katliamların kesinlikle vukuu bulmadığından emindir. [445]

Bir çok Batılı yazarların Ermeni kaynaklarına dayanarak verdikleri rakamlar çok farklıdır. Bazılarının ve Norman'ın ölü sayısı olarak verdiği rakamlar, buradaki Ermeni nüfusundan fazladır. [446]

Buna karşın Wipperman, olayların meydana geldiği 23 köyün her birinde ölü sayısını 40 kabul edip ve açlıktan ölenlerle birlikte genel ölü miktarının 900 kadar olduğunu belirtir. Ayrıca Ermeni kadınlarının Türk askeri tarafından vahşice öldürüldüğü iddiaları hala onaylanmamıştır"[447] der.

Norman'ın raporunda da Batı kamuoyunun nasıl yanıltıldığını gösteren bir örnek vardır. Sasun olayları ile ilgili haberler hemen hemen bütünüyle Ermeni kaynaklarından gelmektedir. Daily

---

443 Hocaoğlu, Bel. s.53 ;Küçük s.110

444 Hocaoğlu ,s. 204.

445 PA- A A Türkei 183 ,Bd.12, 30 Januar 1895 ,Radoli an Hohenlohe.

446 PA-AA- Türkei 183, Bd. 8-9, R.14057, 1894 , 2000; Ternon, 7000-8000;Koutscharian, 900-16000.

447 Wipperman ,s.384

Telegraph gazetesi, gelen haberleri doğru olarak kabul ederek, olup bitenleri yazması için Türkiye'ye Dr. Dillon adında bir muhabir gönderir. Daha sonra Daily News'in bir elemanı olan Frank Scudamore de oraya gönderilir. Bu iki gazetecinin yazdıkları mektuplar, hemen hemen Ermenilerin anlattıkları dehşet dolu olayları onaylıyordu. Oysa ne Dr. Dillon, ne de Frank Scudamore Sasun'a gittiler. Batum ve Kars üzerinden yolculuk eden Dillon ancak kışın Erzurum'a varabildi.Frank Scudamore ise E rzurum'a Trabzon üzerinden geldi. Her ikisi de burada kaldılar. Oysa İngiltere'de bunların gönderdikleri haberlerin, Sasun bölgesinde yaptıkları araştırmalar sonunda yazıldığına inanılıyordu. Olayın bu şekilde olduğu bizzat Yüzbaşı Norman tarafından tesbit edilmiştir. Şöyle ki: "İngiltere'de bu haberlerin Sasun bölgesinde yapılan araştırmalar sonunda çıktığı inancı genel olarak yaygındı. Fakat bizzat İngiliz Büyükelçisi Sir Philip Curri'den ve Osmanlı Dışişleri Bakanlığından öğrendiğime göre, ne Dr. Dillon ne de Bay Scudamore, Erzurum'dan öteye geçmediler. Onlar aslında Erzurum'daki konsolosumuz tarafından ağırlanmıştı. Onların gerçekten Sasun'dan gelen bir mülteciyle bile konuşmuş oldukları bile kuşkuludur. Bunların yazdıklarının hayal gücü yüksek Ermeniler, tarafından anlatılmış hikayeler olduğu ise kesindir.[448]

3.1.4. Araştırma Komisyonu

Sasun'daki olayların araştırılması için İngilizler Batılılardan oluşacak bir heyetin Sasun'a gönderilmesini istiyorlardı.

Sultan, İngilizlerin bu yoğun baskıları neticesinde Türklerin de bulunacağı bir tahkikat heyetini Sasun'a göndermeye karar verir. Bu komisyonun görevinin, "Ermenilerin yapmış olduğu katliamları araştırmak" olduğunu açıklamasıyla, İngiltere yine çok büyük tepki gösterir. Fakat Sultan bunlara aldırmaz.[449]

Komisyonda Fransız Vilbert, Rus Jevasky, İngiliz Spipley ve Amerikalı Jewett Miles ile birlikte Başkan Şefik Bey (Mahkeme-i Temyiz İstida Dairesi başkanı), üye Ömer Bey (Emniyet Sandığı

---

448 Norman 14-15

449 PA-AA, Türkei 183, Bd. 10-11, N. 157, Pera'den 28 November 1894 Radoln 30 Novamber 1894 Rado

Müdürü), üye Celalettin Bey (İstinaf-ı Cünha Dairesi Başkanı), üye Mecit Efendi (Dahiliye Nazırı Memuru) bulunuyordu.450

Komisyon, 4 Ocak 1895 'ten 27 Temmuz 1895'e değin 108 toplantı yapıp 190'dan fazla tanık dinledi.451 Bu tanıkların içinde 104 Ermeni, 61 Kürt ve 25 Türk bulunuyor idi.452

İncelemeler sonunda; hadiselere, Ermenilerin sebebiyet verdiği, ölü sayısının kamuoyuna yansıdığı kadar çok olmadığı ortaya çıkmıştır.453

3.1.5. Abdülhamit'in Olayı Değerlendirmesi

Sasun olayları hakkında en açık ve net bilgiyi; Alman İstanbul Büyükelçisi Radolin'den almaktayız. Radolin, ziyareti esnasında Sultanın kendisine söylediklerini, Pera'dan 16 Kasım 1894 tarihinde Almanya Başbakanı Fürst Hohenloh'e gönderdiği rapora almıştır.

Buna göre Sultan, elçiye özetle şöyle der: "Majestelerine ulaşan bilgilere göre, Ermeni tahrikçileri Sasun çevresinde Ermeni halkını vergi vermemeye ve Müslümanlarla, memurlara karşı şiddet kullanmaya teşvik ettiler. Bunun sonucunda Ermeniler bir araya geldiler ve Türk memurlarına karşı ayaklanmalara başladılar. Ermeniler, en vahşi sahneleri ortaya koyarlar, müdafasız Türkleri parçalarlar, karınlarına koydukları barutu ateşe vererek onlara işkence ederler. Ermenilerin gözle görülen amaçları, Türkleri kışkırtmak ve ondan sonra kendilerini bastırmak için üzerlerine kuvvet gelince zulüm gördüklerini ileri sürerek Avrupa ve bilhassa İngiltere'nin merhametini üzerlerine çekmektir.

"Bulgaristan mezalimi" efsanesinin yenilenmesi sayesinde Ermeniler, Balkanlılar gibi bir çeşit muhtariyet kazanmak istiyorlar. Fakat Ermeniler, hiç bir yerde toplu değildirler ve çoğunluğu teşkil etmezler. Bu sebeple muhtariyet istemeye hakları yoktur. Ermeniler, Van'daki İngiliz Konsolosunun güya ülke ve halkı tetkik

---

450 Feigel 30-31 ; Karaca s.45

451 Uras, s.473

452 Ternon, s.70

453 Ternon, s.71; PA-AA Oriantalia Generalia 5, R. 14437 ,Bd.30-31 ,1896 ; Karaca, s. 45

amacıyla yer yer dolaşmasından cesaret almışlardır. Bu, onlara konsolosun kendilerini desteklediği kanaatini vermiştir.

Ayrıca "kızıl elbiseliler"in, yani İngilizlerin yakında memleketi kurtarmaya geleceği propagandası Ermenistan'da kanaat olarak yayılmıştır.

Bundan başka Sultan bana, Türk kılığına girmiş pek çok Ermeni yakalandığını anlattı. Bunlar, şüpheleri Türkler üzerine yönlendirmek ve sessiz halkı tahrik etmek için, kendi vatandaşlarına karşı güç kullanan ve katleden tahrikçilerdir. Sultan, bunların bu elbiselerle mahkemeye götürülmesini emretmiş.

İngiliz Elçisine, Ermeni öldürmüş bazı Türklerin isimleri verilmişti. Fakat ben ona ispat ettim ki,bilakis bu ismi verilmiş Türkler, Ermeniler tarafından öldürülmüşlerdir. Ordunun binlerce Ermeniyi öldürdüğü yolundaki haberler iftiradan ibarettir. Bununla birlikte tahkikat yaptıracak ve icap ederse cezalar verdireceğim.

Duydum ki, İngiltere Büyükelçisi, "ateşemiliteri" Colonel Chermside'i tahkikat için oraya göndermek istiyormuş. Bunu asla tasvip edemem. Zira orada bir İngiliz subayının görünmesi Ermenilerin en açık şekilde isyan etmelerine sebep olacaktır. Yemin ederim ki, Ermenilerin haksız tazyikine katiyyen boyun eğmeyeceğim. Muhtariyete götürecek ıslahatı kabul etmektense, ölmeyi tercih ederim.[454]

3.1.6. Goltz Paşa'nın Olayla İlgili Müşahedeleri

Avrupa'nın her yerinde huzursuzluğa sebebiyet veren Kürdistan'ın Sasun (Tolory) bölgesinde yapıldığı söylenen sözde Ermeni katliamlarının asıl haber kaynakları, yine Ermenilerin kendileridir. Bu katliamlardan dolayı Osmanlı idaresi ve bilhassa buradaki askerleri ağır bir şekilde suçlanıyordu. Buna karşın Osmanlı idaresi bu olaylarla ilgili olarak şimdiye kadar ya tamamen susmuştu ya da çok yetersiz bilgiler vermesi, meseleyi aydınlatmaktan uzak kalıyor ve şüphe uyandırıyordu.

Bu ülkeyi ve halkını tanıyanlar, sürekli, binlerce insanın , kadın ve çocukların, katledildiği söylentilerini ihtimal dışı da olsa

---

454 PA-AA,Türkei 183,Bd: 10-11,No.157, Pera,den 16 November 1894 , Radolin an Hohenlohe.(Belge ekte verilmiştir.)

işitmişlerdir. Ne Türk halkı böyle bir gaddarlık ve zülmü yapacak bir yapıda ne de askerlikte ki eğitim bu yöndedir. Bu haberlerin bende meydana getirdiği kanaat, anlatılanların ve yazılanların hiç şüphesiz oldukça fazla abartılarla dolu olmasıydı. Ancak, askerlerden bazıları emir almadan bazı taşkınlıklar yapmış olabilir. Bu da efsanevi bir barbarlık senaryosuna zemin oluşturmuş olabilir. Avrupa'daki bu huzursuzluğu bertaraf etmek için, olaylar hakkında resmi makamlardan bilgiler ve deliller toplanmasının gerekliliğine kanaat getirdim.

Bununla beraber müstakil, güvenilir Türk kaynaklarından gerçeklerin ortaya çıkması için açıklamalar yapılmasını beklemek normaldir. Bu durumlar bana iyi bir fırsat vererek, o bölgede araştırma yapacak komisyonun başkanlığı için görevlendirilen Tugay Komutanı Abdullah Paşa ile yakın bir alaka kurmamı sağladı. Bu paşa ile uzun yıllar birlikte olmamız, onun kötü niyetli olmadığı, güvenilir birisi olduğundan ve verdiği bilgilerden hiç şüphelenmeyecek kadar emindim. işte bu konuda aşağıdaki bilgileri özetlemek isterim.

Böyle konularda hükümetin hızlı ve çok enerjik bir biçimde müdahele etmesi beklenir. Ama araştırma komisyonunun seyahatı Avrupa'da tasarlandığı gibi kolay olmadı. 24 Kasım'da İstanbul'dan ayrıldıktan ancak 26 gün sonra Muş'a ulaşılabildi. Trabzon ve Erzincan üzerinden Erzurum'a kadar olan yolculuk erken gelen mevsime rağmen iyi geçti. Palandöken Dağları'ndan geçen anayolun karla kaplı olmasından dolayı, Deveboynu üzerinden geçen başka bir zor yolu izlememiz icabetti.... Bu 1800 m. yüksekliğindeki bu vadiden geçerken, mevsimin getirmiş olduğu bir çok badirelerle karşılaşmalarımıza rağmen, Abdullah Paşa ve maiyetinin yardımlarıyla Muş Ovası'na mutlu bir şekilde varabildik.

Sözü edilen olayların geçtiği yer, bu şehrin hemen güneyinde bulunmaktadır. Dik yamaçları, yüksek uçurumları olan, eteklerinde vadiler bulunan bir dağ silsilesidir. Bu bölgeden Fırat'a akan bir çok çaylar vardır. Bu sebeble Muş'tan kuzeye ulaşmak oldukça zordur. Dağların doğusunda ise, kendisinden çok bahsedilen Sasun bölgesi bulunmakta ve ortasından da Sasun Deresi geçmektedir. Batısında Talori vadisi ve daha ileride Andok ve Şadak dağları bulunuyor. Bu dağlık bölgede Kürt aşiretleri

Ermenilerle karışık olarak yaşamaktadırlar. Ermeniler, özellikle Talori vadisi ve adı geçen bu dağların eteklerinde yerleşmişlerdir. Talori vadisi, dağların arasında rahat bir geçiş yoludur. Fakat dar geçitler seyahat edenler için tehlikelidir. Bu vadinin doğusundaki dağlarda, eskiden kalabalık ve güçlü ama şu anda 150 haneye kadar düştüğü söylenen Bikranlı Kürt aşireti (yani Bekir- Hanlı) yaşamaktadır. Doğudaki bütün göçebeler gibi Bikranlı aşireti de yazın başlamasıyla her yıl davarlarını otlatmak için yaylalara çıkarlar. Tabi ki, onlar da bu vadilerden geçiyorlardı. Ancak, onların her geçişleri Ermenilerle aralarında bir takım çatışmalara ve sürtüşmelere sebeb olmaktaydı. Müslüman olan Bikranlı aşiretine karşı Ermenileri, 30 yıldır Yezidi beyleri para karşılığında koruyorlardı. Her geçen gün Bikranlıları biraz daha güçsüz kılan bu çatışmalar, günümüze kadar devam etmiştir. Altmış yıl önce ancak 5-6 tane köye sahip olan Ermeniler, halihazır 45 köyü işgalleri altında bulundurmaktadırlar. Bunların da yarısı son olaylara iştirak etmişlerdir. Uzun yıllardan bu yana Türk hükümeti, Ermeni ve Bikranlı çatışmalarını önlemek için, bu bölgede yaylaya göç etme sırasında bir taburu bulundurmaktaydı. Söz konusu aşirete o yıl daha uzun ve geçilmesi zor bir yol gösterilir. Bir sonraki sene ise mevcut tabura ilaveten Muş'tan Mustafa Efendi emrinde iki bölük daha gönderilir. Bunlar 32. Tümenin 4. Tugayı'na bağlıydılar. Bu güç bölgeyi kontrol etmekte az sayıda olmasından veya başka bir sebebten yetersiz kalmış olmalı ki, Bikranlılar ve Ermeniler arasındaki çatışmalar yeniden alevlenmişti. Kendilerine gerek insan, gerekse hayvanlar açısından büyük kayıplara mal olan bu uzun yoldan Bikranlılar vazgeçerek tekrar eski vadileri kullanmak isterler. Ancak Ermenilerin saldırılarına uğrarlar ve oldukca büyük kayıplar vererek geri çekilirler. Bundan dolayı Bikranlılar düşmanlarının bu gaddarca tutumlarından çok şikayetçidirler. Bu bölgede yaşayan Ermeniler, büyük şehirlerde yaşayan barışçı soydaşlarından çok daha farklı, kaba ve yabani bir dağ halkıdırlar. Bugün dahi Kürt çobanları gibi giyinen Kürtçe konuşan ve asla barışçı olmayan bir halktırlar. Bölgeyi idare etmekte olan Türk kaymakamı, bu bölgede hiç etkili olamamış ve idare merkezini bölgenin dışında tutmuştur. Bu tür şartlar, hem eski bir tahrikçi olan Damadyan, hem de son olaylardan tanınan Hamparssun bu

bölgeyi faaliyet alanı olarak seçmişlerdir. İstanbul'da meydana gelen Kumkapı Ermeni ayklanmasında , daha bir tıp öğrencisi iken Hamparssun, büyük rol oynamıştı. Daha sonra Atina'ya kaçan Hampurssun, buradan Genua'ya geçer ve bir müddet burada kalır. Beklenmedik bir anda ise ,takma bir isim altında Talori vadisinde ortaya çıkar ve Bikranlılara karşı Ermenilerin başına geçer. Elde ettiği galibiyetlerden sonra ise adamlarıyla birlikte Andok Dağı'na yerleşirler ve dost aşiretlerin yardımlarıyla güçlenerek geri dönmek isteyen Bikranlılara karşı savunmaya hazırlanırlar. Hampurssun, 9 gün süren bir çatışma ile galib geldiğini ve bundan sonrada Allah'ın yardımıyla düşmanlarını yeneceğini duyuran bir ilan yayınlar. Şimdiye kadar ayaklanmalara katılmamış olan Ermeni toplumlarına bir yazıyla çağırıda bulunarak desteklerini ister. Bu yazı Türk makamlarının elinde bulunmaktadır ve yayınlanması bu üzücü olayların aydınlanması için şüphesiz faydalı olacaktır. Kolağası Mustafa Efendi, bu kargaşa sırasında Ermeni halkını sakinleştirmek ve silahlarını bırakmaları için elinden gelen çabayı gösterdiyse de, başarılı olamamıştır. Elindeki yetersiz iki taburla kendisini tehlikede gören Mustafa Efendi, Andok Dağı'nın yamaçlarındaki iki köye yerleşerek bir müddet orada kaldıysa da Muş'a geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu durum Muş'ta ve Bitlis'te yayınlanan haberlerde bariz bir biçimde abartılarak büyük bir tehlikenin olduğu şüphesi uyandırılmıştır. Mahalli idarenin isteği üzerine ise hükümet, buraya yeni birlikler devreye soktu.... Emri altında toplanan bu birliklerle Albay Tevfik Bey, 25 Ağustos'ta zor şartlar altında dağ yollarından geçerek olay yerine ulaşır. Ancak bazı dedikodular yüzünden dağ topcuları çatışmalara katılmadan devre dışı bırakılmak zorunda kalır.

Mevcut birliklere destek gayesiyle yeni birliklerin yanı sıra, 250 kişilik Hamidiye Süvarileri de yedekte hazır tutulur. Fakat bu birlikler, olaylardan Hamidiye Alayları mesul tutulunca Muş'u terk etmezler.Tevfik Bey, Andok Dağları'na vardığında Mustafa Efendi tarafından boşaltılan Şimek ve Simal yerleşim yerlerini silahlı Ermeniler tarafından işgal edilmiş olarak bulur ve onlardan silahlarını bırakmalarını ister. Bu yoldaki çalışmalar iki gün sürmesine rağmen bir netice vermemiştir. Bunun üzerine bu iki köye saldırır ve kısa bir çatışmadan sonra ele geçirir. Çeteler dağa

çekilirken, birlikler köylerde kalırlar.Ama Tevfik Bey'in niyeti ise, Andok Dağ'ının batı ve doğusundan geçerek Tolari vadisine ve bizzat bu yerleşim bölgesine ulaşarak Muş ile Andok'u birbirene bağlamaktır. Ancak Erzincan'dan gelen bir emirle dağdaki asilerin takip edilmesi istenir. Kısa zamanda ise dağın zirvesine ulaşılır. Ama birlik bir yüzbaşı ve dört neferini kaybeder. Çetelerin kayıbı, bazılarına göre 750-800 civarında, bazılarına göre ise 3000'dür. Tevfik Bey' e göre ise birinci tahmin daha doğrudur. Ölüleri gömmekle vazifelendirilen Mustafa Paşa ise 175 -200 arasında bir sayı vermiştir. Çatışma alanında çeşitli marka 300 tüfek ve çok sayıda iyi hazırlanmış bomba bulunmuştur. Bunların çoğu geçitlerin ve dağların savunulmasında kullanılan el bombalarıdır. Son olarak sıra, Hampassun'un 18 yandaşıyla birlikte Gülüstan Köyü yakınlarındaki bir dağda, bir hemşehrisinin ihbarı sonucu yakalanmasına gelmiştir. Fakat asilerin bulunduğu yere giden hiçbir yol yoktur.. Hala bir ara dağ topları kullanılması düşünülür ama sonra fayda vermiyeceğinden vazgeçildi. Bölge kontrol altına alındı. Bir kaç gün sonra asilerden biri şehre indi ve yukarıda 16 kişinin bulunduğunu, bunların arasında da Hampurssun'un bulunmadığını söyler. Ancak Tevfik Bey kararlıdır. Bu kişiyi elçi olarak gönderir. 16 değil 18 kişinin olduğunda ısrar edilir ve doğru da çıkar. Hatta Hampurssun da oradadır. Sıkı bir ablukadan sonra hepsi ele geçer ve bu kişiler şu anda yetkililerin elinde bulunmaktadır. Ben Abdullah Paşa'nın verdiği bu bilgilerin yanlış bir şey içermediğinden eminim. Böylece Avrupa'yı telaşlandıran bu olayların yalan olduğu ortaya çıkmış ve Türk hükümeti tarafından yalanlanmıştır.

Çatışma alanına gelen askerler aniden gelmemişler ve kadın ve çocukların, silahsızların hayvanlarını da alarak bölgeyi terk etmeleri için zaman tanınmıştır. Askerler dağa çıkarken tek yol kullanmışlar, güney ve doğu bölgeleri ise sürekli açık kalmıştır. Birliklerin takibatından halk haberdardı ve adım adım izlenebiliyordu.

Abdullah Paşa ,Muş'ta kısa süre kalmasına rağmen belgeler ,özenle elde edilmiş bulgulara ve olayları yaşayanların ağzından verilmiş bilgilere dayanıyordu. Bu kişilerin arlarında Şinek, Simal ve Gülüstan köylerinin Ermeni olan muhtarları da vardır. Bu kişiler

hayvanlarının yemi açısından bazı şikayetlerde bulunduklarını, hatta bir tanesinin olaylardan dolayı tutuklandığını söylemesine rağmen bir katliam olduğundan bahsedemeyeceğini açıklamıştır. Bu sonuca bir İngiliz, bir Fransız ve bir Rusun da bulunduğu karışık komisyonun ortak çalışmasıyla varılmıştır. Umulur ki bu sonuç, bölgede meydana gelen ve tahriklerle beslenen olayların nasıl geliştiğini göstermesi açısından faydalı olur.

İlk etabta şunu söylemek isterim. Anlatılan korkunç sahnelerin, tamamen haberi veren kaynağın süslü fantazilerinden ibaret olduğuna ben de inanıyorum. Kucağı çocuklu kadınların uçurumlardan atladığı fotoğraflar, yeni değildir. Dağ halkları arsındaki kavgalarda devamlı verilegelen bir resimdir. Bu tür haberler Rus ordularının, Kafkasya'da Şeyh Şamil'i yendiklerinde de anlatılmıştı. Bu tür olaylarda buna benzer haberlerin verilmesi normaldir. Bikranlılar da kendileriyle ilgili olarak aynı şeyleri söyleyeceklerdir. Tevfik Paşa ise, dağılarak dağa tırmanan birlikteki askerlerin kişisel hareketlerine mani olamamış olabilir.

Bütün geçenlerden sonra önemli olan, gelecekte böyle bir şeyin olmasına mani olmaktır. Bunu yapmak ise kolay değildir. Çareyi muhtariyette aramak ise; Kotolik ve Ortadoksların toplam nüfusunun 800000 civarında olması ve ülkenin bütününe dağılmış olmasından dolayı hiçbir yerde çoğunluğu sağlayamayacaklarından, imkansızdır. Bahsedilen başka bir konu ise hiçbir kimsenin nasıl olacağını bilmediği reformlar. Bu konuda Türk Hükümetinin belirlediği kununlar eğer uygulanırsa ve Padişah isterse, hiç de fena değildir. Bilhassa köy yönetimleri kendi iç işlerinde oldukça bağımsızdılar. İdareciler, herkesin güvendiği, sorumlu ve hakkaniyetle muamele eden kimselerdi. Bu tip kişiler Türk idareciler arasında oldukça fazla olmakla birlikte, yeni olaylara sebebiyet verecek sürtüşmelerin ve bahanelerin olmaması için idari kontrolleri fevkaladedir. Bununla beraber Ermenilerin de idareye karşı kışkırtmalarına bir son vermeliler. Yukarıda bahsettiğimiz hedeflere erilmesi zayıf olduğu için bu tür kışkırtmalar da zamanla azalacaktır. Aynı zamanda aydın Ermeniler, -ki bunların bir çoğu yönetimde vazifelidir- gerek yurt dışında gerekse yurt içindeki vatandaşlarını yatıştıracak ve söz

dinletecek etkinliğe sahiptirler. Böylece de huzur ve güven yeniden sağlanmış olacaktır.[455]

3.1.7. II. Sasun İsyanı

Taşnakların ilk darbesi bir netice vermedi. İkinci darbeyi 1897 Temmuz'unda vurmak istediler. Taşnak çeteleri, Türkiye'ye, genellikle İran üzerinden Van yoluyla giriyorlardı. Ancak yollarının üzerinde bulunan Masrik Aşireti, onları rahatsız ediyordu. Bu aşireti kökünden kazımak üzere 1897 Temmuz'unda gün ağarırken 250 kişilik bir çete ile aşiretin Honasor'daki çadırlarına saldırılar. Ancak istedikleri neticeyi elde edemeyip, sarılmak tehlikesiyle karşılaşarak geri kaçmak zorunda kaldılar.[456]

Olayların çıkmasına elverişli olan Sasun civarı artık deşilen, kanatılan ameliye bölgesidir. Tedhiş hareketlerinin bir türlü ardı arkası kesilmez. Mahiyet aynı olduğu için Sasun olaylarının burada vak'anüvistliğini yapmayı uygun görmedik. Ancak şu kadarının belirtilmesinde yarar vardır. Sasun olayları, Adana olaylarına "pişdar" olmak üzere 1904'lere kadar devam etmiştir.

3.2. Osmanlı Bankası'nın İşgali

3.2.1. Banka'nın İşgal Sebepleri

Ermeni komiteciler, yıllardan beri huzur içerisinde yaşayan Türk ve Ermeni toplumlarının huzurunu kaçıracak ve yine birçok ölüm ve yaralanmalara sebep olacak olayları çıkarmaya devam ediyordu.

Bunlardan en sansasyonel olanı İstanbul'daki Osmanlı Bankası işgali ve bununla birlikte buradaki işçi ve memurların rehin alınmasıydı.[457]

"Dette Publique" olarak da tanınan Osmanlı Bankası, Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece en büyük bankası değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin, Avrupa'nın büyük devletlerine olan

---

455 "Die Ereignisse von Talory (Sassun)" . Kölnische Zeitung 24.2.1895.
456 Gürün 216
457 Saupp, s.82; Tahsin Paşa , s.62.

borçlarının ve ekonomik durumlarının düzenlenip idare edildiği yer idi. Yani Osmanlı Bankası, doğrudan doğruya Avrupa büyük devletlerinin ekonomik ve finansal etkinliklerini sembolize ediyordu. Bu sebeple Türk uyruklularının yanında Avrupalı uzmanlar da çalışıyorlardı. Yönetim, İngiliz Müdür Sir Edgar Vincent'in elinde bulunuyordu.[458]

Türk uyruklu vatandaşların yani özellikle Ermenilerin çalıştığını görmemize rağmen hiç bir Türk'ün burada çalıştığı zikredilmemiştir.

Banka işgali, Ermeni terör hadisesiyle ilişkili olarak bazı soruları davet etmektedir. Bir askeri birlik, resmi daire veya Ziraat Bankası değil de niçin Osmanlı Bankası? Osmanlı Bankası'nın işgal ediliş sebebini F.Armaoğlu. şöyle açıklıyor: [459]

a-Bu kurumlarda çeşitli devletlerin uyrukları bulunmaktadır. Bu devletler, uyruklarının canlarını kurtarmayı Türklerden isteyecekleri için kendilerine yardımcı olmak zorunda kalacaklardır.

b-Banka, müdafası ve kuşatılması en kolay binadır.

c-Devletler, çıkarlarından başka, bu binanın dinamitle yıkılması ile mal ve paraların yok olmasıyla çeşitli mali pazarlarda ağır zararlar göreceklerdir.

d-Bina, şehrin en göze batan binası olduğu için bu teşebbüsleri daha çok dikkati çekecek ve Ermeni meselesini en aşağı tabakalara kadar indirecek, bu hususta güçsüzlere zayıflara cesaret verilmiş ve Türk korkusu ile hareketsiz durumda bulunanlar canlandırılmış olacaklardır.

3.2.2. Baskın Planının Uygulanması

Uzun süre önce hazırlanan ve Londra'daki Sosyalistler Kongresi katılanlarına sunulan Galata'da bulunan Osmanlı Bankası baskını planı[460] için ,Taşnak Partisi üyeleri [461] olan 20-30 [462]

---

458 Saupp , s.82

459 Hocaoğlu, s. 356; Selahattin Akan,"Ermenilerin İstanbul'daki Osmanlı Bankası Baskını" İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 1985,1/26, s.1. Bu konuda Selahattin Akan'ında Ermeni tarihci Basmadjan'dan aldığı bilgiler de aynıdır.

460 Berliner Tagesblatt, 21 September 1896.

461 Kautscharian s.102

kişilik bir grub Ermeni, banka binasına yakın bir yerde buluşurlar. İki kişi önden para bozdurmak amacıyla Bankaya gider, ortamı kontrol eder ve arkadaşlarına Bankaya gelmeleri için işaret verir[463]. Bu arada eli silahlı, bombalı teröristlerle polis ve askerler arasında çatışma çıkar. Bu çatışma esnasında nöbetçilerden, polis ve askerlerden birçoğu ölür. Teröristler bankayı işgal ederek kapıyı kapatırlar[464]. Bu esnada 17 yaşındaki grub lideri Babgyen Suini de elinde bomba patlayarak ölür[465].

Avrupa ve Rusya'da yapılmış planlara göre amaç sadece Osmanlı Bankası'nı işgal etmek değildir. İstanbul'un farklı semtlerinde [466] hadiseler çıkarıp başkenti büyük karışıklıklar içinde bırakarak Avrupa'nın dikkatini çekmek, böylece Avrupa devletlerinin müdahalesini kolaylaştırmak düşünülmüştü[467]. Zaten bu düşünceyi daha sonraki açıklamalarından anlamak mümkündür. Rehin alınan 160 [468] memur ve işcinin hiçbirine fenalık etmeyeceklerini, paraya da ihtiyaçları olmadığını, fakat verecekleri dilekçeye padişah tarafından cevab verilinceye kadar iki-üç gün bankada kalacaklarını ve cevab müsbet olduğu takdirde birşey yapmayacaklarını, aksi halde bankayı havaya uçuracaklarını söylüyorlardı[469].

Osmanlı Bankası'na yapılan baskında, Batının yanında, birçok olaylara sebep olan Ermeni Patrikhanesi'nin ve onun başı Patrik Matyos İzmirliyan'ın da rolü büyüktür. Patrik Matyos İzmirliyan, Türkiye'deki tüm kiliseleri silah deposu haline getirmiştir. Osmanlı Bankası olayı, bardağı taşıran son damla olmuş; Patrik Matyos İzmirliyan, Girit vapuruyla Kudüs'e sürgün edilmiştir[470].

---

462 Saupp , s. 82; PA-AA Orientalia Generalia 5, Bd.25-26,1896 30-40 kişi, Kautscharian ve Sydacoff ölen Ermeni sayısı 25 kişi olarak veriliyor.

463 Ternon, s. 93-94

464 Sydacoff 52-53

465 Kautscharian 102

466 Heinrich Julius von Eckardt , **Erinnerungen,** PA-AA Orientalia Generalia 5,R. 14468 bünyesinden alınmıştır. s.91

467 Hocaoğlu, s. 354

468 Koutscharian, s. 102;PA-AA,Orientalia Generalia 5, Bd.24 , 27 August 1896, Stemrich an Saurma ;Ternon bu sayıyı 140 olarak veriyor.

469 Selahattin ,s.2; Sydacoff s.53,Kautschain s.102

470 Hocaoğlu, s. 370

3.2.3. Ermeni İstekleri Dış Müdahaleyi Davet Esasına Dayanıyordu.

Ermeni İhtilal Partisi Taşnaksutyun'un merkez komitesi tarafından hazırlanan istek paketi, formüle edilmiş on iki maddeden oluşuyordu. Taşnak Komitesi, Ermenilerin yoğun bulunduğu vilayetler için Avrupalı altı büyük devlet tarafından seçilecek bir başkomiserin gelmesini istiyordu. Bu başkomiser orada valileri, mutasarrufları ve kaymakamları belirliyecekti. Genel hukuk reformu ve Ermeni tutukluları için bir affın yanında, polis ve paralı askerlik teşkilatının Avrupalı subayların komutasına verilmesini istiyorlardı[471]. Bu istekleri, bir devletin bağımsızlığı hatta müstakil varlığı ile telif etmek mümkün değildi. Kabul edildiği takdirde belli bir bölgede bile olsa devlet siyasi, mali, askeri yönden Avrupalıların tayin edeceği başkomiser (genel vali) tarafından yönetilmeyi, yani sömürgeleşmeyi benimsemiş olacaktı. Bu ise Ermenilerden çok Batılı devletlerin işine gelecekti. Ermeniler, Avrupalı devletleri hakim konuma yükseltmenin aleti olduklarını henüz farketmiyorlardı.

Ermeniler, bu isteklerini İstanbul'daki Avrupalı diplomatlara bildirdiler[472]. Bankada bulunan idarecilerden Aubayneam ve Wülfing Beyler, ihtilalcilerin öncüleriyle görüşmeler yaparak, sonunda Ermenilerin taleplerinde değişikliğe ulaştılar. Auboyneam, Sultan ile mektup aracılığıyla temas kurarak bu meselede onu aracı kabul eden Abdülhamit'ten Bankaya geri dönebileceği sözünü alır. Bu söz üzerine ihtilalciler, Auboyneam'ı Abdülhamit'e gönderdiler. [473]) Fakat Auboyneam'ın bankaya tekrar döneceğinden emin değildiler. Abdülhamit ve Auboyneam arasında müzakerelerin meydana gelip gelmediği ve geldiyse neler ihtiva ettiği kaynaklar tarfından açıklanmıyor. Bir çok kaynak bu zaman zarfında Bankanın İngiliz asıllı müdürü Sir Vincet'in [474] Türk yönetimiyle temasda

---

471 Saupp, s. 84 ; Geniş bilgi ve kıyaslamalar için bakınız Sydacoff , s.51; Gürün, s. 362; Uras, s. 511

472 PA-AA ,Orientalia Generalia 9, Bd. 24, 27 August 1896 Stemrich an Samrma

473 Saupp, s. 84-85.

474 Osmanlı bankasının müdürü olan sir Vincet banka baskını esnasında bitişik bina vasıtasıyla kaçarak kurtulur.

bulunduğu ve büyük devletlerle ve saray arasında asıl aracının o olduğunu yazıyor.[475]

Auboyneam ile birlikte Vincet, Şevket Bey ve Rus Büyükelçiliğinin Birinci Dragomanı Maximoff geceleyin olayın olduğu yere gelirler. Maximoff, Ermeni ihtilalcilerle müzakereyi yürütür. Uzun müzakerelerden sonra sabahın ikisinde sonuca gidilir.[476]

Sultan Abdülhamit'in, teröristlere can güvenliği ve Türkiye'yi terk etme güvencesi vermesi ile yapılan müzakerelerden sonra, teröristler bankadan dışarı çıkmaya razı olurlar. Ermeniler bir saldırıya uğradıkları takdirde önce Maximoff'u öldüreceklerini söylerler. Maximoff'la birlikte iki sıra halinde dizilmiş süngülü askerler arasından rıhtıma inerler. Orada, Sir Edgard Vincet'in yatına binerler. Buradan bir süre sonra Messagerie Maritime'in "Gironde" gemisine bindirilerek Marsilya'ya gönderilirler.[477]

3.2.4 Banka Baskını ve Senaryolar

Ermenilerle ilgili bütün haber ve yazılarda olduğu gibi, Osmanlı Bankası baskını olayında da, olayı başlatanın Ermeniler olmasına rağmen, yine suçlunun Türk milleti ve devleti olduğu, her zaman politik çıkarları doğrultusunda olayları değrlendiren Batı tarafından iddia edilmektedir.

Silahlı, bombalı Ermeniler, Türk askerini öldürür, emniyet güçlerine kurşun sıkarken[478] Osmanlı Devleti'nin yapması gereken nedir? Bu durumda Almanya veya İngiltere olsa ne yapabilirdi? Aslında tamamıyla müdafaa durumunda kalan Osmanlı Devleti'nin çıkmazı açıktır. Güvenliği sağlamak için bile olsa asker ve polis kullanması Batının yeni baskınlarını davet edecekti. O halde çıkış yolu halkın sopalarla kendini müdafaa etmesiydi.

Alman Nasyonal-Sosyalist Partisi politikacısı Helmut Von Gerlach, İstanbul'da ziyarette iken tesadüfen olayları yaşar. Fakat tipik Batılı gözüyle şöyle anlatır. "Liman işçileri ve güçlü Türk

---

475 Saupp, s. 85.
476 Saupp, s. 86;Uras, s.512-513 ,(alaturka saate göre)
477 Uras, s. 512- 513; PA-AA Orientalia Generalia 5, R. 14431 Bredow No:46
478 Die GP. 12. Bd. Kapital 72. 1896 , s.152

hamalları Galata, Kadıköy, Pera'ya ve diğer Hıristiyan mahallelerine doğru hareket ettiler...Kalın sopalarla bütün yetişkin Ermenileri öldürdüler. Cinayetler serbest olan iki gün boyunca devam etti ve sonra bitti.[479]

Silahsız insanlara karşı nitekim Pera Caddesinde bir Ermeni evinden bomba atılır ve 6-15 asker ölür [480]. Sopalı liman hamalları veya Türk halkından birçok insan daha ölmüş olmalıdır. Fakat batılı kaynakların, "silaha karşı sopa" ile nefsini-vatanını müdafaa eden insanları, ısrarla "katliamcı" lanse etmeleri dikkat çekicidir. Bu da batılıların kışkırttıkları Ermenilerle birlikte olaya sürekli şartlı, Türk düşmanı yaklaştıklarını göstermektedir.

Osmanlı Bankasını işgal eden Ermeni öğrencilerden Pastermadjian, Türk-Ermenistan'ı için seçilmiş Başmüfettiş Hollandalı Westenck'e sonradan şunları söyler: "Ermeni halkının kılına bile dokunulmayacak diye söz veren Büyük Devletlerin gözü önünde katliamlar yapıldı."[481]

Buradan anlaşılacağı gibi, Batılı Devletler, olayların çıkmasına sebep olmalarının yanında, olaylar hakkındaki bilgi vermede de çok yanlı davranmaktadırlar. "Norddeutsche Allgemeine Zeitung'ta çıkan bir makalede; Osmanlı Bankası baskın planının, önceden Transkafkasya'da hazırlandığı ve bu plandan İstanbul'daki Ermeni halkının haberdar olduğu ve birçoğunun Başkenti terkettiğini yazılmaktadır.[482] Bu sebeple bu olayda Ermeni katliamı olamıyacağı, iki gün devam eden olaylarda [483] Ermeni ve Batılıların iddia ettikleri farklı rakamlar gibi yani 4000-24655 arası insanın sopa ile öldürülmesinin [484] ne kadar zor bir iş olduğu aklı selim sahiplerince rahatlıkla anlaşılabilir.

---

[479] Feigel 38

[480] PA-AA Orientalia Generalia 5, R. 14431, Bd.24-25, 1896.

[481] Ohandjanian, s.32, "einer der armenischen Studenten, die die ottomanische Bank besetzt hatten, Pastermadjian, erzaehlte spaeter dem Holaender Westenenk, einem der auserwaehlten Generalinspektoren für Türkisch-Armenien:Diese Metzelein fanden unter den Augen der Botschafter der Grossmaechte statt, obwohl uns versprachen worden war, dass dem armenischen Volk kein Haar gekrümmt werden würde.

[482] Kıyaslayınız Jaeck, s.100

[483] PA-AA Orientalia Genaralia 5, Bd.25, 3 September 1896

[484] Lepsius 4000-10000; Feigel s.37;Ternon 6000; Feigel s.37 , 8000; Sydakoff s.8,24655 Ermeni ,79 Müslüman ölü,1255 Ermeni yaralı 2 müslüman yaralı

Almanya Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 1 Eylül 1896 tarihli telgrafta Ermeni kilisesine taşınan ölü sayısının 5000'nin üzerine çıktığı yazılıyor.[485] Acaba bu cesetleri o ortamda kim, nasıl taşıdı ve nasıl sayabildi?

Buna karşı Türk kaynaklarından Hocaoğlu, ölü sayısını şöyle açıklıyor: "Karışıklık sırasında zabıta kuvvetleri, 23 İslamın şehit ve 40 İslamın da yaralı olduğunu görmüştür. Ermenilerden de Beyoğlu semtinde ise Kasımpaşa ve Hasköy dahil toplam 624 ölü ve 13 yaralı vardır. İstanbul semtinde ise 362 ölü, 93 yaralı, Beşiktaş, Bebek, Kireçburnu semtlerinde ise 22 ölü, 13 yaralı, Üsküdar semtinde ise üçü katolik olmak üzere 7 ölü vardır. istanbul ve Beyoğlu semtinde toplam 607 Ermeni ölü, Balıklı Mezarlığı'na defnedilmiştir.[486] Bunların toplamı 1015 Ermeni ölü ve 119 yaralıdır.

Banka baskının tertipçisi ve lideri kimdi? 17 yaşında elinde bomba patlatarak olay yerinde ölen çocuk yaştaki Ermeni mi yoksa, baskın sırasında çatıdan kaçarak olaydan haberdar olduğu izlemini verip, sonra da Batılı devletlerle hükümet arasında irtibat kuran, bankasını basanları yatında ağırlayan İngiliz Banka Müdürü Sir Edgar Vincest midir?

Naumann, bu konuyu şöyle değerlendirir: "Sultanı devirmek için İngiltere, Ermenileri ihtilalci olarak kullanıyordu.[487]

Banka baskını ile sultan devrilmedi. Ama baskın düzeninden beklenen hedeflerden bazıları vuruldu. Bunlardan en önemlisi güçlü Batılı devletlerin konuya sahip çıkarak Osmanlı Devleti üzerinde baskı unsuru olmalarıdır. Ayrıca Banka olayı, Osmanlı Devleti ve Avrupa'nın gündemlerini dolduran konu oldu. Böylece bütün dünyanın dikkatleri Ermeni meselesine çekildi. Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine gerçekleştirilecek idari düzenlemeler bunun ardından gelecekti. Onun için Osmanlı Bankası baskını ile birlikte olayın, zihinlerde canlı tutulması gerekiyordu. Bu da devrin etkin yayın organı olarak basın yoluyla yapılacaktı. İstanbul'a tanınmış basın mensupları, kabiliyetli ressamlar gönderilecek onlar da

---

Türkei 183, Bd. 26-27, 1904 5-6000 ölü, Eckardt ise Ermeni ölü sayısını 10000 olarak verir.
PA-AA, Orientalia Generalia 5, Bd. 25, 3 September 1896, 7-8000 Ermeni ölü

485 PA-AA Orientalia Genaralia 5, R.14432, Bd. 25-26 ,Marschall an AA.

486 Hocaoğlu 367

487 Nauman 68

gördükleri korkunç vahşeti "görüntüleyecek, temsili resimlerini çizecek, acındırma yazıları ile birlikte etkisi artırılan bu yayınlarla, "Hıristiyan kardeş" Ermenilere siyasi-sosyal destek artırılacaktı.

Fakat oyun her zaman düzenlendiği gibi sürmüyordu. Bazan vicdan sahibi, gördüğünün aksine senaryo uyduramayan, "doğrucu" tipler de çıkıyordu. İşte Whitmen bunlardandır. Şahidi olduğu dönemi şöyle anlatır:

"Osmanlı Bankası baskını ve müteakiben Ermenilere vaki saldırı haberleri Avrupa'da yazıldıktan kısa bir süre sonra, resimli gazetelerden bazı sanatkarlar vahşet olaylarının resimlerini yapmak üzere İstanbul'a gönderilmiştir. Bunların arasında tanınmış harp muhabiri, müteveffa Mr. Meltan Pirior da vardı. Enerjik ve kararlı tabiatlı, hadiselere tabi olmayıp, onların üstüne çıkabilen insandı. Bu özel görev dolayısıyla nazik bir durumda olduğunu bana söyledi. Memleketindeki insanlar akıl ermez vahşet olaylarını duymuş ve bunların temsili resimlerini bekliyordu. Ölmüş Ermeniler gömülmüş, kadın ve çocuklara ise hiç dokunulmamış, hiçbir Ermeni kilisesine de saldırılmamış olduğuna göre bunları nasıl temin edeceği meselesi ortaya çıkıyordu. Namuslu ve Türkleri takdir eden bir insan olarak şahit olmadığı hususları icat etmeyi reddediyordu. Ancak diğerleri bu derece dürüst değildi. Neticede, bir İtalyan resimli gazetesinde, kilise içinde kadın ve çocukların katledilişini gösteren korkunç resimler gördüm."[488]

Herkes Melton Pirior gibi olamıyordu. Ama öyle bile olsa, Avrupa kamuoyunun Türklerin "akıl ermez vahşeti"ne şartlandırıldığını göz önünde tutmakta fayda vardır.

3.3. II. Abdülhamit'e Suikast

3.3.1. Suikastın Sebepleri

1890'lı yıllardaki şiddetli Ermeni terörü, 20. yüzyılın ilk yıllarında biraz olsun azalmıştı. Bir ara sezsiz kalan Ermeniler, işi en kısa yoldan çözüme götürmeyi düşünüyorlardı. II.Abdülhamit, imparatorluğun temeli olan Anadolu'yu parçalamak uğruna yapılan bütün dış müdahaleleri ve iç isyanları ne pahasına olursa olsun

---

488 Whitmen'den naklen Gürün s.65

reddediyor, diğer yerlerdeki kopmaların bir benzeri Doğu Anadolu'da olmasın diye mümkün olan herşeyi yapıyor ve başarılı oluyordu. İmparatorluk bünyesinde, etnik huzursuzlukların yanında maddi ve manevi sıkıntılar da mevcuttu. Yıllardan beri süregelen savaşlar, kendini reorganize edemeyen imparatorluğun büyük maddi sıkıntı içine düşmesine ve topraklar kaybetmesine sebep oymuştu. Bunu gören Batılı devletler, İmparatorluğu en kısa yoldan nasıl taksim edecekleri üzerinde birbiriyle pazarlığa koyulmuşlardı. Abdülhamit, bu şartlarda Büyük Osmanlı Devleti'nin Padişahı olarak, Alman Büyükelçisi Hatzfeld'in de belirtiği gibi devleti, elindeki yetersiz ve basiretsiz kadrosuyla kurtarmak istiyordu. Sultan Abdülhamit'in devlet yönetimiyle ilgili olarak, Rus Dışişleri Bakanı Graf Lamsdorff, 1902 Ağustos'unda Alman Bülow'a şöyle der:[489] "Sultan, kendi güvenliği söz konusu olduğu zaman deli gibi davranıyor, fakat Türkiye'nin uluslararası ilişkilerindeki davranışlarıyla, yaşayan en büyük diplomatlardan biri olduğunu gösteriyor."

Sultan II. Abdülhamit Han, 18 yıl süren hükümdarlığı sırasında Hıristiyanlara karşı hoşgörülü ve merhametli bir hükümdar olarak[490] tarihe geçer.

Almanlar da Sultanın bu vasıflarından en iyi şekilde yararlanmaya çalışmışlardır. Alman menfaatleri ve ihtiyaçları için Sultan'dan daha iyi bir hükümdar olamayacağı, O'nun bütün Almanların dostu olduğu, Almanlar tarfından bilinmektedir. Onların çoğuna göre Abdülhamit, ne kötü ne de tehlikeli idi.[491]

Buna karşı Abdülhamit'i yakından tanıyan ve İstanbul'da Büyükelçi olan Fürst Radolin, Büyükelçi Graf Hatzfeldt'e 29 Mart 1895'de Pera'dan yazdığı mektupta "Sultanın, Büyük Devletlerin temsilcilerinin iyi bir eğitim görmüş olmadıklarını kendisine söylediğini, bunun da kendisini üzdüğünü ve Sultan'dan özür dilediğini, ayrıca mektubunda Sultanın dünyanın en iyi kalbli insanı"[492]olduğunu yazar.

---

[489]Lindow, s.28

[490]Orintwirren, s.29, PA-AA Orientalia Generalia 9, R.14433 , (Burada geçen 18 yıl,Abdülhamit'in toplam saltanat süresi değil,bu yazının yazıldığı zamana kadar geçen süredir.Zira Abdülhamit, yaklaşık 33 yıl padişahlık yapmıştır.)

[491] Saupp,s. 63

[492] Ebel, s.1027

Sultanın bu özelliklerini, yabancı diplomatlar gibi yerli görevliler de teslim etmektedirler. Onun zamanında vazifeli bulunmuş olanların hepsi, Sultan'ın kelimenin tam anlamıyla afif olduğunu, kimsenin mal, can ve ırzına göz dikmediğini, ömrü boyunca doğru, afif, muntazam bir hayat sürdüğünü, içki kullanmadığını, ahlaka ve ahlak zabıtasına son derece önem verdiğini, kan dökmekten titizlikle kaçındığını, devlet parasının israf edilmesine karşı olduğunu, Avrupa'dan borç almaktan kaçındığını, tam tersine eski devlet borçlarının ödenmesine çalıştığını belirtmekte birliktirler.[493]

Osmanlı gibi bir devleti yönetmenin çok zor olduğu aşikardır. Sultan, Devletin yönetimini çok iyi sistemleştirdiği istihbarat teşkilatı vasıtasıyla yürütüyordu. Bu durum, bir Alman papazının, Zeytun'da İstanbul'lu Yunan asıllı kaymakamı ziyareti sırasında, kaymakamın sözlerinden net olarak anlaşılmaktadır.[494] "Bizim hizmet edebilecek çok iyi memurlarımız var. Çok yaygın olan istihbarat sistemi, memurların birbirlerinden korkmasına sebep oluyor. Herkes karşısındakinin istibaratcı olabileceğini sanıyor". Görüldüğü gibi azınlıklardan olan Osmanlı memurları, fırsat bulsalar devlet ve Padişah aleyhinde çalışabilecekler. Bunu çok iyi bilen Padişah, istihbarat vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nin aleyhinde olabilecek birçok olayların önüne geçebilmektedir.

3.3.2. Bomba Olayı

Bundan dolayı Ermeniler, kendi davalarının muvaffakiyetini II.Abdülhamid'in ortadan kalkmasında görmeye başladılar.

Bu planlarını gerçekleştirmek için, Ermeni Taşnak komitesi, 1904 senesinin Ocak ayında Sofya'da toplanarak yabancı devletlerin müdahalelerini sağlamak[495] amacıyla Makedonya İhtilal Komitesi'yle işbirliği halinde Sultan Abdülhamit Han'a suikast

---

[493]Hocaoğlu,Belge,s. 14
[494] P.Brokes, 28 Kasım 1895
[495]Tahsin Paşa l.154

tertiplemek ve İstanbul, İzmir'de şiddet hareketleriyle karışıklıklar çıkarma kararını verir. Komitenin İstanbul sorumluları olan Kristapor Mikaelyan, Safo, Tarkom ve Aşot'a bu kararın uygulanması vazifesi verilir.

Bu vazifeyi yüklenen Mikaelyan önce Yunanistan'a gider ve orada bomba yapımına yarayacak maddeleri Yunanistan ve sonra Bulgaristan'dan satın alır. Daha sonra Rus elçiliğinden elde ettiği pasaportla ve Samuel Fayn takma adıyla Yunanistan'dan İzmir'e gelir. Kristapor Mikaelyan ile Vram Şabuh Vendisciyan'ın bomba talimleri yaparken ölümünden sonra, suikasdın idare ve icra işi Safo, Torkom, Aşot ve diğer komitecilere verilir.[496]

Suikastin idare ve icra heyeti belirlendikten sonra, iş suikastın uygulanması için gerekli olan arabanın teminine gelmiştir. Taşnak Komitesi, suikast için gerekli arabayı Viyana'ya sipariş eder. Viyana'dan gelen araba, İstanbul'da Silvor Riççi tarafından teslim alınır. Sürücüsü, Sivaslı Mıgırdıç Garipyan'dır.

Tahtının ve hayatının tehlikeye girmesini göze alarak modernleşmenin ve reformlaşmanın sağlanmasını isteyen Abdülhamit'e [497] 21 Temmuz 1905 Cuma günü bir suikast yapılır. Suikast, Cuma selamlığı için Yıldız Camii'ne gelen yabancı elçilik arabaları arasında ve Sultan'ın arabasına yakın bir yerde saat ayarı yapılarak bırakılan bombanın patlamasıyla gerçekleştirilmek istenilir[498]. Fakat istenildiği gibi Padişah öldürülememiştir.

Olay anında Sultan Abdülhamid ile birlikte olan Tahsin Paşa, hatıratında olayı şöyle anlatır: Hünkar, o anda camii şeriften çıkıp arabasına binerek Saray'a avdet için, binek taşına müntehi merdivenlere doğru ilerliyordu. Şeyhülislam merhum Cemaleddin Efendi ile birkaç kelimelik bir muhasebe sohbeti için durmuştu. Askeri birlikler selam vaziyeti almış beklerken yerli ve yabancı şahıslar da teşrifi humayunu seyr için sessiz sedasız duruyorlardı.

---

[496] Hocaoğlu, 396-397

[497] Lindon, s.39

[498] Hocaoğlu, s. 398 ; Wiegend,Theodor:**Halbmond Im letzten Viertel,Briefe und Reiseberichte aus dem alten Türkei**.München, 1977, Wiegend, eserinde suikastı Abdülhamidin cuma namazına giderken yapıldığını yazar.s.74

Bu şekilde devam eden merasim cehennemi bir infilakle saatli bombanın patlamasıyla sona erdi.

Çünkü cinayeti hazırlayan komiteciler, birkaç defa selamlık resmini set üzerinde inceleyip, Hünkarın camii şeriften dönüşünde avlu kapısına kadar olan mesafeyi 1 dakika 42 saniyede aldığını tesbit etmiş ve cehennem makinasının saatini ona göre kurmuş olduklarından, sayılabilen elektrik cereyanı tam o sırada vazifesini yapmıştı. Hünkar, korku ve telaş eseri göstermedi. Hiç bir şey olmamış gibi faytona binip Çit köşküne vardı.

Sultan, gerekli işlemlerin yapılması için emirleri vermiştir. Patlama olayı hakkında ilk rapor Beşiktaş Zabıtası Komutanlığı ile Belediye Müdürlüğü'nden gelmiştir. Bu olayda üçünün asker olmak üzere toplam 26 kişinin telef ve 58 kişinin de ağır ve hafif yaralı oldukları ve birçok arabanın enkaz haline geldiği, olay yerine gelen savcı ile beraber tahkikata devam edilmekte olduğu bildiriliyordu.[499]

3.3.3. Suikastın Yankıları

Tahkikatın sonucunda diğer anarşistlerle birlikte ve bunlara iştirak etmiş olan Singer Fabrikası memurlarından Jores de idama mahkum olmuştu. Bir gece Brüksel'den Yıldıza bir telgraf gelir. Bu telgrafta rica ve tehdit ile karışık bir ifade tarzı ile Jores'in affı istenir.

Bu telgraftan sonra Sultan Hamid'in oynadığı rol şayan-ı hayrettir. Hayatına suikast etmiş, bomba getirip fitili ateşleyen ve nihayet herşeyi itiraf ederek idama mahkum olmuş olan Jores idam olunmadı, hapsolunmadı, hatta sürgün olarak hudut haricine de tard olunmadı. Bilakis affedildi, hapishane hücresinden saraya getirildi. Padişahla bilvasıta görüştü. Ermeni komitelerinin aleyhine çalışmak, bunların ahval ve harekatı hakkında Hünkar'a malumat vermek üzere para mukabilinde Sultan Hamid'in hizmetine girdi;

---

[499]Tahsin Paşa 154-158,276-278 ;Hocaoğlu 388-399:Bu olayla ilgili ölü sayısının Wiegend ;52 olarak veriyor.s.70;Ternon da aynı olaydaki ölü sayısını 40 olarak veriyor,s.110.

beşyüz altın harcırah ihsan edilerek Sirkeci'den şimendifere bindirildi ve gitti.[500]

Sultan Abdülhamit, herşeye rağmen devletin başındaydı. Bu suikast da O'nu yıldırmadı ve işlerinden alıkoymadı. Bazı yabancı ve yerlilerin ithamda bulunduğu gibi, Sultan nasıl korkaklıkla suçlanabilir? O, olay sonrası etraf şaşkın ve kan revan içindeyken, hiçbirşey yokmuş gibi faytona bizzat binip sarayına gitmiştir.

Sultan, bu şartlarda azınlıklar ve Batılılarla mücadele ederken, kültür emperyalizmi ile Avrupa'nın düşünce esirliğine düşen zavallı Türk aydınları da Sultan Abdülhamit Han'a düşman kesilmişlerdi. Ermeni komitecilerin, Ermeni devleti kurulmasına engel gördükleri Sultan Abdülhamit'i suikastle öldürmek istemeleri üzerine Tevfik Fikret, "Bir Lahzai Teahhur" adlı manzumesinde:

"Ey şanlı avcı,damını beyhude kurmadın
Attın fakat yazık ki, yazıklarki vurmadın"[501] diyebilmiştir. Artık aydınlarımızdaki kültürel çözülmenin ne dereceye geldiğini bu olayda görmek mümkündür. Devlet, vatan, millet anlayışı; şahıslara düşmanlığın önüne geçemeyip, düşmanla aynı safta bulunmaya engel olamamaktadır.

Sultan Abdülhamit'in olaylar, Ermeniler ve Batılılar hakkındaki düşüncelerini Başkatip Tahsin Paşa hatıralarında şöyle ifade ediyor: Tarihin şu garip cilvesine bakınız. Bitlis Ermeni isyanında en büyük cinayetlere ön ayak olmuş ve mahkeme sonunda suçlu görülerek idama mahkum olmuş bir kadının affını, İngiliz Elçisi Sir Erwar Okonor, bir cuma selamlığı günü, selamlık merasiminden sonra, Hünkardan bizzat rica eder. Sultan Abdülhamit Han, Ermenilere karşı şefkat ve merhametle muamele etmenin hiçbir faydası olmayacağını, bu gibi müsamahaların Ermeniler katında şükran duygusu uyandırmayacağını söyleyerek, İngiliz elçisinin bu ısrarını bir müddet avutmuş ise de, elçi tekrar istirhamda bulunduğundan nihayet kadını affetmiş ve bak dünyada neler oluyor? Bak bu komitecilerin siyasi maksatlarına alet ettikleri İngiliz elçisinin nihayet maskesini atarak şefaatte bulunmasıyla sabittir. Ermeni isyanının mahiyetini bundan anlamalıyız. Bu

---

[500]Tahsin Paşa s.159-160
[501] Hocaoğlu Bel.s.10

komiteciler bazı devletlerin ellerinde bir cinayet aletinden başka bir şey değildir.[502]

Görüldüğü gibi Abdülhamit, olayları, Batılıların düşünce ve davranışlarını bir paragrafla açık ve net olarak çok güzel değerlendiriyor. Abdülhamit, basiretli ve muhafazakar yapısıyla, Osmanlı Devleti'ni, Batının ve Batıcı Türk aydınlarının her türlü oyununa karşı uzun bir süre, yaklaşık otuzüç yıl boyunca ayakta kalmasını sağlamıştır.

3.4. Adana Olayları

3.4.1.Adana Olaylarının Sebepleri

Adana olayları, bitmek tükenmek bilmiyen Ermenilerin sebep olduğu olaylar zincirinin bir halkasıdır. Amaç genelde hep aynıdır: Batı devletlerinin müdahalesiyle bir "Ermeni Devleti" kurmak. Oysa Ermeniler yine bu eyalette de nüfus çoğunluğuna sahip değildiler. Cemal Paşa'nın belirtiğine göre nüfusun 10 da birini[503] filan oluşturuyorlardı. Bir başka araştırmacı Karpat'ın verdiği rakamlara göre 341.376 Müslüman nüfusa karşılık, 44.799 Ermeni nüfusu[504] var idi. Bu şartlarda Ermeniler yine de özerklik ve azınlığın çoğunluğa hükmetmesi için, Batı devletlerinin desteğiyle, toplumda huzursuzluklar çıkarıyorlardı.

Adana'nın, zengin memleket olmasının yanında Berlin-Bağdat demiryolunun buradan geçmesi önemini artırıyordu. Bu sebeple Batı devletlerinin, özellikle Rusya'nın sıcak denizlere açılması bakamından, stratejik önemi olan bölgede gözü vardı.

Bu zengin memlekette Ermeniler, Türklerden daha zengin ve huzur içerisinde yaşıyorlardı.[505] Doğu olaylarının bir çoğunun sebebi olarak, Ermeniler tarafından gösterilen kıtlık ve fakirlik, bu yörede görülmüyordu. Onun için Adana olayları, tamamen bir siyasi durum arzetmekteydi.

---

502 Hocaoğlu 155-156 ; geniş bilgi için Tahsin Paşaya bakınız.

503 Cemal Paşa , **Hatıralar.**, (Tamamlayan ve düzenleyen: Bençet Cemal) İstanbul 1977, s.425

504 Karpat, s. 126

505 Feigel, s.143;Ternon,s. 132

Meşrutiyetin ilanından sonra, Osmanlı memleketlerinin her tarafında halk, o derece şımarmıştı ki, en küçük jandarmadan en büyük valiye kadar hiç bir hükümet memurunun ahali üzerinde bir nüfuzu kalmamıştı. Söz hürriyeti gerek gazeteler gerek halk tarafından pek fena bir surette anlaşılmış ve her fert ağzına gelen sözü, istediğine karşı pervasızca söyleyebileceğini zannediyordu. Meşrutiyetten evvel hatta İttihat ve Terakkinin ismini bile işitmemiş olan muhitlerde birçok türediler, birer hürriyet kahramanı kesilerek, devlet memurlarını vazife görmekten menedecek derecelerde taşkınlıklar göstermişlerdir.[506]

Bu taşkınlıklardan Ermeniler de en iyi şekilde faydalanma yollarını arıyorlardı. Bu sebeple de sürgün Patrik İzmirliyan'ın yetiştirdiği fesatcılardan Adana Ermeni murahhasası metropolit olan meşhur Taşnak komitesinin en azılı fedai genç papazlarından Muşeg, maiyetinde 15-20 kadar Ermeni komitecisi olduğu halde bütün vilayeti dolaşarak, halkı türlü nutuklarla hükümete karşı kışkırtmıştır. Kıbrıs'ın karşısında bulunan Dörtyol'un ıssız iskelesine binlerce silah sergileri kurdurmuş ve halkı mutlaka bir silah satın almaya zorlamış, onları İslamların kendilerini keseceklerine inandırmıştı.[507] Bunun neticesinde Muşeg, sayısız silah satıp, para kazanmıştır.[508]

Aynı Muşeg, Kafkas Ermenilerine benzer üç köşeli işaret taşıyan kalpaklı, ayakları dizlikli tek tip elbise giyinmiş, postallı 300'ü aşkın milis askere sahipti. Bunlara Amerika ya da Rusya'da askerlik öğrenen Ermeni fedailerinden subaylar tayinle, her gün dağlarda talimler yaptırıyordu.[509]

Bu arada Adana'da Ermeniler, Taşnaksutyan, Hınçakist ve Reforme Hınçakıst" şubelerini açarlar. Daha doğrusu eskiden mevcut gizli teşkilatlarını ortaya çıkarırlar.[510]

6 Nisan 1909 günü birkaç Ermeni, iki Türkü öldürür.[511] Ve Gökdereliyen Karabe mel'unu, avanesi ile beraber alenen Adana'dan

---

506 Cemal Paşa, s. 424;Gürün , s.225-226
507 Asaf, s.5-7 ; Gürün ,s.226
508 Feigel, s. 143
509 Asaf, s.7
510 Cemal Paşa, s.426
511 Ternon s.133; Asaf s.11

kaçıp, güpegündüz hükümetin elinden canlarını kurtarırlar. Bu öldürülenlerden biri İslamlarca pek sayılıp-sevilen bir hocadır. Ermeniler, hocanın tenesül uzvunu kesip ağzına vermiş ve bu uzva kendi kanıyla bir haç yapmışlardı. Tahrik,İslam ahaliyi harekete geçirecek şekildeydi. Ayaklanma da bu olay üzerine çıktı. Ermeni mahallelerinde Ermeniler askere, polise ateş edip, birçoğunu şehit ettiler.[512]

Ermeniler, Adana İslam nüfusuna göre azlıklarını nazara alarak, ekseriyet kazanmak istiyorlardı. Bunun için vilayet-i şarkiyeden bir çok Ermeni aileden nüfus getirmişlerdi. Vakıa esnasında bir hanede 10 ve hatta 15 ailenin birden bulunduğu, Divan-ı harplerin resmi araştırmalarıyla sabittir. İslamları haksız yere mahkum ettirmek için papazların daima iftira ve siyasetde bulunmaları dikkat çekmektedir. Papazların, Ermenilerin özellikle kadınlarını Türkler aleyhinde kışkırtarak, mesala "ırzımıza saldırdı" veya "söz attı"gibi tertip ve iftira ettirdikleri; mahkeme sırasında bir erkek ve kadının ifade ve itiraflarıyla belli olmuştur.[513] Bu arada olaylar, birkaç gün için de olsa duruyor. Fakat Ermeniler Türkleri tahrik etmeye devam ediyor . Bu tahrikler, 10 nisan 1909 yani olaydan bir kaç gün önce Mersin'de Ziya Paşa Gazinosu'nda, bir hafta önce de Dörtyol'da "Sivas'ın Timurlenk tarafından tahribi" adındaki piyes oynatılırken üst seviyeye çıkartılır.. Piyes sonrası, sokaklarda "yaşasın Ermeni Krallığı, Yaşasın Ermeniler" diye alenen istiklal davasını haykırırlar.[514]

Bu olayları hükümet temsilcileri sadace görüyor ve dinliyordu. Hükümet memurlarının zaaf ve acizliklerinden edepsizce istifade etmeye kalkan bir papazın, gelip gittiği yerlerde devleti temsil eden memurlara hatta bir gün İdare Meclisinde valiye karşı fevkalede hakaret edici muamelerde bulunduğunu ve hemen gidip vilayet jandarma kumandanını tokatlayacağını bildirerek hiddetle idare meclisini terkettiğini Cemal Paşa'ya anlatırlar.[515]

---

512 Asaf s.11
513 Asaf 24-25
514 Asaf, s. 23
515 Cemal,s .427

Nihayet Nisanın 14. günü Muşeg'in emriyle öncelikle Ermeniler tarafından[516] başlayan tecavüzlerle "Adana Vakıası"ortaya çıkar.

Adana, Tarsus, Hamidiye, Misis, Erzin, Dörtyol ve Azizli'de hülasa Ermenilerin çokluk olduğu her yerde öyle müthiş katliamlar başlar ki bunların neticeleri tüyler ürperticidir.[517]

Adana olaylarının sebepleri yukarıda bahsettiğimiz tahriklerdi. İkinci Adana vakıası denilen ve birinciden 11 gün sonra meydana gelerek, yalnız Adana şehrine inhisar eden vakıa ise, gece vakti bazı Ermeni gençleri tarafından askere ateş edilmesi üzerine başlamış ve katliamın daha fena bir şekilde olmasını sağlamıştır.[518]

Askerlere dahi ateş edebilen Ermeni cüretkarları, yine bu olayda da insanın yazmaya dahi utanacağı insanlık dışı, vahşi ve sapıkca hareketleri Türk milletine yapmıştır.

Mehmet Asaf Bey, bu olaylarda Ermenilerin yaptıklarını hatıratında şöyle anlatır: [519]

Kargaşada, camilerin altına tüneller açıp patlayıcılar koymak,evlerde bulundurdukları "lalelere" yakaladıkları Müslümanları geçirip, kollarını, ayaklarını askıya alıp, boyunlarını kesmek, kadınların memelerini, üreme organlarını, erkeklerin de uzuvlarını kesmek, kendi kanlarıyla alınlarına haç işareti çizmek,İslam evlerini işaretleyip gece hücumlarıyla yakıp-yıkmak gibi vahşet ve alçaklılıklar görülür.

Olayların çıkış sebebi hakkında, Dahiliye Nazırı Talat Paşa hatıralarında özet olarak şöyle diyor:[520]

"14 nisan 1909 tarihinde Adana'daki Ermeni isyanından sonra Dahiliye Nazırı oldum. Adana olaylarının soruşturma evrakını dikkatle inceledim. Olayların Ermeniler tarafından kışkırtılmış olduğunu, inceleme komisyon üyesi olan Agop Babikyan bana bizzat şöylemiştir. Bu olayı çıkartmaktaki amaç, bir karışıklık yaratmak suretiyle Avrupa devletlerinin dikkatlerini üzerlerine çekmek ve sonucunda Kilikya'da özerk bir Ermeni yönetimi kurmaktır."

---

516 Cemal, s. 429
517 Cemal, s. 429
518 Cemal, s.430
519 Asaf, s.42
520 Bolayır Enver,**Talat Paşanın Hatıraları**,Güven Basımevi 1946, s.16-17

3.4.2. Cemal Paşa'nın Ermeni Yanlısı Tavrı

Bir Devlet adamı olarak Cemal Paşa, Adana olaylarından dolayı 17000 Ermeninin ve 1850 Müslümanın öldüğünü yazıyor.[521] Batılıların da verdikleri rakamlar Cemal Paşay'la paralellik arz etmektedir.[522]

Bu da yetmiyormuşcasına, Mandelstamm'ın kitabının 207 sayfasında Adana katliamından mesul olan Müslümanların en ehemmiyetsizlerinden yalnız 9 kişinin idam olduğuna atfen, Mandelstamm'ın yalan söylediğini yazıyor ve devam ediyor: "Adana'ya gelişimden dört ay sonra yalnız Adana şehrinde örfi harb divanı mahkumlarından 30 Müslümanı idam ettirdiğim gibi, ondan iki ay sonra da Erzin kasabasında 17 Müslümanı idam ettirdim. Bunlarla beraber yalnız bir Ermeni idam olunmuştur. İdam olunan Müslümanlar arasında Adana'nın en eski ve en zengin ailelerine mensup gençler bulunduğu gibi Bahçe Kazası Müftüsü de vardı. Bu müftünün o havali Türkleri nezdinde pek büyük bir nüfuzu vardı."

Talat Paşa'nın da belirtiği gibi, olayların sadece Ermenilerin tahrikleriyle çıktığı sabittir. Buna rağmen nefs-i müdafaa yapan Türk halkının suçu nedir? Yıllardan beri cefa çeken, vatan birliği ve bütünlüğü için hertürlü şartlarda mücadele eden Türk insanının namusunu, şerefini savunduğu bir olaydan sonra ,vali olarak atanmış olan Cemal Paşa'nın, Batılılara riyakarlık amacıyla 47 Müslümanla birlikte özellikle de nüfuzlu bir imamı idam ettirmesi nedendir? Olayların başlanğıcında bir imamı şehit eden Ermenilerden Cemal Paşa'nın farkı nedir?

Cemal Paşa, bütün bu tavırlarından dolayı Amerikalılar, İngilizler ve Fransızlardan tebrik almayı haketmişti. Nitekim bu tebriklerin gelmekte geçikmediğini hatıralarında da anlatmaktadır.[523]

---

521 Cemal,s. 431

522Feigel, s.143, ölü sayısı; 20000-30000;Jacckh ,20000,s.96

523Cemal , s.432.

3.5. Ermeni Olaylarının Batı Kamuoyunda Yankıları

Batıda XIX. yüzyıl sonundan itibaren yazılı basın; kamuoyunu, siyasi ikdidarları yönlendiren önemli bir konuma sahip olmuştur. Kamuoyu etkinliği karşısında siyasiler, kayıtsız kalamamışlar, dolayısı ile basının yönlendirilmesine açık olmuşlardır. Bu durumun İngiltere, Almanya gibi Avrupa'nın önemli devletlerinde açıkca görmek mümkündür. Onun için Batı basınına Ermeni olaylarının nasıl, hangi kaynaklar tarafından intikal ettirildiğinin üzerinde ana hatları ile bile olsa durmakta fayda vardır.

Genel hava itibari ile öncelikle Batı basınında Ermenilere karşı hassasiyet moda olumuştur. 524

Elbette durup-dururken böylesine bir modanın yayılması mümkün değildir. İlgi çekici, basını harekete geçirici noktaların bulunması gereklidir ki, basın onlara dayanarak kamuoyunda puan getirici yayınlar yapabilsin. Bunun için en ideal tema, "İslam düşmanlığı" ile masum "Ermeni Hıristiyanların katliamı" olmuştur. Hıristiyan Avrupa'nın, sadece Hıristiyanlığından dolayı katledilen Ermeni dindaşları karşısında hareketsiz kalması elbette beklenemezdi. Onun için ilk tehlike haberlerinde bu tema bolca kullanılır. Bunlardan bir tanesi şudur: "Suçsuz Ermeniler, dindar oldukları için fanatik, kana susamış Müslümanlar tarafından katledildiler"(525)

Bu müthiş bir hadisedir. Sadece "dindar olduğu " için suçu olmayan Hıristiyanların katledilmesi, üstelik bu feci işi "fanatik, kana susamış Müslümanların" yapması, Batı insanının duygularını sömürüp harekete geçirmeye yetecektir. Tabiidir ki bu insanlar içinde " kana susamış Müslümanlar", masum Hıristiyan katliamını niçin en güçlü devirlerinde yapmadı da çözülme devrine bıraktı; diye düşünenler de çıkmış mıdır bilmiyoruz. Fakat buna yakın sorulardan harekete geçme; ancak Doğu ile, haber kaynakları ile ilgili ufak-tefek araştırmalardan sonra başlamıştır.

---

524 Saupp, s.133
525 Körte, s.51

3.5.1. Haber Kaynakları

Alman basınının haber kaynağı ile ilgili 1 Nisan 1899 tarihli belgede söylenenler önemlidir. "Ermenistan ve Ermeniler üzerine Alman basınına ne geliyorsa, bunlar doğru bir coğrafya bilgisi olmayan, olayların muhtevası hakkında çok az bilgisi olan insanların niteliksiz dedi-kodularıdır. Kim İstanbul'da bulunduysa, o Alman okuyucusu ve redaksiyonu için Türk meselesinde bir otoritedir. Olayların doğru olup- olmadığını ve gerçek sebebinin ne olduğunu İstanbul'da görmenin ne kadar zor olduğunu düşünemez. Uzun zamandır (10-20 yıldır) buraların (doğu) ulaşımı zor olduğu için buradaki halk, yabancı yani Avrupalı görmemiştir. Bu sebeple basındaki Ermeni Meselesi ile ilgili ifadelerin ne kadar değeri olduğu açıktır. İstanbul'daki çevrelerce verilen söylentiler, görüşler tamamen soyuttur."[526]

İstanbul'da oturup doğu ile ilgili haber üretenlerin Hıristiyanlık istismarı dışında gerekçeleri de vardır. Çünkü Türk aleyhtarı haber, sadece ilgi toplamamakta, ayrıca para da getirmektedir. Powell'in şu ifadesi ilginçtir: "Vahşet olayları çok büyük ölçüde mübalağa edilmiştir. Son dönemlere ait vahşet olaylarının bir kısmı ise hiç vuku bulmamıştır. Amerikan yardım teşkilatının mahalli (İstanbul) basın temsilcilerinden biri, dostlarına açıkca Amerika'ya sadece Türk aleyhtarı haberler gönderebildiğini, çünkü para getirenin bu olduğunu söylemiştir."[527]

Olay yerlerini görmeden haber üreten İstanbul'daki temsilciliklerin dışındaki en önemli haber kaynağı Ermenilerdir. Yüzbaşı Norman'ın şu ifadesi önemli hatta itiraf hükmündedir: "Şimdiye kadar olayları, sadece Ermenilerin anlattığı ve İngiliz

---

526 PA-AA- Orientalia Generalia 5, Bd. 47-48, R.14454, 1 April 1889,.."Was in die deutsche Presse über Armenien und die Armenier kommt, ist meist unqualizirbares Gerede von Leuten, die nicht einmal eine richtige geographische viel weniger eine inhaltliche Vorstellung von den Verhaeltnissen haben. Wer in Konstantinopel gewesen ist,der ist für die deutschen Leser und Redaktionen haeufig schon eine Autoritaet in türkischen Dingen, aber man bedenkt dabei gar nicht, wie schwer es in Konstantinopel sogar für den ist, der richtig sehen und hinter die Wahrheit kommen will, zuverlaessige Auskünfte über das Innere zu erhalten.

527 Gürün, s.65

dostlarının heyecan çığlıkları ile süslediği şekilleri ile duyduk. Henüz Osmanlıların savunmasını dinlemedik. Katliamı, yağma ve kadınlara tecavüz hikayelerini bıkıncaya kadar işittik. Fakat bunların hiçbiri bir tek Avrupalı görgü tanığı tarafından doğrulanmadığı gibi İngiltere de; Anadolu'daki olayların, farkında olmadan desteklediği yaygın bir anarşist hareketin doğrudan sonucu olduğunu henüz farketmiş değildir."[528]

İngiltere, kışkırttığı Ermenilerin çıkardığı olayların sonucundan ne kadar habersizdir? Bu şüphe götürür bir durumdur. Fakat Alman belgelerinde haberlerin, Ermeni komitesi tarafından çarpıtıldığı ifade edilmektedir: "Yıllardan beri bu olayları anlatan, İngilizce ve Almanca dergiler ve gazeteler yayınlandı. Olayların abartıldığını, çarpıtıldığını ve bunun da Londra'daki Ermeni komitesi tarafından yapıldığı biliyoruz." [529]

Claude Farrere, Ermeniler hakkında şöyle demektedir: "Aslında Ermeniler Doğunun gerçek Yahudileridir. Öylesine vahşi, öylesine kan içici. İşte ben halkımızdan, Batı basınından aralıksız yayınlanan yalan tufanına, sanki İncil'de yazılmış gibi artık inanmamalarını rica ediyorum. Bu tufanı, Avrupa üzerine yağdıran da sadece Ortadoks ağızlardır. Onların Avrupa'nın okuduğu gazeteleri var. Onlar, bundan faydalanarak yazıyor, söylüyor, haykırıyorlar ve Türkler susuyorlar. Dünyanın gözü önünde haksız görünmezler de ne olur? Dünya bir tek çan sesi duymaktadır. Daima aynı ses, daima aynı çan, Ortadoks çanı. Artık Rusya'nın sesi çıkmaz olunca tarihe karışan Rus sesinin yerini İngiliz çanı aldı."[530]

Ermeni ilticacıların da bu çan korosuna katkıları büyüktür.[531]

Avrupa'ya yayılan haberlerle ilgili Alman basınında çıkan şüpheler, adeta haberleri istihzaya alır mehiyettedir. Kölnische

---

528 Norman, s.4

529 PA-AA Türkei 183, Bd. 15-16,N:174, R.14064,.."Schon seit Jahren werden in Broschüren und in Zuschriften deutscher und englischer Blaetter Klagen erhoben, deren Richtigkeit man freilich nicht prüfen konnte. Vieles davon beruhte sicherlich auf Übertreibung, und insbesondere was vom armenischen Comite in London ausging, hat durch die tendenziöze Art , in der es auftrat, der Sache der Leidenden sicherlich mehr geschadet als genützt.

530 Hocaoğlu, s.61-62.

531 Sydokoff, s.65

Zeitung'un yorumu şöyledir: "Seyyahların yüzlercesi her yıl Osmanlı İmparatorluğu'na, İstanbul'a ve Levantenlere (Doğu Akdeniz Limanları) geliyor. Ve yüzyıllar önce büyüyen ve şimdi gerçekliğini kaybeden Batı'daki düşünce büyüsünden kurtulamıyorlar. Gerçi sekiz günde bir Doğu tanıyıcısı olma "sanatı" hala yazılmadı. Ama kaçak ziyaretçiler, bulduklarına inanıyorlar. Ve bunları, olayın kendi mekanında kazandıkları özel malumatmış havası ile, "Şerefle" taşıyorlar. Fakat bu malumatlar malesef çok eksik. Doğu üzerine çok büyük ilgi var ve olaylar üzüntü ile kabul ediliyor. Fakat, Türkiye'deki vaziyetlerin ön yargısız ve açıklayıcı kısımlarında büyük bir eksiklik var. Ve hiçbir zaman yeni yayınlanan yazılarla kıyaslanmıyor. Türkiye'deki Olayların sebebi, politik ve sosyal alanda bulunmuyor. Dini ve milli sebeplerden uzak ve Avrupa'nın teorik olarak çok güzel, gerçekte ise uygulanması mümkün olmayan reform adımları sebep oluyor. "[532]

Bu türden gelişmeler, Ermeni ve Amerikan misyonerlerinin kaynaklarının güvensiz bulunmasına sebep olur.[533] Güvenli, kullanılabilecek kaynak ise elçiler, tarafsız misyonerler, din adamlarıdır. Aynı yerde, ABD misyonerlerinin güvensiz, ama "tarafsız misyonerlerin" güvenli bulunması da dikkat çekicidir. Bir insan, hem misyoner hem de "tarafsız" nasıl olacaktır, ayrıca düşünmeye değerdir. Yalnız bütün bunlar, haber kaynakları ile ilgili şüphelerin yaygınlaştığının işaretleridir. Onun için Almanlar, Avrupa basınında çıkan haberleri araştırmak için istihbaratçı görevlendirirler. Görevlendirilen ajan, Erzurum'a kadar gidip yöreyi görerek döner ve hükümeti aydınlatır. Haberin devamı şöyledir: "Muhabir, Ermeni halkı tarafından Abdülhamit kadar sevilen birisinin olmadığını söyledi. Abdülhamit'i övüyordu. Fakat, Hükümet organlarından şikayet ediyordu. Sözü edilen katliamlar gerçek dışıydı. Fakat her yerde olduğu gibi bağımsız bir devlet kurmak istemediklerini söyledi. Ermeni halkına bir çok Milletler

---

532 Kölnische Zeitung, 11. 11.1900.

533 Die GP., Bd. 15, Kapitel LXXIII, Saurma an den Reichskanzler Fürsten von Hohenlohe, Pera, 28 Januar 1896.

karışıyordu. Gazetelerde planlandığı gibi Ermenistan'ın birden bire ayrılacağını zannetmiyorum." 534

Batıda haberlerin özellikle karıştırıldığı yolundaki bir Alman gazetesinin haberi de ilgilenmeye değerdir. 1904 tarihli Berliner Tageblatt'ın haberine göre, Kürt-Ermeni çatışması olmaktadır ve Hamidiye Alayları, Türk askeri diye karıştırılmaktadır. Özetle haber şöyledir; " Türk-Ermeni değil, Kürt-Ermeni çatışması oluyor. Kürtler, Ermenilerden üstündürler. Çünkü silah taşıyabilmektedirler. Üstelik silah kullanmasını da iyi bilmektedirler. Bu üstünlük, mevcut Sultanla daha da büyümüştür. Abdülhamit, Hamidiye Alayı adı altında Kürt gönüllü alayı kurdu. Bunların subayları da Kürt'tür. Batıdaki haberlerde Hamidiye Alayı, bir katliam yapsa bunu Türk askeri yaptı diyorlardı. Böylece Türk askeri ve halkı bir çok zaman haksız yere kınanıyordu." 535

Halbuki daha önceleri Kürt-Ermeni işbirliği ile isyan meydana getirilmişti. Bu konuda Ternon'un ifadesi şöyledir: "Van'da 1862'de bir ayaklanma oldu. Fakat Zeytun kadar önemli değildi. Van'da 20 bin Ermeni, Kürt çifçilerle işbirliği yaparak Türklere karşı geliyorlardı. Kürdistan'da yaşayan Ermenilerin Kürtlerle iş birliğine gitmesi tuhaf. Zira Ermeniler, sürekli Kürtler tarafından yağmalanıyordu. Ermeniler, kendisine saldıran Kürtleri protesto etmek için İstanbul'a temsilci gönderdiler. Ve istedikleri yapılmadığı takdirde Rusya'ya göç edeceklerini söylediler."536

---

534 PA-AA Türkei 175 c, Bd. 2, R.14003, 1894, "Dem hiesigen Kabinet ist vor kurzem ein detaillirter Bericht eines Agenten aus Erzurum zugegangen, welcher den Auftrag hatte sich über die vielerlei Klagen, die jetzt die Spalten der europaeischen Tagespresse füllen,genau zu informieren. Der Berichtstatter faengt damit an zu versichern, dass nie ein Sultan bei der armenischen Bevölkerung so beliebt gewesen waere, als Abdülhamid. Man erkenne seine Milde und Gute allseitig an, beklage sich allerdings aber über die Regierungsorgane..... Die sogennannten Greuel existieren nicht und liessen sich auf einige Ungerechtigkeiten und Willkürlichkeiten der türkischen Beamten reduzieren, wie sie überall vorkaemen....

535 PA-AA Türkei183, Bd. 26-27,R. 14070,1904; Berliner Tagesblatt, 6. Agust 1904.

536 Ternon, s.39-40, .."In Van hatten sich die zwangzigtausend dort ansaessigen Armenier mit den kurdischen Bauern der Umgebung verbündet und gegen die Türken erhoben. Angesichts der Tatsache, dass die in Kürdistan lebenden armenier von den Kurden ausgebeutet wurden und dass die Provinz Erzurum, vor allem der Sancak von Muş immer wieder von Plünderungen heimgesucht wurde, war die Koalition einigermassen erstaunlich. 1863 protistierten die in Muş angesiedelten Armenier gegen die

Alman basınında, Osmanlı ülkesinde Hıristiyan düşmanlığı yapılıyorsa eğer; "niçin sadece Ermenilere", sorusunun sorulması da bir düşünce aşaması gibidir. Bu konudaki haber-yorum özetle şöyledir:

"Ermeniler, Türk idaresinin kötü olduğunu ve bu sebeple harekete geçtiklerini söylüyorlar. Fakat buna yetkileri yok. Çünkü Müslüman halkın durumu Ermenilerinkinden daha sefil. Yapıldığı iddia edilen katliamları, yerinde araştırdığımızda olayın uydurulduğunu veya abartıldığını görürüz. Frankfurt Gazetesi'nin muhabiri, Van katliamının uyduruk olduğunu raporunda tesbit etmişti. Ve Şöyle diyordu, eğer Müslümanlar, Hıristiyanlara karşı katliamlara başladılarsa niçin sadece Ermeniler öldürülüyor?"

Gazete böyle bir sorudan sonra bir Haçlı Seferinin başlatılmasını ister. Çünkü Türkiye'de yüzbinlerce Hıristiyan vardır. Haçlı seferinin sonu onun için acı olacaktır. Fakat bunlara hiç de uymayan bir sonuca varır: "Ermenilerin öldürülmesine Avrupalılar göz yummamalı. Yoksa Türkler, diğer Hıristiyanları da öldüreceklerdir."[537]

Dikkat edilirse eğer, yazı kendi içinde çelişkilerle doludur. Ermenilerin , Müslüman halkdan daha iyi durumda olduğu, katliamların yerinde yapılan araştırmalar sonucu uydurma bulunduğu açıklanıyor.. Hatta niçin sadece Ermeniler, sorusu soruluyor. Ama sonuçta Ermenilerin öldürtülmesine Avrupalıların gözyummaması gerektiği vurgulanıyor. Çünkü gözyumarlarsa sıra diğer Hıristiyanların öldürülmesine gelecektir. Katliam, hem var hem yok.. İşte bu noktada Granville'nin ikazına kulak vermekte fayda vardır: " Hayret edilecek nokta, görevlleri gereğince Ermeni sorunuyla uğraşmak durumunda kalan bütün devlet adamlarının, konuyu biraz inceleyecek yerde, hemen daima basının anlattığı genellemelerle yetinmeleridir."[538] Görüldüğü gibi Granville, Batı

---

kurdischen Übergriffen entstanden eine Delegation nach Konstantinopel und drohten für den Fall, dass ihren Forderungen nicht entsprochen würde, mit ihrer auswanderung nach Russland ....

537 PA-AA Orientalia Generalia 5, Bd. 28-29, R.14435,1896;Der Reichsbote ,12 September 1896.

538 Edgar Granville, **Çarlık Rusya'nın Türkiye'deki Oyunları**,(Çev. Orhan Arıman),Ankara 1967, s.51.

basınına güvenmemekte; yöneticilerin de basında çıkanlara hemen inanma yerine inceleme yapmalarını istemektedir.

Fakat Avrupa basını bir çeşit bildiğini okumaya devam etmiştir. "Avrupa basını anarşinin bitmesi için Türkiye'nin reformlar yapmaya zorlanmasını istemektedir."[539] Halbuki bu istek, doğrudan doğruya anarşinin azmasına yöneliktir. Fremdenblatt'ın şu ifadesi bu konuda itiraf hükmündedir: "Yıllardan beri İngiliz ve Alman gazete yazılarında ve broşürlerinde Ermeni olayları hakkında doğrulukları araştırılmamış yazılar çıkıyor. Bunların birçoğu kesinlikle mübalağaya dayanıyor."[540]

Alman basını böyle de, İngiliz basını ondan farklı mıdır? Fürst Rodolin'in Graf Halzfeldt'e Pera'dan 29 Mart 1895'te yazdığı mektupta, abartmanın İngiliz basınında da olduğunu anlıyoruz. Mektupta yazılanlar şunlardır: "İngiliz basını, olayı şahitlerinden değil de bilakis bulanık suda balık avlamada menfaati olan insanlardan almaktadır. Mübalağalı katliam haberleri iğrençti. Bugünlerde İngilizleri, olaylar çıkarılması konusunda kimse memnun edemediği için, onlar böyle olayları sanat olarak kendileri meydana getirdiler. Onlar tehlike arzeden bu katliamları adeta masallaştırdılar. Halbuki Türkler, tasvir edildikleri kadar çiğ insanlar değildir."[541]

İngilizlerin uydurmaları, sadece İngiltere'de kalmamak-tadır. "İngiliz günlük gazetesi The Standart'ın yanlış haberi üzerine Almanya'da halk, Ermeni sorunu ile ilgili yanlış fikirler edinmektedir."[542]

Bu konuda basına şişirme haberler ileten kaynaklardan birisi de Ermeni Patriği Nerses'tir. İngiliz Elçisi Layard, patrikle yakın ilişkisinin sonucu olarak şu hükme varmıştı: "Araştırmalarla isbatlanmıştır ki patriğin bu tür telgrafları, genellikle abartılmış sözler içerir."[543]

Yalnız şurası göz önönde tutulmalıdır ki Batı; basını ile birlikte Ermeni komiteleri ve Ermeni patriklerinin yanıltıcı

---

539 Die Post, 2 April 1894.
540 Wiener Fremdenblatt, 26 Juni 1895.
541 Hatzfeldt, s.1027-1028.
542 Saupp, s.41.
543 Şimşir, s.35.

haberlerine açıktır. Hatta bu türden haberlerin puan ve para getirdiği bilinmektedir. Onun için İngiliz kamuoyu, Türk düşmanlığı yaptığı sürece, İngiliz hükümetinin yanında yer almaktadır. Basın da, elbirliği içinde yalan haberler üretmektedir.[544] Avrupa basını, "yalan ve hileli" haberlerle hükümetleri ve halkı etkilemeye çalışmaktadır. Ayrıca İngiltere, İstanbul'daki elçiliği kanalı ile suçsuzluğu isbat edilen Musa Bey'i mahkum ettirebilmek için Babıali'ye muhtıralar vermiştir.[545] Bu, Ermenilere açıktan destek çıkmak ve Ermeni hatırı için yapılan bir harekettir. İngiltere'nin Ermeni sempatisi ise, "politik menfaatlerden" kaynaklanmaktadır. Hatzfeld, kanaatini şöyle açıklar: "Türkler, Ermenilerin anlattığı gibi öyle gaddar bir millet değildir.. Ben Türklerin bir çok hukuk devletinden daha iyi olduğuna inanıyorum" [546]

Türk barbarlığının, "icat edilmiş politik masal" olduğu ise şöyle ifade edilir: "Türkler, hiçbir zaman hakim oldukları kavimlerin dini ve milli meselelerine müdahale etmemişlerdir. Hıristiyan okulları hiçbir şekilde kontrole tabi tutulmamıştır. Sefalet içinde binlerce Ermeni'nin görülmesine karşılık, ısrarla sözü edilen "Türk barbarlığına" hiçbir yerde rastlanmamıştır. Gerçekte böyle bir "Türk barbarlığı" mevcut değildir. Bu, bilimsel olarak icat edilmiş politik masaldır. Gerçeği olduğu gibi söylemek gerekirse, itiraf etmek gerekir ki; Doğu'da barbar olanlar Müslümanlar değil, bilakis Hıristiyanlardır."[547]

Arada bir vicdanının sesini dinleyenlerden birisinin de ifadesi şudur: "Ben tamamen Türklere sempati duyuyorum. Ve Ermeniler sert davranılmaktan başka birşey hak etmiyorlar. İngilizleri, "yanlış arkadaş" diye tanımlıyorlar... Dünyanın en iyi kalbine sahip yüce insanlardan özür diledim. İngiliz basını katliamı abartıyor ve olayları, tanıklardan değilde bu konuları abartmak isteyen insanların görüşlerinden veriyor".[548] Aynı yerde Sultanın suçsuz olduğu, görevlilerin hatalı davranışlarının bulunduğu da anlatılır.

---

544 Wiener Tagesblatt, 17 September 1896.
545 Hocaoğlu, s.142.
546 Hatzfeldt, s. 1029.
547 Katliam, s.21.
548 Hatzfeldt,s.1027

İngiliz basını ise, aynı istikameti değiştirmemiştir. Devlette iç huzursuzlukların arttığı bir zamanda, sarayla diplomatik ilişkilerin kesilmesini tartışırlar.[549] Zaten Salisbury de nihayet: "Abdülhamit'in kötü idaresine son verilmesi gerektiğini" söyleyerek [550] aynı koroya iştirak etmiştir.

Fakat bütün bunlara rağmen Avrupa'daki Ermeni taraftarlığı, kışkırtılan Türk düşmanlığı Ortaçağ Avrupa'sındaki Haçlı seferlerine dönüştürülemez. Corier'de çıkan şu ifade dikkat çekicidir: "Basının bir bölümünde ve kamuoyunda Ermeniler hakkında duygusallığı oynamak moda oldu. Politik amaçla Ermenilerin Türk baskısından kurtulabilmesi için, bir Haçlı seferinin düzenlenmesinin daha gündeme gelmemesi dikkat çekici. Avrupa ön planda Ermenileri değil, bilakis kendisini düşünür. Avrupa'nın Ermeni sempatisi ileri gitmez. Çünkü Ermeniler için bütün şark meselesinin gündeme gelmesi rizikosunu ve topumla barışın tehlikeye girmesini göze alamaz."[551]

Avrupa, kendisini tehlikeye direkt atmamıştır. Ama öne sürdüğü Ermeniler ve dünkü komşuları olan Müslüman halk bu olayların mağduru olmuşlardır.

3.5.2 Türk Düşmanı Papaz Lepsius ve Batı Kamuoyu

Mısır tarih ve kültür bilimcisi ünlü Richard Lepsius'un oğlu Johannes Lepsius, gençliğinden beri Doğu'yu tanır ve daha sonra Küdüs'de yardımcı vaiz olarak görev yapar. Almanya'ya döndükten sonra Harz çevresindeki Friedsdorf'ta "Papaz" olarak hayatına devam eder.

Lepsius, Ermenilerle ilgilenmek için kilise yönetiminden rica ettiği yarıyıl tatilini alamaması üzerine, hemen görevini bırakır ve kendisi tarafından kurulan "Deutscher Hilfsbund für Armenien" (Ermenistan İçin Alman Yardım Dernegi) ile uğraşmak için Berlin'e taşınır. Frankfurtlu Pastor Ernst Lohmann'ın Ermenilere yardım için

---

549 Neue Preussische Zeitung, 16 September 1896
550 Preller, s.15.
551 Hannoverscher Courier,Orientkrise 10.9.1891.

diyalog kurduğu çevrelerde, Lepsius'un Ermenilere yardım çağrısı büyük ilgi görür.2 Şubat 1896 günü herkese "der Notschrei Armeniens" (Erminiştan'ın İmdat Çağrısı) adlı birer kuruşluk el ilanları dağıtır. Bu el ilanlarında: "Şu anda evleri yanmış, yağmalanmış, üşümekte bekleyen Ermeni kardeşlerimiz, düşmanları (Türkler) tarafından öldürülecekler" ifadesi bulunmaktaydı".552 Lepsius'un bu çağrıları doğal olarak ilk önce Hıristiyan çevrelerce desteklenmeye başlandı. Bu faaliyetlere basının da destek vermesiyle Alman kamoyunda belirli bir Türk aleyhtarlığı oluşturulur. Olayların gerçek yüzünü bilmeyen vatandaşlar, Lepsius'un yazdıklarına ve anlattıklarına ilgi gösterirler. Lepsius'un en büyük yardımcıları din adamları, Ermenilerle akraba olan Almanlar ve Almanya'da yaşayan Ermenilerdir.

Yine Lepsius'un gayretleriyle Almanya'da ikinci bir yardım organizasyonu oluşturulur. 1895 yılında faaliyete geçen kuruluşun ismi "Deutsche Orientmission"(Almanya'nın Doğu Misyonu) ve amacı Müslümanlara Protestanlığı kabul ettirmekti. Türkiye'de vuku bulan Ermeni olaylarıyla birlikte bu kuruluşun adı "Armenische Hilfswerk"(Ermeniler Yardım Vakfı), olarak değiştirildi. Bu vakfın faaliyet merkezi Urfa idi.553

Lepsius, Türkiye'ye de geldi.Yalnız Papaz olarak değil, halı tüccarı olarak.554 Lepsius'un bu ticari ziyaretinin asıl maksadı, Anadolu'da sözde katliama maruz kalan Ermenilere yardım etmek, onların sesini dünya kamuoyuna duyurmak ve onların bağımsızlığa gidecek olan yolunun açılmasına yardımcı olmaktı. Bunu da büyük ölçüde başarıyordu.

Ermeniler ve Ermenistan hakkında propaganda yapmak, onların durumları hakkında bilgi vermek ve nefret ettiği Türkler aleyhinde kamuoyu oluşturmak için yapılan mitingler, konferanslar ve toplantılara genellikle "din adamları" iştirak etmektedir. 10 Eylül 1896 tarihli "Neue Preussische Zeitung"daki haber, buna bir örnektir. Burada yapılan konferansa katılardan bazıları şunlardır:

552Kampen 116

553 Ennau Meyer-A.J. Berkian,Zwischen Rhein und Arax,900 Jahre Deutsch-Armenische Beziehungen,Oldenburg 1988,s. 59

554Preller 68-69

Pastor Soda, Pastor Blech, Teoloji Profesörü Schatyer ve kolundaki bant üzerinde altın haç bulunan organizatörlerdi. Bu konferansta diğer konuşmacılardan sonra söz alan Lepsius, "Camilerde Hıristiyanların öldürülmesinin öğretildiğini, bunu bazı Türklerin kendisine söylediğini ve bunu ispat edebileceğini söyler.555

Lepsius'un herşeyi ne kadar istismar ettiği ortadadır. Lepsius, demek ki İslam dininden ve Türklerin özelliklerinden hiç haberdar değildir. Türkler, bugüne kadar camilerde Hıristiyanları veya Ermenileri öldürmeyi öğrenselerdi, acaba Osmanlı Devleti'nde Hıristiyan kalır mıydı veya huzur için Anadolu'ya Yahudi gelir miydi? Lepsius, Anadolu'da Hıristiyanların öldürüldüğünü yazıyor. Şu ana kadar yaptığımız araştırmalardan da anladığımız ve Alman Büyükelçisi Saurma'nın da ifade ettiği gibi, Anadolu'da hiçbir Hıristiyanın kılına dokunulmamıştır. Lepsius'un gayesi, kasıtlı ifadelerle Hıristiyan Batı toplumunu, Osmanlı aleyhinde tahrik edip, Osmanlı Devleti'ne müdahaleyi sağlamaktı.556

Saupp'un, 12 Aralık 1921 tarihli Thimme'den nakleddiği bazı cümleler enterasandır: "Lepsius, gerçeği gerçek olmayandan ayırdedemiyecek durumdadır. O, belgeleri mantıklı bir biçimde derleyememiş ve aynı zamanda bütünlük içerisinde yanlış kullanmıştır. Acıklamalar ve notlar tarihi hatalarla doludur ve işe yaramaz biçimdedir."

Bir Batılı araştırmacı yazar olan Alman Barth'ın "Türke, Wehre Dich" adlı kitabında, Lepsius için kullandığı sözleri, Lepsius'un düşünce ve karekterini en iyi şekilde ifade eder: "Bütün Türk olana karşı, vahşi, körü körüne acımasız bir kin; Katliamın politik, ahlaki ve sosyal sebeplerinin tamamen örtbas edilmesi ve keyfi sahte vahşet olaylarının sunulması. 557

Barth'ın bu sözleri çok yerindedir. Lepsius "Armenien und Europa, eine Anklageschrift wider die Christlichen Grossmaechte und ein Aufruf an christliche Deutschland" adlı eserinde kıtabın başından sonuna kadar ve yayınlamış olduğu diğer yazılarında tamamen Türk düşmanlığı, Türk şahsiyetine, kimliğine ve İslama hakaret edici sözler sarfetmiştir.

---

555 Neue Preussische Zeitung 10 September 1896
556 Kampen 120
557 Barth s.14-15

Barth, Lepsius'u tenkid etmeye devam ediyor. Barth'a göre Lepsius, satın aldığı ajanlar vasıtasıyla kendisine yalanlar anlattırıp, kaydetmeye alışmıştır. Barth: " Bizim papaz, vahşetin sebeplerini izah etmekte pek de mahir. Hem de çok rahat bir izahat, şöyle ki: Ermeniler kuzular gibi suçsuzdurlar. En ufak bir tahrike yeltenmediler. Bu daha ziyade Ermenilerin kökünü kurutmak, bütün bir Hıristiyan toplumu kan ve tahrip nehrinde gömmek isteyen Sultan'ın keyfi bir arzusudur. Katliamlar, idari bir tedbirden başka birşey değildir". 558

Ermeni katliamı tasvirini Lepsius, biri birinden daha güvenilir(!) olan 2. ve 3. ağızlardan nakletmektedir. Bu katliam tasvirleri, öylesine keskin ve sansasyonel ki, insan Rahip Lepsius'un yaygaracı bir firmada, dehşet romanı yazma siparişi almış olduğunu düşünmekten kendisini alamıyor. Lepsius, "ölüler, kazığa vurulanlar, kızartılanlar, kilisede yakılanlar, asılanlar, gömülenler var, hem de binlerce" diyor. Bu ölülerin yanında 100.000'den fazla Hıristiyanın zorla Müslüman edilerek 559, bir milyondan fazla Ermeninin tehcir ettirildiğini de yazıyor. Sosyal politikacı papaz Friedrich Naumann da "Asia" adlı kitabında şöyle yazıyor: "Lepsius'un bize anlattığı herşey, bildiğimizi çok aşıyor; Müslümanların, bu tutumunu bir ölüm mücadelesi olarak görmeliyiz. Büyük bir imparatorluk kan dökmeyerek kendini öldürtmez".560

Barth'ın haklı olarak "Türkenfresser" (Türk Yiyici) 561 dediği Lepsius, Almanya'da uzun bir mücadele ve çalışmadan sonra Türkler aleyhinde bir kamuoyu da oluşturmayı başarmıştır. Hatta bugün bile birçok genç araştırmacı, onun roman özelliği taşıyan yayınlarından faydalanmaktadır.

Lepsius, Türkiye'de hak, hukuk, adalet ve özgürlüğün olmadığını söylerken; bizzat Türkiye'ye gelerek birçok "yetim evleri , hastane, eczane ve halı imalathanesi" açmıştır. Bu faaliyetleri yaptığı vilayet ve diğer beldeler acaba Türkiye sınırları dışında mı bulunuyor ? Yine kendisinin Türkiye'yi gelip dolaşarak, olayları

---

558 Barth s.15
559 Barth, s. 19
560 Naumann , s.67
561 Barth, s. 13.

gördüm derken, kendisine bu hakkı Türkiye değil de, başka bir ülke mi sağlamıştır?

Lepsius'un Türk düşmanlığı ve Ermeni sevecenliği tavrında bir anormallik vardı. Acaba bunun sebepleri nelerdir? İster istemez yukarıdaki sorularla birlikte asıl sebebin düşünülmesi gerekmektedir.

Bir defa Lepsius, birinci asırlardan kalma kopkoyu "haçlı" düşüncelere sahip bir papazdır. Bu "haçlılık" ruh ve düşüncesini her fırsatta hem de açıkça ortaya çıkarıp işlemektedir. Bir taraftan da bugünkü Avrupa Topluluğu'na öncü olacak şekilde "Hıristiyan İmparatorluğu"[562] kurmaya düşünmektedir.

1897'lerde çıkardığı süreli yayının adı da zaten "Das Reich Christi" (Hıristiyan İmparatorluğu) idi. Bu düşüncenin de kaynağı, manastırlarda boş oturmamak için kendisine iş icat etmek[563] mi idi acaba? Bir din adamı, kendisine daha munis gelecek işler bulamaz mıydı?

İşte Lepsius'un Türk, İslam düşmanlığı yaparak şöhret olmanın dışında bu "işe" soyunmasının bir başka sebebi olmalıydı. Zira her Alman Papaz Lepsius gibi değildi. Gerçi Hıristiyan imparatorluğu kurmayı düşünen ve ifade eden bir "Haçlı'"nın önündeki en büyük engel Türkler ve İslam alemi idi. Ama yine de bu durum Lepsius'un ifratını açıklamaya kafi gelmiyordu. Veya özellikle "Ermeni sevgisini" açıklamak bunlarla yeterli olamayacaktı. Özel hayatına baktığımız zaman Lepsius, bir Ermeni ile evlidir.[564] Yakın çevresinde birçok Ermeni bulunmaktadır. İşte böyle bir yakın çevre ile Haçlılık düşüncesi birleşince ortaya Lepsius bir tipoloji olarak çıkmış olmaktadır.

Bu tipoloji, Lepsius daha hayatta iken ürünlerini vermeye başlamıştır. Günümüzden yaklaşık yüz yıl önce , Solingen'de Müslüman Türkler aleyhinde bir protesto gösterisi düzenlenir. Gösterinin amacı Türkiye'deki Hıristiyan kardeşlerine destek ve güya var olan Ermeni katliamını kınamaktır.[565] Yüz yıl sonra ,aynı yerde Müslüman beş Türkün diri diri yakılması ile, Lepsius

---

562 Johannes Lepsius,Das Reich Christi,Berlin.

563 Bart,s.12

564 Kampen, s. 153.

565 A9632 14 September 1896 tarihli Alman Başbakanına gönderilen telgraf.

düşüncesi arasında bir bağ kurmak mümkündür. Bu durum ibretle mütalaa edilmelidir.

SONUÇ

II. Abdülhamit devri Ermeni olaylarının incelenmesi şunu ortaya koymuştur: Ermeni olayları, bu konu ile ilgilenen dış güçlerden bağımsız, onlarla irtibat kurmadan incelenemez, anlaşılamaz. Tek başına Ermeni halkının, tebaası olduğu Osmanlı Devleti ile ilişkiler manzumesi olarak görülürse olayları kavramak, neden ve niçinleri cevaplandırmak mümkün olamaz. Çünkü ne Osmanlı Devleti, ne de Ermeniler, bulundukları coğrafyada yenidirler. Yüzyıllar boyu süren ilişki de hiç bir dönemde 1876-1909 dönemindeki gibi olmamıştır.

Ermeni olayları, masum birer halk hareketi durumunda değildir. Ermeni halk özellikle harekete geçirilmiş, harekete geçmemekte ısrar edenler ise imha edilmiştir.

Ermeni halkının hareketlerini sağlamada ilk etkenler değişik devletlerin gönderdikleri organize birer çalışma olan misyoner faaliyetleridir. Misyonerler, papazlar, araştırmacılar açtıkları okulları ve öğretmenleri ile Ermenilerde ayrılıkçı düşünce ve hareketleri geliştirip yönlendirmişlerdir. Yalnız iş bu kadarla kalmamış her ülkenin ileri karakolu veya öncü kuvvetleri pozisyonunda olan misyonerler, Ermeniler içinde kendi mezheplerini yaymışlardır. Misyonerlerin; daha önce tek dini cemaat ve birlik olan Ermeni halkını, bölüp parçalamaları bu kesime verdikleri ilk zarardır. Artık 1840'lardan sonra Ermeniler sadece Gregoriyen değil, Katolik, Ortadoks, Protestan mezheplerine bölünmüş Hıristiyan tebaadırlar.

Amerika, İngiltere, Almanya'dan gelen misyonerlerin ilişkide bulundukları Protestan, Fransa ile ilişkisi olanlar Katoliktir.

Ermeniler arasındaki bu bölünme, ihtilalci Ermeni teşkilatlarında da aynen görülür. Hınçak daha çok Rusya'nın teşviki altında ve Rus tebaası Ermenilerin kurduğu örgütken; Taşnak üzerinde İngiliz etkisi açıktır. Şu halleri ile Ermeniler, bağımsızlık yemini yutmuş, güdümlü aletler durumundadırlar. Çünkü Rusya, hiçbir zaman Ermenilerin bağımsız devlet olmalarını istemediği, güneye iniş emeline engel gördüğü halde bu halkı olaylar içine çekmekten geri durmamıştır. İngiltere, Rusya'dan bu yönüyle

farksızdır. Hindistan yolunu garantiye almada Ermeniler, İngiliz politikacıların kuzey manivelasıdır. Başlangıçta seyirci; Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler kurma yolunda olan Almanya, kamuoyunun da harekete geçirilmesi ile Ermenilere lakayd kalamamıştır. Fransa, Ortadoğu politikasının Katolik dopingi ile güçlendirilmesi doğrultusunda Ermenilerle ilişki kurmuştur. Netice, sadık tebaa olan Ermenilerin, Türk-Kürt Müslüman komşuları ile huzursuzluk içine sokulması ve yurtsuz-barksız hale getirilmeleri olmuştur. Çünkü, nüfus olarak her dönemde azınlık olan Ermenilerin, istedikleri yerlerde bağımsız veya en azından özerk olabilmeleri mümkün değildir. Bunu, onları teşvik edenlerin de bildiği araştırmamız içinde ortaya konulmuştur.

Ermeni olaylarının, belli yörelerde isyan-katliamdan, devlet başkanlığına bombalı suikast seviyesine yükselmesinde, Osmanlı Devleti ve yöneticilerinin de payı bulunmaktadır. Ermenilerin, daha kalabalık bulundukları Rusya'da değil de, Osmanlı Devleti içinden harekete geçmeleri bunu göstermektedir. Çünkü, Rusya karşısında harekete geçerlerse insafsızca ezileceklerinin şuurundadırlar. Osmanlı Devleti ise özellikle Avrupa'ya karşı zaaf içinde, tavırlarını netleştirmiş değildir. Bu hal, Tanzimat öncesinden bu yana süren Batı'ya endekslenmiş devlet politikası ile Batı'dan bağımsız düşünemeyen devlet adamlarının yapısından kaynaklanmaktadır. "Avrupa ne der" endişesi ile müstakil politikalar üretilememiştir. Ayrıca yabancıların da tanıklığı ortaya koymuştur ki, II. Abdülhamit, ayrı tutulursa çaplı devlet adamını bulmak da zordur. Devlet yönetiminin birinci sınıf, iyi yetişmiş, vatansever, politika üretebilen devlet adamları tarafından üstlenilmemesi, eksikliğini; olaylar öncesinde de sonrasında da göstermiştir. Adana'da Cemal Bey'in Ermeniler veya gerisindeki güçlere karşı "yaranma" çabasıyla harekete geçmesi ilk veya son, " tek" örnek durumunda değildir. Zaten son dönem tarihimiz, değerli devlet adamları zümresine hasretle geçmiştir ,denilebilir.

Sonuçta vurgulanması gereken bir başka nokta ise Ermenilerin şikayetlerini yoğunlaştırdıkları kesimin ekseriyetle Kürt oluşudur. İslam nüfusunu azaltma konusunda Ermeniler, Türk-Kürt ayırdetmemişlerdir. Fakat özellikle Batı kaynaklı bilgilerde; Ermenilerin, Kürtlere ve Hamidiye Alaylarına karşı korunması

gerektiği vurgulanmıştır. Çünkü onlara göre, Ermeni can güvenliği yoktur. Sasun gibi birçok yerde Ermenilerin, öncelikle Kürt kabileleri ile çatışmaya girerek olay çıkartıp-büyüttükleri bilinmektedir. Buradan günümüze akseden ibretlik yan ise; Ermenilerin, güya Kürtler adına harekete geçtiği söylenen örgütlerle işbirliğidir. Üstelik bu bilinen örgüt; Ermeni ihtilal teşkilatlarının katliam metodlarını, bizzat Kürt kökenli vatandaşlarımıza karşı uygulamaktadır. Bu da, dünkü Ermeni meselesinin günümüze akseden boyutu durumundadır. Şu halde, yüzyıl öncesi denen olaylar; Doğu'da artık Rusya'dan bir parça olarak var olan Ermenistan'la omuz omuza gerçekleştiril-mektedir. Fakat Armenekan, Hınçak, Taşnak, Asala adları; yerini Gregoriyen değil İslam kökenli ahalinin istismarını hedefleyen örgüte bırakmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

A-BELGELER

I. Yayınlanmamış Belgeler

Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi,Bonn

Türkei 134 11-16,20-23, 35-36

Schrifwechsel mit der K.Botschaft in Constantinopel,sowie mit anderen Mission und fremden Kabinetten über die inneren Zustaende und Verhaeltnisse der Türkei.Vom 1.8.1881 heisst das Rubrum:Allgemeine Angelegenheiten der Türkei.

Türkei 158 14-16

Das Verhaeltnisse der Türkei zu Deutschland

Türkei 175c 2-3

Die Armenische Kirche

Türkei 183 4-12,15-16,20-28

Armenien

Orientalia Generalia 6-13,20-31,47-49,50-56

Die Politik der Maechte bezüglich der Balkan Halbinsel und der Meerengen

II. Yayınlanmış Belgeler ve Kronoloji

Deutscher Geschichtskalender Osmanisches Reich für 1895, (hrgb:.Karl Wippermann)

Die Grosse Politik der Europaeischen Kabinette 1871-1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswaertigen Amtes, (Dışişleri Bakanlığı Adına yayınlayan: Bernhard Schwertfeger Bd. 1-6.) BERLİN 1923.

_____Bd.9, 10, 12 (Yayınlayan: Johannes Lepsius,Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme), Deutsche

Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte M.B.H. ın BERLİN 1924.

B-GAZETELER VE DERGİLER

Berliner Lokal-Anzeiger
Das Reich Christi
Der Reichsbote
Die Neue Zeit
Frankfurter Zeitung
Hanoverscher Courier
Kölnische Zeitung
Leipziger Tagesblatt
Münchener Allgemeine Zeitung
Neue Preussische Zeitung
Neue Zürchener Zeitung
Petersburger Harold
Peussische Jahrbücher
Srassburger Post
Steins Wiener Tagesblatt
Vossische Zeitung

C. Yayımlanmış Telif Eser ve Hatıratlar

AKAN, Selahattin : "Ermenilerin İstanbul'daki Osmanlı Bankası Baskını".**İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları 1985.**

AKÇAM,Taner : **Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu**.İstanbul, 1994.

ALLDEUTSCHER Verband : **Deutschlands Ansprüche an das türkische Erbe.**München, 1896.

ARMENNISCHE Propaganda Gegen Die Türkei und Die Wahrheit.Türk Tarih Kurumu 1982.

ARMAOĞLU,Fahir, **20. Yüzyıl Siyas Tarih**,C.1,Ankara,1992

ASAF, Mehmed, **1909 Adana ve Ermeni Olayları ve Anılarım**(Yay.İsmet Parmaksızoğlu) Ankara, 1982.

BALA, Mehmetzade Mirza: **Ermeniler ve İran** .Ankara 1994 (Yayına Hazırlayan Yavuz ERCAN),Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları sayı:2.

BANOĞLU,Niyazi Ahmet :**Ermeni'nin Ermeniye Zulmü.** Ankara,1976

BARTH, Hans: **Türke;wehre dich**.Leipzig, 1898.

BARTHOLOMAUS, Lore: **In jedem Kreuz ein Lebensbaum. Aus Armeniens Erbe und Gegenwart**.Köln, 1988-99

BAYUR,Yusuf Hikmet: **Türk İnkılabı Tarihi,C.1,Kısım 1-2.**,3.Basım, Ankara,1983.

BEBEL,August: **Die mohammedanisch-arabische Kulturperiode**.Stuttgart, 1884

BELGELERLE Ermeni Sorunu, T.C.Genelkurmay Askeri Tarih ve stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları Ankara,1983.

BEYDİLLİ,Kemal:**1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya göçülen Ermeniler.**Ankara,1988.

BOZDAĞ, İsmet: **Harem Panceresinden Sultan Abdülhamid.İ**stanbul, 1992.

BOZKURT, Gülnihal : **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu(1839-1914)**,Atatürk Kültür,Dil ve Tarih Kurumu Yayınları,VII. Dizi-Sayı 107.Ankara, 1989.

BRENDJES,Burchard : **Drei Jahrtausende Armenien.** Schroll,1974.

BÜLOW, Fritz von: **Denkwürdigkeiten.**Berlin, 1916.

CARTY, Justith Mc.: **Müslim and Minorities,The Population of Ottmon Anatolia and the Erd of The Empire** , Newyork, 1983.

CEMAL,Behçet: **Hatıralar**.İstanbul, 1977.

CİN, Halil,"Türk Tarihi ve Hukuku",**Türk Kültürü Dergisi,**say,255,Ankara 1984.

ÇAĞALI,Güven Gül: **Kamil Paşa ve Said Paşanın Anıları**.İstanbul, 1991.

ÇARK, Y.: **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler.** İstanbul, 1953.

ÇAYCI, Abdurrahman: "Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler",**Tarihi Gelişmeler içinde Türkiye'nin sorunları Sempozyumu (DÜn- Bugün- Yarın),** Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnklap Tarihi Enstitüsü, Ankara , 8-9. Mart 1990, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992,s.75- 114

DANİŞMENT, İsmail Hamdi: **Sadr-ı a'zam Tevfik Paşa'nın dosyasındaki resmi ve hususi vesikalara göre;31 Mart Vak'ası.**İstanbul, 1961.

DEGEN, Walther von Oberdorf:**Zur Geschichte der gesetzlichen Behandlung der Christen in türkischer Stadt des 19.Jahrhunderts**. Zurich, 1917.

DELBRÜCK,Hans: **Vor und nach dem Weltkrieg 1902-1925.**Berlin, 1926.

DELİORMAN,Altan:**Türklere Karşı Ermeni Komiteleri,**3.Baskı,İstanbul 1980

ECKARDT,Heinrich Julius von,"Erinnerungen",PA-AA **Orientalia Generalia 5**,R.14468,

ERCAN,Yavuz: **Kudüs Ermeni Patrikhanesi.** Ankara ,1988.

ERGENEKON, Ali:**Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamit**.İstanbul, 1990.

EROĞLU, Veysel: **Ermeni Mezalimi, İstanbul** ,1978.

ERYILMAZ,Bilal: **Osmanlı Devletinde Millet Sistemi**.İstanbul, 1992.

EYCK, Erich: **Das persöhnliche Regiment Wilhelm II.Politische Geschichte desdeutschen Kaisers von 1880 bis 1914**.Zurich,1948.

FEİGEL,Uwe:**Das evangelische Deutschland und Armenien**.Die Armenische Hilfe und evangelische-Christen seit dem Ende des 19.Jhs. im kontext der Deutsch- türkischen Beziechungen , Vandenhoeck und Ruprecht.Göttingen, 1989.

FIRAT, M.Şerif: **Doğu İlleri ve Varto Tarihi.** Ankara, 1983.

GEİSS, Emanuel:**Der Berliner Kongress von 1878**.Wiesbaden,1982.

FRİEDJUNG,Heinrich:**Das Zeitalter des İmperialismus 1884-1914.** 1.Band,Verlag Neufeld und Henius Berlin 1919.

GEREYER, Koutcharian: **Der Siedlungsraum der Armenier unter dem Einfluss der historischen-philosophischen Ereignisse seit dem Berliner Kongress 1878**.Berlin,1989.

GERGER, M.Emin:**Tanzimat'tan Avrupa Topluluğuna Türkiye.** İstanbul, 1989.

GÖYÜNÇ, Nejat:**Osmanlı İdaresinde Ermeniler. 1983.**

GRANVİLLE, Edgar: **Çarklık Rusya'sının Türkiye'deki Oyunları.** (Çev.Orhan Arıman), Nüve Matbaası,Ankara 1967

GROTHE, Hugo: **Auf türkischer Erde.Reisebilder und Studien**.Berlin,1903.

_____**Georgrafische Chrakterbilder aus der asiatischen Türkei**.Leipzig,1909.

_____**Meine Vorderasiensexpedition 1906 und 1907** Band II.Leipzig, 1912.

_____**Deutschland,die Türkei und der Islam**.Leipzig, 1914

_____**Die Türkei und ihre Gegnerkriegsgeog rafische Betrachtungen mit fünf Übersichtskarten.** Frankfurt am Main,1915.

GOLTZ, Colmar Freiherr, **Anatolische Ausflüge**.Berlin 1896-1902.

GÜRÜN, Kamuran: **Ermeni Dosyası.** Ankara, 1988.

HALBRON, Hajo: **Deutschland und die Türkei 1878-1890**.Hrsg. Dr.Hans Roeseler,dreizehnte Schrift.Berlin, 1926.

HALLGARTEN,George W.F.:**Imperialismus vor 1914**.München 1951

HARTMANN, Martin: **Der islamische Orient.Unpolitische Briefe aus der Türkei**.Leipzig,1910.

_____**Der Islam,Geschichte,Glaube,Recht**.Leibzig 1909.

HATZFELD, Paul Graf von : **Nachgelassene Papiere,1838-1901**.Zweiter Teil,hrsg.:von Gerhard Ebel,in Verbindung

mit Michael Bohnen Harold.Bold Verlag Boppard am Rhein,1976.

HERTNECK,Friedrich:**Die deutsche sozialdemokratie und die oriantalische Frage im Zeitalter Bismarks.** Berlin, 1927.

HİRSCHFELD,Gustav:**Aus dem Orient**.Berlin 1897.

HOCAOĞLU ,Mehmet:**Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler,** İstanbul 1976

_____**Abdülhamit Han'ın Muhtıraları (Belgeler).** İstanbul Oymak Yayınları.

HOFFMANN, Adolf:**Im türkischen Kelker.Wie ich Carabet Thonmajan fand. Armenische-türkische Geschichte**.Berlin 1897.

HOLSTEİN,Friedrich v.: **Die geheimen Papiere Friedrich von Holstein.** hrsg. v. Norman Rich, M. H.Fischer,W. Frauendienst 4 Bde., Göttingen u.a. 1956/63.

HÜBER,Reinhard: **Die Bagdadbahn**.Berlin, 1943.

İLTER ,Erdal :**Ermeni Meselesi'nin perspektifi ve Zeytün İsyanları.** Ankara, 1988.

JAECK,Ernst:**Der aufsteigende Halbmond.Beitraege zur türkischen Renaisance**.Berlin, 1911.

_____**Der aufsteigende Halbmond. Auf dem Weg zur deutschen-türkischen Bündnis**.5.Auflage,Stuttgart 1916.

KAMPEN, Wilhelm van:**Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Willhelms II.**,Kiel,1968.

KARACA ,Dr.Ali:**Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa(1838-1899).**İstanbul, 1993.

KARABEKİR, Kazım:**Ermeni Dosyası**. İstanbul ,1994.

_____ "Ermeniler Nereden Geldiler, Nereye Gidiyorlar",**B.T.T.D.**,Sayı 23,Ocak 1987,

KARPAT, Kemal H.," Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893", International Journal of Middle East Studies,Vol. 9,1978.

KATLİAM, Efsanesi, Anadolu basın Birliği Genel Merkezi no:2 Ankara, 1987.

KAUTSCHARİAN,Gerayer: **Der Siedlungsraum der Armenier nter dem Einfluss der historisch-politischen Ereignisse seit dem Berliner Kongress 1878.** Eine politisch-geographische Analyse und Dokumention, Abhand des geographisches İnstituts Antropogeographie,Band 43, berln,1989.

KOÇABAŞOĞLU,Uygur:**Kendi Belgeleriyle Anadoludaki Amerika**,İstanbul, 1992.

KOÇABAŞ,Süleyman:**Ermeni Meselesi Nedir ve Değildir?** İstanbul,1983.

KOCABAŞ, Cemil:**Abdülhamid'in Mirası.** İstanbul, 1993.

KODAMAN, Bayram: **Abdulhat Devri Eğitim Sistemi**.Ankara, 1991.

_____**Sultan II.Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası.** Ankara, 1987

KÖRTE,Alfred:**Anatolische Skizzen**.Berlin 1896.

KRAELİTZ,Friedrich-G. von:**Die Verfassungsgesetze des Osmanischen Reiches**.Leipzig.Haupt, 1909.

KURAT,Akdes Nimet : **Rusya Tarihi (1917'ye kadar)**,Ankara 1993.3.Baskı

KUTAY, Cemal, **Türk Milli Mücadelesinde Amerika.** İstanbul, 1979.

KÜÇÜK, Cevdet,**Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897).** 2.Basım . İstanbul, 1986.

KÜNTZER,Karl ,**Abdülhamid mit seine Reformen in der Türkei**.Verlag von Carl Reissner,Dressden und Leipzig,1897.

LOYART, Augisten Henry: **Auf der Suche nach Ninive,überarbeit**.gekürzt und mit neuem Anm., 1915.München, 1965.

LEPSİUS,Johannes,**Jahrbuch des deutschen Orient-Mission 1903.**

_____**Armenien und Europa.Eine Anklageschrift wieder die christlichen Grossmaechte**.Berlin-Westend, Faber, 1896.

LİNDOW, Erich, **Freiherr Marschall von Bieberstein als Botschafter in Konstantinopel 1897- 1912**.Danzig, 1934.

LİNDAUF, Rudolf, **Reisegefaehrten**.Berlin 1909.

MALEVİLLE, de Georges, **Sözde Ermeni Trajedisi,** (Türkçesi:Galip Üstün),İstanbul,1991.

MAYEWSKİ,G.L.: **Van-Bitlis Vilayeti Askeri İstatistiği**.İstanbul,1330.

MAZICI, Nurşen:**Belgelerle Uluslarrası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni(1878- 1918).** İstanbul 1987

MEYER,Ennau-A.J. Berkian.:**Zwischen Rhein und Arax.900 Jahre Deutsch Armenische Beziehungen**.Oldenburg, 1988.

MİNASSİAN,Anaide Ter:**Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm**(Çeviren:Mete Tuncay),İstanbul 1992

MOLTKE,Generaloberst Helmuth von: **Erinnerungen Briefe-Dokumente 1877-1891**.Stuttgart 1922

MOMMSEN, Wolfgang: Max Weber und die deutsche Politik 1890-1920.überarb. underw. Auflage.Tübingen-Mohr 1974.

NAUMANN,Friedrich:**"Asia" Eine Orientreise über Athen, Konstantinopel,Baalbek,Nazareth, Jerusalem,Kairo,Neopel**.Berlin, 1909.

NAUMANN, Edmund:Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat.Reisebriefe,Tagebuchblaetter und Studien über die asiatische Türkei.Leipzig, 1893

NOL'DE, Eduart von:**Reise nach Innerarabien,Kurdistan und Armenien**.Braunschweig, 1895.

NORMAN, Rich:**Die geheimen Papiere Friedrich von Holsteins**.Berlin-Göttingen,1956-63.

NORMAN, C.B.:(Yayına Hazırlayan Prof.Yavuz Ercan), **Ermenilerin Maskesi Düşüyor.**Ankara, 1993.

OHANDJANİAN,Artem:**Der verschwiegene Völkermord**.Böhlau, 1989.

_____**Östereich-Ungarn und Armenien 1914- 1918,**Wien 1986.

OSMAN Nuri,**Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı** yayınlayan:A. R.Altınay),c. III,İstanbul 1327,
OTMAR, Freiherr von Karl:**Bismark Aussenpolitik Berliner Kongress, Wiesbaden.** (Sonderdvek).
Ottomon Archives Yıldız Collection The Armenien Question 3,Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı,İstanbul.
ÖKE, Prof.Mim Kemal:**İngiliz Ajanı Binbaşı E.W.C.Noel'in"Kürdistan Misyonu"1919** Ankara, 1992.
_____**Ermeni Sorunu (1914-1923)**
_____**Ermeni Meselesinin Anatomisi(1877-1917)**
ÖKTE,Ertuğrul Zekai:**Ottomon Archives Yıldız Collection,The Armenian Question.**
PAŞA NAZIM,Hüseyin, **Ermeni Olayları Tarihi.** cilt:I ve 2, T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını No:15.,Ankara 1994.
PRELLER,Hugo:**Salisbury und die türkische Frage im Jahre 1895.Eine Einzeluntersuchung.**Zur Geschichte der deutschen-englischen Beziechungen der Vorkriegszeit. Stuttgart, 1930.
RAAB,Alfons:**Die Politik Deutschlands im nahen Orient von 1878-1908.**Wien,1936.
RADOWİTZ,Josef Maria von:**Aufzeichnungen und Erinnerungen aus dem Leben des Botschafters Radowitz.**(Hrsg.:Haja Holborn, 2 Baende.Osnabrück,1967.
RATHMANN, Lothar:**Berlin-Bagdad.**Berlin-Ost, 1962.
ROGGE, Helmuth:**Holstein und Harden.**München, 1959.
ROHRBACH, Paul:**Beitraege zur Armenischen Landes-und Volkskunde.**Stuttgart,1919.
ROMİANKOWSKİ,Joseph:**Der Zusammenbruch des ottamanischen Reiches.**Zürich-Wien 1928.
SAKAOĞLU,Necdet,**Osmanlı Eğitim Tarihi,**İletişim Yayınları İstanbul 1991.
SALNAME-İ Vilayet-i Sivas,Hicri 1302.
SALNAME-İ Vilayet-i Adana 1309.

SARRE, Friedrich: **Reise in Kleinasien**.Berlin 1896

SAUPP, Norbert:**Das deutsche Reich und Armenische Frage 1878-1914**.Köln,1990.

SCHÜTTE, Ernst:**Freiherr Marschall von Biberstein.Ein Beitrag zur Chrakterisierung seiner Politik**.Leipzig, 1936.

SCHWERTFEGER, Bernhard:**Die diplomatischen Akten des Answaertigen Amtes** 1877-1914,Berlin 1923

SELAHADDİN, Mehmed:**İttihad ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim**.İstanbul, 1991.

SHAW, J.Stanford- Schaw, Ezel Kural:**Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye.** İstanbul, 1983.

SONBAND,Ulrich: **Orientalische Fremde.Berichte deutscher Türkeireisenden des spaeten 9.jhs**.Studien Verlag, Dr. N.Brockmeyer.Bochum, 1987.

SPULER, Bertold, **Die Minderheitenschulen der europaeischen Türkei von der Reformzeit bis zum Weltkrieg**.Breslau, 1936.

STONE, Michel E.,**Armenische Kunst**.Stuttgart,Belser, 1980.

SÜSLÜ, Azmi:**Armenien and the 1915 event of Displacement**.Ankara, 1994.

_____**Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim.** Ankara,1987.

_____**Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**.Ankara,1990.

SYDAKOFF, Bresnitz von.:**Abdülhamit und die Christenverfolgungen in der Türkei**.Berlin 1896.

ŞAHİN,Recep:**Türk idarelerinin Ermeni Politikaları**,İstanbul, 1988.

ŞİMŞİR, Bilal:**Osmanlı ve Ermenileri ve Büyük Devletler**.İzmir, 1983.

_____**Osmanlı Ermenileri.** Ankara, 1986.

_____**British Documents on ottoman Pimenians (1891-1895).** Ankara, 1989.

_____**Documents Dttomans,Volume 2 1894-1895**,Ankara 1989

_____Britisch Documents On Ottoman Armenian,**Volume 2 1880-1890**,Ankara 1989,2.Baskı
_____Britisch Documents On Ottoman Armenians,**Volume 3 1891-1895**,Ankara, 1989.
_____Britisch Documents On ottoman Armenians,**Volume 1 1856-1880**,Ankara 1989,2.Baskı
_____Britisch Documents On Ottoman Armenians,**Volume 4 1895**,Ankara 1990
_____**Documents Diplomatiques Ottomans,Volume 1 1886-1893.**Ankara, 1993.2.Baskı
_____"Türk Tarihinde Ermeniler", **Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğü** Yayın No:2
TANYU, Prof.Hikmet:**Nuh'un Gemisi Ermenilerin Bütün Olayların İç Yüzü.** İstanbul, 1989.
TEPEDELENLİOĞLU, Nizamettin Nazif:**Sultan II.Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar.** İstanbul,1964.
TERNON,Yves:**Tabu Armenien, Geschichte eines Völkermords**.Frankfurt.Berlin,1981.
TÜRKÖZÜ, Halil Kemal:**Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi.** Ankara, 1983.
UBUCİNİ, M.D: **Türkiye 1850.** Cilt:1 (Çev.Cemal Karaağaçlı) Tercüman 1001 Temel Eser.
URAS, Esat:**Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi.** İstanbul,1987.
VAHABOĞLU,M.Hidayet:**Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**. Boğaziçi İlmi Araştırmalar Serisi 1,2. Baskı. İstanbul, 1992.
WİEGEND, Theodor:**Halbmond im letzten Viertel,Briefe und Reiseberichte aus dem alten Türkei**.München, 1970.
WİPPERMANN,Karl, **Deutscher Geschichtskalender 1894,** 2.Teil
YAMAN,Abdullah:**Ermeni Meselesi ve Türkiye**.Otağ Matbaası, 1973.
YAŞARBAŞ, Enver:**Ermeni Terörü'nün Tarihçesi Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri.**İstanbul,1984.

ZİMMER, Heinrich, **"Die europaeische Türkei und Armenien"**,in:**Helmots Weltgeschichte.**Bd.5 117-212 1905.

Kaiserlich
Deutsche Botschaft.

Rom, den 16. November 1894.

mlg. 26/11 London 981
Petersbg. 502
Rom 716
Wien 650.

EK: I

Nr. 157.

Während der mir gnädigst mit Ihrer Ordre vom 12. d. M. gewährten Urlaub Seiner Majestät der Kaiser und König geruhte, mir mündlich die Weisung zu ertheilen, mich gelegentlich meiner Anwesenheit in Berlin mündlich über die Lage, wie sie sich gestaltet hatte, seit ich sie zuletzt, mündlich Seiner Majestät Vortrag zu halten, etwaige Instruktionen Allerhöchstdenselben zu unterbreiten.

Nach den Seiner Majestät gegenwärtigen Mittheilungen scheint mir die Haltung der Regierung in der Frage von Samoa (: sichtlich der Wahl des Königs) die wünschenswerthe Entwickelung aufzuweisen, die Mächte nicht zu reizen und Feindseligkeiten gegen die Missionäre und die Deutschen zu vermeiden. Es fügten sich die Amerikaner zu einem

Seiner Excellenz
dem Reichskanzler,
Fürsten zu Hohenlohe. Berlin W.

B. 14059
T. 183
Bd. 10-11
1884

gewettet und meine persönliche Meinung, gegen die türkischen Forderungen in Form gesetzt. Auch hatten die Amerikaner sich der gemeinsamen Abschiedig genommen, und diese Türken persönlich gar. Fleisch und mit Filmen, daß sie nachgründeten, gewartet. – Die Absicht der Amerikaner sei wenig schmeichelhaft, erst durch eine die Türken zu reizen und bei der Abgrenzung der letzteren über Verfolgung zu klagen, daß Milchid schon, sie und unmittelbar durchzuschneiden zu können, wenn die Europäischen Truppen, eine Entwicklung zu schaffen, mit Waffen in der Hand nicht zurückweichen gezwungen wären.

Die Wiederherstellung der sogenannten „Bulgarian atrocities" sei den Amerikanern ein unerwünschtes Mittel, zur Verfügung, gleich jenen Falschmeldungen zu einer gewissen Selbständigkeit zu gelangen. Nur sei in Abgrenzung-meinen

der

der Fürst – der Unterschied der, daß die Ver-
mehrung regelmäßig eine geschlossene Bevölkerung
bilden und seine Anerkennung zur Nothwendigkeit
stellen. Es kann übrigens, wie seine Majestät
hinzufügte, die Commission in ihrer gebilligten
Haltung dadurch unterstützt werden, daß der
in Wien residirende englische Consul von Ort
zu Ort gesandt ist, augenblicklich über Land und Leute
zu studiren, und durch seine Erfahrung bei den
vielfachen streitigen Fragen der Commission der
Schwierigkeiten vermindern, als interessirte er sich für
Donaubau und für die Regierung.

Auch sei die Commission mit der Unter-
suchung beschäftigt, daß die, gegen Türkei
& die Donaufürstenthümer Ansprüche [illegible]
über das Land zu bestimmen.

Der Fürst äußerte mir ferner, daß
unsere Ansichten mit Hinsicht auf Commission
fest.

festgenommen werden seien; die als agents provocateurs um ihren eigenen Leidenschaften Grausamkeiten und Mord verübten, um den Verdacht auf die Linken zu lenken und gegen letztere die Bevölkerung zu reizen. Es sei bekannt, daß diese Leute in ihrer Verkleidung von Polizei geschützt würden.

Ferner seien dem englischen Botschafter Zeichen zugegangen, die mitteilen wollten, daß englische Agenten Anschläge vorbereiten, um, und sehr (: der Kaiser :) in der Lage gewesen sei, dem Botschafter den Beweis beizubringen, daß gewisse diese bestimmten Zeichen durch die Agenten angewendet werden seien, wodurch der Verdacht auf sie gelenkt würde.

Seine Majestät versicherte mir ferner, daß kein wahres Wort an den Gerüchten sei, als seien die Truppen und der Adel

Adel

Marschall Ney stehen Truppen von Commissaren
niedergemetzelt. Das wäre eine böswillige Ver-
leumdung. Der Feind brauchte niedrige,
niese Kommissare von zuverlässigen Männern
und der Hyänen von Lasse zu meucheln, um
die Wahrheit festzustellen und, sollten wirklich
Grosse Teile der Truppen vergessen sein,
die Schuldigen exemplarisch zu bestrafen.

Er habe ferner gehört, der englische Ver-
fasser wolle seinen Militär-Attaché, Colonel
Chermside, und Commissare senden, um seine
seits die durch den englischen Konsul in Wan
gemeldeten Thatsachen festzustellen. Das
könne er nicht billigen, denn das Erscheinen
eines englischen Offiziers würde den selben
Misstrauen bei den Armeniern zur Folge haben,
die denen eine offizielle englische Unterstüt-
zung erblicken würden.

Ich

Ich erbitte mir Eurer Majestät gü
tigen Rath, ob die Commission, welche seit
langer Zeit beauftragt ist, über mysteriöse
und verbrecherische Handlungen der Sekte,
welche unmittelbar Angriffe auf Ihre
Majestät, auf die Sicherheit des Staates
und die öffentliche Ruhe leider aber nicht
den wahren Ruf führen, die Bevölkerung zur
Aufregung zu treiben, um bei Hinderung
der in folgenden nicht genannten Mittel
Eurer Majestät gegenüber ihre Verbindung
besonders zur Geltung zu bringen. Ich wäre
sehr gerührt, daß Eure Majestät besser be-
lehrende Personen zur Aufklärung Eurer
guten Intentionen wären, Eurem Ansehen
und dem Fürsten die größte Vorsicht bei
Behandlung der wenigen Bevölkerung anbefehlen
und den verbrecherischen Handlungen die Stirn
abzubrechen und fremden Mächten den Boden

zu

zu machen, zu stimmen der Meinung zu widersprechen.

Niemals seine Majestät mich zu überzeugen suchte, dass seine Forderungen und Vorschläge seiner Ehrlichkeit und Gewissenhaftigkeit Ehre machen, so hoffe ich doch, dass meine Meinung nicht ganz verwerflich geblieben ist. Aber leider ist das Steuersystem und das Verwaltungssystem so tief eingewurzelt, dass keiner der wirklich aufgeklärten und gutgesinnten Beamten und Staatsdiener die Möglichkeit hat durchzudringen und etwas nützliches zu wirken, solange das Verderben das Volk zu verschlingen.

Bei dieser seiner Reise von Posen nach Stettin, Pommern, politischen Verhältnissen in Augenschein liegt die Gefahr nahe, dass die englischen, nämlich das Hannoversche Ministerium

einerseits, und die Russen, wegen der Russ
ischen eigenen commissionsforderungen und,
andrerseits, diese Frage gemeinschaftlich untersuchen
und die Regelung derselben im Interesse
der Commission verhandeln werden. Da nun
aber der Kaiser mir nicht sicherlich erklär-
te, ob schweden mir, daß es unter keinen Um-
ständen den eingegangenen commissions Ver-
pflichtungen nachgeben und eher handeln würde, als in
Gemeinschaft mit englischen Commissairen, Rech-
nungen zu prüfen, könnte möglicher Weise
zwischen Ihnen und den interessirten Mächten
eine Krise, vielleicht unabsehbare Konflik-
tionen, entstehen, die, wie Neumann die große
continentalsperre in Fluß bringen könnte.

Zum Schluß dieser Unterredung bat
mich der Kaiser, seiner Majestät dem Kai-
ser, für Allerhöchstwelchen ich die aufrichtigsten

Ge-

Pflicht der Freundschaft sey, und in welcher
der größte Vortheil sey, Kenntniß von
Verschwörungen zu haben und Allerhöchstdenselben
davon zu bitten, Ihro Majestät die Königin
von Ungarn von der Freundlichkeit der
wienerischen Gesinnungen zu überzeugen
und weil die Königin und Ihre Regierung
in Wien, der Gerechtigkeit einzuräumen,
von der Parteilichkeit für sie, gänzlich, so,
vollkommen abgehen, welche
schlechterdings den Frieden und die Gleichgewichte
stören müßte.

Ich habe hiernächst remarquirt, daß, wenn
die Königin von Ungarn und die Regierung
so seyen, die für Gemüthen besorgten Dinge
nicht seyen, sondern eine Anzahl niederträchtiger
Männer, im Parlament, mit denen
die Regierung machen müßten, und so viele

gute.

zunächst in den gewissen Sinne nächsten Majestät zu wirken, ihre besten Anordnungen der unmittelbaren Fürsorge, wirksamer als irgend andere Ratgeber dazu beitragen, die Ordnung wiederherstellen und die Klagen und Besorgnisse der Bevölkerung zu beschwichtigen. -

Radolin

179

Kölnische Zeitung

EK:2

24. 2. 95

-3-

Die Ereignisse von Talory (Sassun).

(Von Frhr. v. d. Goltz, Generalmajor z. D.)

Bei der allgemeinen Aufregung, die in Europa über die Vorgänge in Kurdistan herrscht, wird der Umstand vollkommen übersehen, daß alle Berichte über die angeblichen Gemetzel von Talory im großen ganzen aus derselben Quelle stammen, nämlich aus Mitteilungen von armenischer Seite.[1]) Daß diese nur die schwersten Anklagen gegen die osmanische Herrschaft und ihre Organe, namentlich die beteiligten Truppen enthalten, liegt in der Natur der Sache. Demgegenüber hat die türkische Regierung bisher entweder ganz geschwiegen oder einige magere Angaben veröffentlicht, die ihrer Sache nicht nützlich waren und viel eher den Verdacht erweckten, als könne man nicht offen mit der Wahrheit hervortreten, da man die ernstesten Dinge zu verbergen habe.

Wer Land und Leute kennt, dessen Ohr klangen die Schauergeschichten von der Abschlachtung von Tausenden von Menschen, von Frauen und Kindern höchst unwahrscheinlich. Das niedere türkische Volk auf dem Lande, das den Ersatz für die Armee liefert, hat im allgemeinen durchaus keine Neigung zu Roheit und Brutalität, und die Erziehung in der Truppe ist nicht dazu angethan, in dem Soldaten Ausschreitungen der Energie zu fördern. Das Bild, welches ich mir hiernach von dem Geschehenen machte, war, daß die Schilderungen unzweifelhaft die ärgsten Uebertreibungen enthielten, daß vielleicht beim Einschreiten der Truppen infolge von Befehlen, die anders ausgelegt wurden, als sie gemeint waren, über das nötige Maß von Strenge hinausgegangen worden sei, daß aber die Berichte über barbarische Grausamkeiten der Mythenbildung angehörten, wie dieselbe sich meist um ähnliche Vorgänge zu spinnen pflegt. Jedenfalls hielt ich mich überzeugt, daß eine ausführliche amtliche Darstellung, welche das vorhandene Beweismaterial rückhaltlos veröffentlicht, die allergünstigste Wirkung üben und viel dazu beitragen würde, die entrüsteten Gemüter in Europa zu beschwichtigen.

Einstweilen ist man sicherlich berechtigt, zur Steuer der Wahrheit mitzuteilen, was privatim aus guter Quelle von türkischer Seite bekannt wird. Die Umstände haben mir in dieser Hinsicht eine günstige Gelegenheit geboten, da mich nahe Beziehungen mit dem anfangs an die Spitze der an Ort und Stelle geschickten Untersuchungscommission gestellten Divisionsgeneral Abdullah Pascha verbinden. Langjährige gemeinsame Arbeit hat mich zu dem Charakter dieses Mannes, dessen Wahl nur die allgemeinste und rückhaltloseste Anerkennung finden konnte, volles Vertrauen gewinnen lassen, sodaß mir an seiner Glaubwürdigkeit kein Zweifel aufkommt. In der nachfolgenden Darstellung gebe ich zunächst ihm das Wort, wie es sich nach eingehenden Gesprächen in Kürze zusammenfassen läßt:

Die Reise der Untersuchungscommission gestaltete sich schwieriger, als man es sich in Europa, wo man bei solchen Anlässen „ein schnelles und energisches" Einschreiten der Regierung fordert, gemeinhin denken mag. Am 24. November v. J. verließ sie Konstantinopel; erst 26 Tage später gelangte sie nach Musch. Bis Erzerum, wohin sie sich über Trapezunt und Ersindjan begeben, ging trotz der vorgerückten Jahreszeit alles noch gut von statten. Dort fand man aber die graden Wege nach Süden über den Palandeuken-Dagh verschneit und mußte einen Seitenweg in südöstlicher Richtung über den Dewebojun[2]) nach dem am Südhange der Gebirge im Thale des Bingöl-Su, 1800m hoch, gelegenen Orte Küllü einschlagen. Dann überschritt man den durch seine Schneestürme berühmten Paß von Aghwiran und erreichte Chinnis, eine bedeutende, im Aufblühen begriffene Stadt am Ostfuße des Bingöl-Dagh. Von dort führt eine große Straße im Thale zwischen dieser Bergmasse und dem Hamn-Degh über Gümgüm weiter, die jedoch Umwege macht. Um schneller ans Ziel zu gelangen, entschloß man sich, die Ausläufer des Bingöl gradeswegs zu überschreiten, ward aber auf der Höhe vom Schneesturm überfallen [illegible] nachdem man mit Mühe und Not in einem einsamen [illegible] gefunden, [illegible] nachfolgenden Bagage [illegible] [illegible]

sehr eigentümliches. Schaufel und Spaten würden wenig nützen. Die Reiter treiben ihre Pferde gewaltsam in die hoch aufgetürmten Schneeschanzen hinein und lassen dieselben allmählich niedertreten. Teppiche werden bereit gehalten, auf die sich der Mann rettet, wenn er in Gefahr ist, zu versinken. Ein anderer nimmt sofort seine Stelle ein, und so dringt man langsam vorwärts. Nur der Unerschrockenheit ihrer braven Bedeckung verdankten Abdullah Pascha und seine Begleiter, daß sie glücklich das Thal und ihr Ziel Musch erreichten.

Nahe südlich dieser Stadt liegt der Schauplatz der vielbesprochenen Ereignisse, eine wild zerklüftete Hochgebirgsmasse, deren Fuß mit steilen Abhängen bis dicht an den Ort herantritt und die durch tief eingeschnittene Thäler in mehrere Gruppen geteilt wird. Die größern Wässer fließen indes nach Süden zum Tigris ab; der Zugang im Norden, von Musch aus, ist daher äußerst schwierig. Der östlichste Teil des Gebirges bildet die jetzt so oft genannte Landschaft Sassun, durchströmt vom Sassundere; dann folgt nach Westen zu die von Schadaq, ferner das Thal von Talory und noch weiter westlich der Andoq-Dagh. Kurdische Stämme bewohnen diese Gebirgswelt, mit Armeniern untermischt. Die letztern haben namentlich das in der Mitte gelegene Thal von Talory, aber auch Schadaq und den Andoq-Dagh inne.

Das Talory-Thal scheint einen bequemen Durchgang durch die Gebirge zu bilden, der jedoch von je her für unsicher galt, sodaß die Reisenden ihn nur in stärkern Abteilungen zu passiren wagten. Auf den dieses Thal östlich begrenzenden Bergen sitzt der kurdische Stamm der Bikranli (wahrscheinlich Bekr-Hanli, d. h. Leute des Bekir-Han, Bekir-Chan), der, einst zahlreich und mächtig, heute auf etwa 150 Männer zusammengeschmolzen sein soll. Alljährlich zum Sommerbeginn zogen die Bikranli, wie alle Nomaden des Orients, mit ihren Herden zu den Jailas (Matten) ins Hochgebirge, um die frische Weide zu benutzen. Auch sie wählten dabei den Weg durch jenes Thal, und ihre Besuche waren regelmäßig der Anlaß zu Reibungen und Zusammenstößen mit den dort wohnenden Armeniern. Diesen glückte es vor etwa 30 Jahren, durch Abgaben den Schutz der nahe wohnenden Beys von Sassun zu erkaufen, welche Jeziden[3]) sind, und mit ihrer Hülfe die mohamedanischen Bikranli abzuwehren. Die Kämpfe, welche diese letztern mehr und mehr schwächten, dauerten jedoch bis in die neueste Zeit fort. Das armenische Element, das noch vor 60 Jahren nur 5—6 Dörfer in jener Gegend inne hatte, hält dort augenblicklich deren 45 besetzt, von denen nur etwa die Hälfte an den letzten Unruhen beteiligt war.

Seit mehrern Jahren entsandte die türkische Regierung zur Zeit des Umzugs nach der Jaila regelmäßig ein Infanterie-Bataillon in das Bergland am Andoq-Dagh, um die Zusammenstöße der Bikranli und Armenier zu hindern. Jenen wurde ein anderer, längerer und schwierigerer Weg nach ihren Matten zugewiesen. Auch im verflossenen Jahre erschienen zum gleichen Zweck wie früher Truppen, diesmal jedoch nur zwei Compagnieen der Besatzung von Musch unter Führung eines Kolagassi (Vice-Major) Mustapha Effendi. Sie gehörten dem 4. Bataillon des 32. Linien-Regiments an. Mag nun diese geringfügige Macht zu schwach gewesen sein, das ganze Gebiet hinreichend zu überwachen, oder eine andere Ursache vorgelegen haben; der Streit zwischen Bikranli und Armeniern erneuerte sich. Die erstern, um den beschwerlichen Umweg zu vermeiden, der ihnen stets Einbuße an Menschen und Vieh gebracht hatte, betraten wieder das armenische Hochthal, wurden angegriffen und mit erheblichen Verlusten zurückgeschlagen. Die Bikranli klagen ihre Gegner vieler bei dieser Gelegenheit begangener Grausamkeiten an.

Unstreitig sind die Armenier jener Gegend von ihren friedfertigen Stammesgenossen in den großen Städten sehr verschieden, ein [illegible] und abgehärtetes Bergvolk, das noch heute die Tracht der kurdischen Hirten aus ungegerbten Schaffellen trägt, kurdisch, nicht [illegible] spricht und keineswegs unkriegerisch ist. Der türkische [illegible] oder Kreisvorsteher, der die Verwaltung des Gebietes [illegible] hat seinen Sitz außerhalb desselben und [illegible] Autorität ausgeübt. Diese Umstände [illegible] [illegible]

elt hatte, dann nach Athen entkommen war, später sich in Genua
shielt, tauchte unerwartet unter falschem Namen im Talorythale
f und übernahm den Befehl gegen die Bikranli.

Nach dem Siege über diese setzten sich Hamparssun und seine
ute auf dem Andoq-Dagh fest und bereiteten dessen Vertheidigung
r, vermuthlich, um auf eine etwaige Rückkehr der von befreun-
ten Stämmen verstärkten Bikranli gefaßt zu sein. Hamparssun
ließ eine Bekanntmachung, in welcher er sagte, daß er in neun-
zigen Kämpfer Sieger geblieben sei und mit Gottes Hülfe darauf
chne, auch künftig seine Feinde zu schlagen. Er schrieb den an
m Aufruhr noch nicht betheiligten Gemeinden und forderte sie zu
ner Unterstützung auf. Die Schriftstücke befinden sich in den
änden der türkischen Behörden, und ihre Veröffentlichung wäre
zweifelhaft geboten, um Licht in die ganze traurige Angelegen-
it zu bringen.

Kologassi Mustapha Effendi hatte sich während des ganzen Wir-
rrs bemüht, die armenischen Gemeinden zur Ruhe und zur Nie-
rlegung der Waffen zu bewegen, aber nichts ausrichten können.
ch mit seinen beiden schwachen Compagnieen bedroht fühlend,
umte er schließlich Schinek und Simal, zwei Dörfer am Nord-
stabhange des Andoq, wo er bis dahin gestanden hatte, und zog
h auf Musch zurück. Dort, wie in Bitlis, waren inzwischen die
achrichten über das Vorgefallene eingetroffen, und die Gerüchte
ben die Gefahr augenscheinlich bedeutend übertrieben, da man
itweise sogar Musch selbst bedroht glaubte. Auf Antrag der Local-
hörden setzte die Regierung daher Truppen dorthin in Bewegung.
s sammelten sich unter Befehl des Obersten Tewfik Bey außer
m schon genannten 4. Bataillon des 32. Infanterie-Regiments
ch zwei Compagnieen vom 2. Bataillon desselben Regiments aus
itlis, das 3. Bataillon des 29. Regiments aus Erzerum, eine
chwadron vom 23. Linien-Cavallerie-Regiment und 50 berittene
endarmen, im ganzen höchstens 1200 Gewehre, 120 bis 130
abel, ferner drei Berggeschütze aus Charput. Mit dieser Abtei-
ng setzte sich der Oberst am 25. August von Musch aus auf
äußerst beschwerlichen Gebirgspfaden in Bewegung. Die Berg-
schütze mußten bald zurückbleiben und haben — entgegen den
lgemein verbreiteten Nachrichten — am Kampfe keinen Antheil
nommen.

In Reserve hinter dieser fliegenden Colonne wurden einige Tage
ater noch folgende Truppen zusammengezogen: das 2. Bataillon
s 26. Infanterie-Regiments von Charput aus, das 8. Jäger-
ataillon aus Erfindjan, noch drei Schwadronen des 23. Linien-
avallerie-Regiments sowie eine 250 Pferde starke Schwadron
amidié-Reiterei. Alle diese Abtheilungen blieben aber in Musch
hen und haben die Stadt überhaupt nicht verlassen, was festzu-
llen wichtig ist, weil die angeblichen Greuelthaten gerade den
amidié-Reitern zur Last gelegt worden sind.

Oberst Tewfik Bey fand bei seinem Eintreffen am Westfuße des
ndoq die von Mustapha Effendi geräumten Ortschaften Schinek
d Simal durch bewaffnete Armenier besetzt und forderte diese
f zur Unterwerfung auf. Die Verhandlungen darüber
erten zwei Tage lang fort, führten aber zu keinem Ergebnisse. D
e Oberst entschloß sich deshalb für den nächsten Morgen zum
griff auf die beiden Dörfer, die nach kurzem Gefechte genommen
rden. Die Vertheidiger zogen sich auf den Andoq zurück, wäh-
nd die Truppen zunächst stehen blieben. Tewfik Beys Absicht war
, die Gebirgsmasse westlich und südlich zu umgehen, um so das
ere Thal von Talory und diesen Ort selbst zu erreichen. Damit
tte er den Andoq zwischen sich und Musch gebracht. Auf seine
ruber an das Generalcommando des 4. Armeecorps in Erfindjan
attete telegraphische Meldung wurde ihm jedoch die Weisung
eil, auf den besetzten Berg selbst vorzugehen, „da es aus mili-
rischen Gründen nicht räthlich sei, denselben bei dem Marsch auf
alory in der Flanke und im Rücken zu lassen".

Somit wurde in den nächsten Tagen das Vorgehen gegen den
ndoq fortgesetzt. In dem äußerst zerrissenen und zerklüfteten Ge-
ge kamen dabei die verschiedenen Abtheilungen bald auf weitem
ume auseinander, und die Gefechtshandlung löste sich in eine
he einzelner Scharmützel auf, bei denen die Truppen gemeinsam
n Gipfel des Berges zustrebten. Am zweiten Tage gelang es
n Obersten, seine Bataillone dort wieder zu sammeln, und er
g nun auf der Höhe in südlicher Richtung weiter vor. Noch
den beiden folgenden Tagen fanden Plänkeleien statt; dann er-
h der Widerstand. Die Truppen hatten einen Hauptmann (der
d nach seiner Verwundung im Lazarett starb) und vier Soldaten
Todten, 16 Mann an Verwundeten eingebüßt. Die Zahl der
waffneten Aufständischen wird einerseits auf 750—800, von andern
deutend höher, nämlich bis auf 3000 geschätzt. In Anbetracht
geringen Verlustes beim Detachement Tewfik Beys erscheint
erste Schätzung als die richtigere. Den Verlust der Armenier
t der mit Beerdigung der Todten beauftragt gewesene Mustapha
ndi im ganzen auf 175—200 Todte und Verwundete an.*)
ihundert Gewehre verschiedener Art und eine Anzahl aus

Bronze gut gearbeiteter Bomben, die wohl nach Art der Handgranaten zur Vertheidigung von Abhängen und Engwegen dienen sollten, wurden von den Soldaten auf dem Kampfplatze gefunden. Den Abschluß bildete die Gefangennahme Hamparssuns nebst 18 seiner Anhänger nahe bei dem Dorfe Güllugusan, wo er sich in eine an steiler Felswand gelegene Grotte zurückgezogen hatte. Einer seiner eigenen Landsleute verriet ihn. Es war den Soldaten indessen nicht möglich, dem Zufluchtsorte beizukommen; kein Pfad führte aus der Tiefe dort hinauf. Endlich entdeckte man, daß die Grotte von der Höhe aus einen halsbrecherischen Zugang habe, und erstieg auf Umwegen den über derselben gelegenen Gipfel. Selbst eines der Berggeschütze soll nach außerordentlichen Anstrengungen dorthin heraufgeschafft worden sein, dann aber nichts genutzt haben. Man verlegte sich schließlich auf eine Belagerung, und nach einiger Zeit kam auch ein Mann aus der Grotte zum Vorschein, der emporklomm und angab, daß sich im ganzen 16 Flüchtlinge unten verborgen hielten, Hamparssun aber nicht bei ihnen sei. Man bediente sich nun dieses Gefangenen als Vermittlers und bewog einen seiner Gefährten nach dem andern, aus dem Versteck herauszukommen. Der Umstand, daß nicht 16, sondern noch ein siebzehnter und achtzehnter Flüchtling erschien, machte in Oberst Tewfik Bey den Verdacht rege, noch nicht am Ende zu sein. Durch eindringliches Befragen erfuhr er denn auch, daß Hamparssun selbst thatsächlich noch in der Grotte sei. Ein Parlamentiren und Rufen begann, das endlich auch den Führer zutage förderte und ihn bewog, sich ebenfalls zu ergeben. Alle diese Gefangenen befinden sich noch heute in den Händen der Behörde.

Mittlerweile erschienen auch der Mutessarif (Präsident) des Sandjaks (Regierungs-Bezirk) von Gendsch, dem der District von Talory angehört, sowie der vom General-Commando abgesandte Generalstabs-Oberst Ismael Bey, Schwiegersohn des in Deutschland seinerzeit wohlbekannten Mehmet Ali Pascha (Detroit aus Magdeburg), ein durchaus europäisch gebildeter Mann, der sich des besten Rufes erfreut, an Ort und Stelle. Die Truppen blieben dann noch bis zum Einbruch der rauhen Jahreszeit in der Umgegend des Andoq stehen, worauf sie nach Musch zurückkehrten. Reibungen mit der Bevölkerung sind nicht weiter vorgefallen.

Soweit der Bericht Abdullah Paschas, der, wie ich nochmals betone, zweifellos wissentlich keine falsche Angabe enthält.

Verfolgt man ihn mit unparteiischem Blicke, so gelangt man zunächst zu der Ueberzeugung, daß das Ereigniß das große Aufsehen, welches es erregt hat, nicht verdient, und daß ein Gemetzel von bedeutenderm Umfange — ganz abgesehen davon, daß es von türkischer Seite aufs bestimmteste geleugnet wird und auch der Pascha es entschieden in Abrede stellt — an sich, den Umständen nach, kaum wahrscheinlich ist.

Hierfür spricht vor allen Dingen, daß die Ankunft der Truppen den Aufständischen nicht überraschend kam, sondern ihnen die Zeit blieb, [illegible] Frauen und Kinder [illegible] die ihnen gelassene Frist dazu benutzt — ohne Zweifel [illegible] — es nach übereinstimmenden Berichten [illegible] Angehörigen in der Ruhe des Kampfplatzes zurückzulassen hatten.

Sodann aber ist der Andoq-Dagh niemals umzingelt gewesen; die kleine Zahl der betheiligten Truppen hatte dazu garnicht ausgereicht. Diese drangen vielmehr von einer einzigen Stelle aus in die Gebirgsmasse ein; die Flucht nach Süden und Osten stand jederzeit offen; der befreundete Bezirk von Sassun war nicht fern. Von den Bewegungen der Truppen, die sich nach und nach vollzogen, blieb man unterrichtet und konnte sie genau verfolgen. Der Aufruf Hamparssuns soll sogar davon sprechen. Man hatte also, wenn man gewollt, ihnen ausweichen können. Unverständlich wurde es auch sein, daß man Wehrlose massenhaft niedergemacht hätte, aber der gefangenen Führer wegen, gegen welche doch die Erregung am größten sein mußte.

Obgleich die Anwesenheit Abdullah Paschas in Musch nur kurz war, so beruht sein Bericht doch auf Einsicht eines Teils der vorhandenen Schriftstücke, auf sorgfältigen Erkundigungen während der Reise und auf Unterredungen mit Augenzeugen. Unter diesen befanden sich die drei armenischen Muchtars (Ortsvorstände) von Schinek, Simal und Güllügusan. Dieselben baten um Getreide und Lebensmittel für ihre Gemeinden und reclamirten wegen ihrer Herden, die ihnen von den Beys von Sassun nicht vollständig zurückgegeben seien. Einer der letztern ist auch gefänglich eingezogen worden. Aber sie wußten nichts von einem Gemetzel zu sagen.

Erschöpfend und abschließend kann das so gewonnene Bild der Vorgänge natürlich nicht sein. Dies zu liefern wird auch der an Ort und Stelle befindlichen gemischten Commission, bei der sich ein russischer, ein englischer und ein französischer Vertreter befinden, erst nach längerer Arbeit gelingen. Sie wird hoffentlich aufzuhellen wissen, welcher Anteil an der Entstehung der Unruhen den Mißgriffen der localen Verwaltung, welcher hingegen einer von außen

der erwähnten Agitation zukommt. Daß es an einer solchen nicht gefehlt hat, scheint unzweifelhaft; die abenteuerlichsten Gerüchte von zu erwartender Hülfe sind jedenfalls unter dem unwissenden Bergvolke verbreitet gewesen.

Vor der Hand wird die hier von mir getreu erzählte Darstellung zur Beruhigung beitragen und erkennen lassen, daß die Schilderung der Schreckensscenen, die vorgefallen sein sollen, glücklicherweise im großen ganzen der ausschmückenden Phantasie der Erzähler angehört. Bilder, wie dasjenige der vor den Soldaten mit ihren Kindern auf dem Arm in den Abgrund springenden Mütter, sind übrigens nicht neu, sondern gehören zur Ausstattung der meisten Berichte von Kämpfen mit Bergvölkern. Sie wurden seinerzeit ganz ähnlich aus dem Kaukasus erzählt, als die russischen Truppen die Aufstände Schamyls niederwarfen. Einzelne Thaten der Wildheit und Rache werden leider immer vorkommen, wo unter ähnlichen Verhältnissen gefochten wird. Im vorliegenden Falle wäre es natürlich gewesen, wenn namentlich die Klagen der Bikranli, die bei Oberst Tewfik Bey erschienen, als er vor dem Andog-Dagh eintraf, Erbitterungen unter den Soldaten hervorgerufen hätten, und bei der Zersplitterung der Mannschaft in einem so wilden Gebirgslande kann der Befehlshaber unmöglich jede Ausschreitung einzelner Leute hindern.

Wichtiger als die Frage nach dem Vergangenen ist aber die, wie in Zukunft eine Wiederholung zu verhüten sein wird. Sie ist nicht leicht zu beantworten. Das Heil in „autonomer Verwaltung" zu suchen, ist dadurch ausgeschlossen, daß die Armenier, welche nach den neuesten statistischen Ausweisen, Katholiken und Orthodoxe zusammengenommen, überhaupt nicht über 800000 Seelen zählen, im ganzen Reiche zerstreut wohnen, aber nirgends eine Mehrheit in der Bevölkerung bilden. Man spricht ferner von Reformen, ohne recht zu wissen, welches diese Reformen sein sollen. Die Organisation der türkischen Verwaltung ist, wenn diese geleitet wird, wie die gesetzlichen Bestimmungen es vorschreiben und der Großherr es wünscht, keine schlechte. Namentlich ist den Gemeinden in allen innern Angelegenheiten große Selbständigkeit gewährt. Es wird also schließlich alles darauf ankommen, die hohen Verwaltungsämter mit umsichtigen, ruhigen und rechtschaffenen Leuten zu besetzen, die allgemeines Vertrauen genießen. Derartige Männer sind in der türkischen Beamtenwelt recht wohl zu finden, und sie werden es auch verstehen, ihre Organe wirksam zu überwachen, um jeden Anlaß zu neuen Reibungen zu verhüten.

Ihrerseits müssen freilich auch die Armenier auf die Agitation gegen die Regierung verzichten. Sie ist umsomehr zu mißbilligen, als ihr das erreichbare Ziel fehlt; denn, wie eben erwähnt, macht die armenische Bevölkerung überall nur Minderheiten aus. Der gebildete Teil derselben, dem unter andern auch viele kath. Staatsbeamte angehören, hat seinen Einfluß auf die erregten Gemüter unter den Landsleuten — namentlich auch im Auslande — geltend zu machen, um sie zu loyalem Verhalten, zur Ruhe und Besonnenheit zurückzuführen. Nur so kann ein befriedigender Zustand wieder angebahnt werden.

---

[1]) Europäische Korrespondenten waren bekanntlich nicht zugegen. Ein [illegible] der sich bei [illegible] in Konstantinopel aufhielt, wollte die Armenier endlich zum Abzuge, schilderte dagegen den Zustand des Landes infolge der letzten Meuterei als ruhig.

[2]) Kamelhals, eine Gebirgskette, welche Erzerum im Osten und Südosten umschließt und in neuerer Zeit befestigt worden ist.

[3]) Neuerdings organisirte National-Cavallerie-Regimenter unter dem Commando activer Officiere der Armee.

[4]) Auf der Rückreise nach Konstantinopel wurde Abdullah Pascha am Kop-Dagh, zwischen Erzerum und Baiburt, abermals durch Schneemassen aufgehalten und zur Umkehr genötigt, bis hundert gemietete Arbeiter einen Weg geöffnet hatten.

[5]) Vergl. „Ein Ausflug nach Macedonien." Berlin, R. v. Decker. Seite 44.

[6]) Die Jeziden bilden eine besondere Secte, die sich zwar als zum Islam gehörig betrachtet, aber zahlreiche demselben zuwiderlaufende Sitten und Gebräuche beobachtet, sodaß sie den übrigen Mohamedanern feindlich gegenübersteht, die ihrerseits diese Gefühl der Gegnerschaft erwidern.

[7]) Die türkischen Unterhändler erhielten von den Wortführern der Armenier u. a. zur Antwort: „Geht nach Schaun-Damaskus; dort gehört ihr hin; hier liegt das unabhängige Armenien".

[8]) Eine Anzahl Leichtverwundeter ist jedoch von ihren Landsleuten fortgeschafft und in benachbarten Dörfern verborgen worden. Der erhebliche Unterschied in den Verlusten auf den beiden Seiten erklärt sich aus der bei weitem bessern Bewaffnung der Truppen, der Unbekanntschaft der Armenier mit der Wirkung des Henry-Martini-Gewehres und der geschicktern und planmäßigern Führung der Angreifer. Das Verhältnis ist etwa dasselbe, wie es aus den Gefechten der Japaner gegen die Chinesen vom ostasiatischen Kriegsschauplatz gemeldet wird.

EK: 3

Der Reichsbote. 102

12. 9 a.

„Die Wahrheit über Armenien."

Daß die Aufsätze von Dr. Lepsius den Türken eine nicht gerade angenehme Lektüre sein würden, ließ sich erwarten. In der „Nordd. Allg. Ztg." kommt das heute zum Ausdruck. Diesem Blatte wird, wie es sagt, „von gut unterrichteter türkischer Seite" — also wohl von der hiesigen türkischen Gesandtschaft — ein Artikel geschrieben, den die „N. A. Z." ohne ein Wort dazu zu bemerken abdruckt. Ueber die vorgestrige Versammlung in der Tonhalle brachte die „N. A. Z." einen Bericht, der in etwa 20 Zeilen zwar mitteilt, welche Redner in der Versammlung gesprochen haben, aber nicht, was sie gesagt haben, und bemerkt dann dazu:

Auf deutschem Boden kann selbstverständlich nur eine Agitation Berechtigung haben, welche deutsche Interessen verfolgt. Diese im Auslande wahrzunehmen, dürfte aber doch am Besten denjenigen überlassen bleiben, welche dazu durch ihre amtliche Stellung und Aufgabe berufen sind.

Diese Bemerkung war höchst überflüssig, da in der Versammlung ausdrücklich betont wurde, daß es sich um keine politische Aktion, sondern lediglich darum handelt, den Abscheu der christlichen Welt und der öffentlichen Meinung über die türkischen Greueltaten, wie das Mitleid mit den in Not und Tod getriebenen Armeniern zum Ausdruck zu bringen. Und das dürfte doch wohl nicht gegen die „deutschen Interessen" sein. Und wenn wir mitgeteilt haben, was die „Nordd. Allg. Ztg." in ihren Spalten den Türken sagen läßt, so wird man uns zustimmen, wenn wir meinen, die „Nordd. Allgemeine Zeitung" hätte das Wort, „daß auf deutschem Boden nur deutsche Interessen berechtigt sind," lieber sich selbst vorhalten sollen; denn was der Türke da auf deutschem Boden in der „N. A. Z." vertritt, dürfte schwerlich jemand als deutsche Interessen ansehen.

Der Artikel des Türken ist ganz nach der Methode aller türkischen Berichte geschrieben: die Armenier werden überall das Lamm hingestellt, welches dem türkischen Wolfe das Wasser trübt; sie begehen das große Unrecht, daß sie nicht zufrieden sind mit den türkischen Bedrückungen, daß sie bessere Zustände erstreben und dadurch den Haß und Neid der Türken erregen, sodaß diese, um diese unruhigen Geister, welche das süße Nichtsthun und faule fatalistische Hindämmern der Türken stören, es nicht mitmachen wollen, und mit ihren Beschwerden über das süße Türkenregiment bei den Mächten, lästig werden, sich entschließen, sie auszurotten. Die Türken behaupten deshalb:

„Die schlechte türkische Verwaltung, die von armenischer Seite immer zur Begründung ihrer Umtriebe vorgebracht wird, diene nur als Vorwand, und sind ihre Klagen insofern unberechtigt, da die muselmännische Bevölkerung sich in einer weit schlimmeren Lage befindet."

Ist das nicht köstlich? Den Türken selbst gehts noch schlimmer, wie den Armeniern unter dem gesegneten Regiment der Pforte, aber sie sind zufrieden, verlangen nicht nach Besserung — nur die Armenier thun das. Und wer ist schuld daran? Man höre:

[redacted]

B 14435
06 5
Bd. 28 29
1896

muselmanische Element durch Proselytenmacherei aufbringen. Je weniger die Missionare mit ihren Bekehrungsversuchen bei den Muhammedanern Erfolg haben, um so mehr werden sie gegen dieselben aufgebracht, und sie scheuen sich in ihrem Fanatismus nicht, selbst vom Wege der Wahrheit abzugehen, wenn sie im Kampfe des Kreuzes wider den Halbmond irgendwelche Vorteile daraus erheischen. Zu diesen Missionsanstalten hat man die berüchtigten Artikelschreiber zu suchen, welche fortgesetzt alle größeren Zeitungen mit sogenannten „Briefen von Augenzeugen" und „Wahrheiten über die armenischen Greuel" 2c. überschwemmen, die an Gewissenlosigkeit und Uebertreibung ihres Gleichen suchen. Alles wird von diesen geriebenen Herren mit Daten und geographischen Angaben genau belegt, um auf diese Weise den vorgebrachten Anschuldigungen gegen die „blutgierigen Türken" größere Wahrscheinlichkeit zu geben; geht man der Sache aber auf den Grund und zieht man an Ort und Stelle Erkundigungen ein, wie das seinzeit von dem Spezialkorrespondenten der „Köln. Ztg." geschah, so stellen sich die Erzählungen entweder als erfunden heraus, oder aber der geringste Zwischenfall ist in unglaublicher Weise aufgebauscht.

Nachdem der Artikelschreiber den Bericht der „Frkf. Ztg." über die Massacres in Wan als unwahr bezeichnet hat, fährt er fort:

Wenn derartige tendenziöse Uebertreibungen und Entstellungen von armenischer Seite ausgehen, so ist das begreiflich, zumal da Unaufrichtigkeit und Verschlagenheit Hauptcharakterzüge der Armenier sind und dieselben inmitten der muselmanischen Welt leicht zu Fanatikern werden. Was soll man aber dazu sagen, wenn ein gebildeter Europäer sich so sehr dupieren läßt und sich so sehr in den Dienst der Armenier stellt, daß er dieselben in seiner sogenannten „Wahrheit über Armenien" noch übertrifft! Die plumpen Geschichten von den armenischen Märtyrern werden in diesen kürzlich im „Reichsboten" erschienenen Artikeln abermals wieder aufgefrischt und können nicht verfehlen, auf rührselige, gläubige Seelen Eindruck zu machen. Es ist ja allerdings begreiflich, daß der Herr Pfarrer Lepsius, welcher diese neueste Auflage der armenischen Greuel besorgt hat, für seine armenischen Glaubensgenossen Partei ergreift, da ihn enge Freundschaftsbande mit Armenien verbinden, aber wenn er sich zum Generalanwalt der Armenier aufwirft, so verlangt die Billigkeit, daß er derartige Gefühle zum Schweigen bringt, er darf nicht vergessen, daß die Armenier selbst, und gerade die Missionare, durch ihre unselige Propaganda und ihre offene Begünstigung revolutionärer Agitatoren es dahin gebracht haben, aus der früher von den Türken gehätschelten Nation die bestgehaßte zu machen; ja leider ist es nur zu wahr, daß die armenischen Missionsanstalten für das ganze Land nicht ein Segen, sondern ein Fluch geworden sind. Wenn der Autor obiger Artikel, der nunmehr auch eine Broschüre im gleichen Sinne herausgegeben hat, unparteiisch sein wollte, so hätte er bekennen müssen, daß eines Mannes Rede keines Mannes Rede ist, und daß man auch die andere Partei hören soll. Hätte sich Pastor Lepsius dazu herbeigelassen, das türkische Volk kennen zu lernen und in dessen Denken und Fühlen einzudringen; würde er auch türkische Aussagen zur Beurteilung der Vorfälle in Betracht gezogen haben, so würde sein Urteil ganz anders gelautet haben.

Bekanntlich hat Dr. Lepsius seine Artikel großenteils mit den Berichten der Botschafter belegt und alles andere, was er mitteilt, ist Briefen und Tagebüchern von Augenzeugen und Unterredungen mit Türken entnommen, welche ihm mitteilten, daß die türkischen Priester in den Moscheen das Volk zu den Massacres aufforderten im Auftrage der obersten Behörden und Tag und Stunde derselben bestimmen. Unverständlich war den Türken nur, daß nicht gleich alle Christen ausgerottet werden sollten, sondern vorerst bloß die Armenier. Das türkische Volk hat also Dr. Lepsius kennen gelernt. Wenn der Türke dann weiterhin behauptet, auf Veranlassung des Professors Thoumaian hätte sich in Deutschland ein armenisches Aktionskomitee gebildet, so ist das gänzlich unwahr. Man hat hier mit Armeniern gar nichts zu thun. Erstlich giebt es kein solches Aktionskomitee, sondern es haben eine Anzahl Personen die Sammlung von Gaben für die armen Armenier beschlossen und zweitens hat damit der in England lebende Professor Thoumaian gar nichts zu thun. Und wenn der Türke schreibt:

„Wäre dieser Mann nicht mit einem deutschen Pfarrer verschwägert, der als Freund Stöckers in der deutschen Geistlichkeit viele Verbindungen gefunden haben, ihm Heeresfolge zu leisten. In Hamburg hat dieser neue Armenierverein seine Aktion begonnen, aber nicht auf Sammeln von Geldern ist es abgesehen, sondern das Programm der dortigen öffentlichen Versammlung ist ein tendenziös-revolutionäres."

so beweist das nur, daß dieser Herr aus bloßen Vermutungen Thatsachen konstruiert. Der Schwager von Thoumaian ist der Pfarrer Hoffmann an der deutsch-lutherischen Gemeinde in Genf, welcher vor 20 Jahren einige Zeit an der Berliner Stadtmission als Geistlicher thätig war, aber seitdem in Genf lebt — und wir sind überzeugt, daß keine fünf Menschen in Deutschland wissen, daß Professor Thoumaian eine Schwester von Hoffmanns Frau zum Weibe hat, oder daß Hoffmann etwas zur Befreiung Thoumaians gethan hat, wie auch nur sehr wenige noch wissen, daß eben dieser Genfer Pastor Hoffmann früher einmal zu Stöcker in Beziehung gestanden hat. Nicht besser wird es mit der Behauptung über das Hamburger Komitee stehen. Es ist das erste Mal, daß wir davon hören. Die Fantasie der Türken bevölkert fast alle großen Städte mit armenischen Revolutionskomitees.

Aber schließlich giebt der Türke selbst die Greuel in Armenien zu. Nachdem er fast zwei Spalten lang versucht hat, die Schuld an denselben auf die Armenier und die protestantischen Missionare zu wälzen, schreibt der Mann ohne mit einer Wimper zu zucken:

„Unsere Ausführungen beabsichtigen keineswegs das, was sich in Kleinasien ereignet hat, zu entschuldigen oder zu beschönigen, wir wollen nur verhüten, daß die öffentliche Meinung noch mehr irregeleitet werde, als sie es schon ist. In der That, diese unselige Propaganda muß den Geist der Opposition bei den Armeniern stärken, auf der andern Seite aber die Erbitterung der Türken über die Parteinahme Europas für offenbare Aufrührer vergrößern. Für das christliche Europa scheint nur eine armenische Bewegung zu existieren, während die muselmanische Bewegung, deren Wogen wegen der fortgesetzten Provokation vonseiten der Armenier sehr hoch gehen, vollständig ignoriert wird. Ist diese Erregung der Türken nicht sehr berechtigt, da die Armenier gewagt haben, sogar in der Hauptstadt des Padischah selbst, der rechtmäßigen Regierung Schmach und Schimpf anzuthun? Mögen die Herren, welche sich in Deutschland für die Armenier erwärmen, zur Unterstützung der Notleidenden Gelder sammeln, so viel sie wollen, aber mögen sie sich aller Propaganda enthalten, die, wie sie jetzt von ihnen betrieben wird, auf jeden Unparteiischen geradezu abstoßend wirken muß. Mögen sie begreifen, daß es ein wahnwitziges Beginnen ist, wenn sie allzu deutlich ihren Schlachtruf: „Nieder mit dem Islam!" ertönen lassen, wenn sie den Krieg des Kreuzes gegen den Halbmond bis aufs Messer proklamieren! Sie laden da eine schwere Verantwortung auf sich, denn ganz Europa mit seinen gepanzerten Schiffen würde wohl einige türkische Hafenstädte in den Grund schießen und die Pforte zu allen möglichen und meist unmöglichen Reformen drängen können, aber nicht zu verhindern vermögen, daß dann nicht 10 Tausende, sondern über Hunderttausende von Christe im türkischen Reiche ein furchtbares Strafgericht von der muselmanischen Bevölkerung verhängt würde.

Dies wissen die europäischen Diplomaten nur zu gut, und daraus erklärt sich ihre vernünftige Reserve, die sie trotz aller Lamentation exaltierter Armenierschwärmer und trotz des Geschreis einer von diesen irregeleiteten und gewonnenen Presse ohne Zweifel auch künftig bewahren werden."

Der kurze Sinn dieser langen Rede ist: den Türken geht's sehr schlecht, noch schlechter als den Armeniern, aber sie sind zufrieden, die Armenier aber sind unzufrieden, trotzdem es ihnen — fügen wir hinzu durch ihren Fleiß und Intelligenz — besser geht. Und das reizt die Türken — darüber sind sie erregt. Die Europäer sollen sich nicht um die Armenier kümmern, sondern sie ruhig totschlagen lassen; denn wenn sie die Türken in diesem edlen Geschäft stören, so schlagen die Türken auch die anderen Christen tot und das nennt der Türke denn ein „Strafgericht". Wenn die „N. A. Ztg." sich vor dieser türkischen Logik beugt, so dürfte sie darin in dem gebildeten Europa schwerlich viel Nachfolger finden. Und daß die Großmächte vor dieser Türkenlogik für alle Zeit die Waffen strecken werden, das glauben und hoffen wir auch nicht.

125. pr. 20 November 1898 Jena 184

EK: 4

Strassburger Post.

8 11 98

Eindrücke eines Deutschen in Konstantinopel.

In der „Hilfe" schreibt der bekannte national-sociale Pfarrer Friedrich Naumann von seinen Eindrücken in Konstantinopel unter anderem folgendes, worin die auf die Armenier bezügliche Stelle wohl nicht der Aufmerksamkeit der „Heimat" entgehen wird, die am gleichlautenden Bericht eines elsässischen Pfarrers über dieselbe Angelegenheit in der „Straßburger Post" Kritik üben zu sollen geglaubt hatte:

. . . . . .

Am letzten Abend, den wir in Konstantinopel verbracht hatten, waren wir im deutschen Handwerker-Casino. Es war ein unbeschreiblich schöner Abend. Gott grüße euch, ihr deutschen und österreichischen Brüder am Bosporus! Welcher Handwerkerverein hat einen solchen Musikdirigenten, wie ihr! Und wo ist so viel Anhänglichkeit ans Vaterland, als bei diesen Männern, die teilweise 30 oder 40 Jahre unter Türken, Griechen, Juden und Armeniern ihr deutsches Gewerbe hochhielten? Die ältesten von ihnen haben die Zeit noch erlebt, wo kein starkes, geeintes Deutschland hinter ihnen stand. Aus verlorenen Söhnen der deutschen Erde sind Pioniere der deutschen Zukunftsmacht geworden. Unter dem Schutze der deutschen Botschaft leben sie ein gesichertes Leben, und eben, während wir bei ihnen sitzen, üben sie die deutschen Lieder für die Ankunft Wilhelms II. Gemeinsam sangen die Jerusalemfahrer und der Konstantinopeler Handwerkerverein ein lautes „Deutschland, Deutschland über alles" . . . . Es war im Handwerkerverein, wo wir über die Armenier redeten. Uns gegenüber saß ein deutscher Töpfermeister, der 19 Jahre in Konstantinopel lebt und auch Anatolien kennt. Er sagte etwa folgendes: „Ich bin ein Christ und halte die Nächstenliebe für das erste Gebot, und ich sage, die Türken haben recht gethan, als sie die Armenier totschlugen. Anders kann sich der Türke vor dem Armenier nicht schützen, von dem seine Noblesse, Trägheit und Oberflächlichkeit auf das unverantwortlichste ausgenutzt wird. Der Armenier ist der schlechteste Kerl von der Welt. Er verkauft seine Frau, seine noch unreife Tochter, er bestiehlt seinen Bruder. Ganz Konstantinopel wird von den Armeniern moralisch verpestet. Nicht die Türken haben angegriffen, sondern die Armenier. Wir sind am Tage des Angriffs auf die Ottomanische Bank auf der Straße gewesen und wissen, wie es zuging. Den unirten Armeniern hat man nichts gethan, sondern nur den orthodoxen, denn diese sind die unverbesserlichen. Daß die Armenier in Smyrna besser seien, ist eine englische Lüge. Ich bin auf den Dörfern gewesen und kenne die Dinge. Auch dort ist es der Armenier, der allen Wucher treibt. Daß die deutschen Christen Armenierkinder erziehen, hilft gar nichts. Diese werden später ebenso schlecht wie die übrigen. Ein geordnetes Mittel, um sich gegen die Armenier zu schützen, gibt es nicht. Der Türke handelt in Notwehr!" Es verdient Beachtung, daß diese Darstellung unseres Landsmannes die Zustimmung seiner Freunde hatte. Wir haben keine Stimme gehört, die sich anders äußerte. Teilweise war die Wut über die Armenier eine brennende. Der Armenier ist der Revolutionär, den die Engländer benutzen, um den Sultan zu stürzen. Das war der Refrain von rechts und links. Wir geben diesen Auszug unseres Gespräches ohne weitere Bemerkungen, da unsere grundsätzliche Haltung in dieser Sache den Freunden in Deutschland hinreichend bekannt ist.

B. 14453
DG. 5
Bd 46-47
1899

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

I 13476 pr. 19. August 1904, p. m. 185
EK: 5
1. A. 13855.5

Berliner Tageblatt.
6. 8. 04.

Armenier und Kurden.

Während in der europäischen Türkei die macedonischen Komitadschis die eine kurze Zeit unter der Asche glimmenden revolutionären Bestrebungen wieder zu hellen Flammen anzufachen drohen und durch ihre erneuerten Ausschreitungen gegen das Leben und Gut der friedlichen Bevölkerung ernste Besorgnisse erwecken, spielt sich in der asiatischen Türkei ein neuer Akt des armenischen Dramas ab.

Dieses Drama ist um so erschütternder, als es sich eigentlich ohne Teilnahme vollzieht, da das ganze Europa augenblicklich durch andere, ihm näher liegende Tagesinteressen zu sehr in Anspruch genommen ist, um auf die Hilferufe der dem Untergang entgegengehenden armenischen Bevölkerung zu hören.

Dieses Umstandes ist sich die türkische Regierung sehr wohl bewußt. Sie glaubt deshalb, den kurdischen Horden, die jetzt in Kleinasien ihr Unwesen treiben, ungestraft freie Hand lassen zu dürfen. Denn das Tun und Treiben dieser Erbfeinde der Armenier ist in seiner grenzenlosen Grausamkeit zu auffallend, als daß man nicht wenigstens das stillschweigende Einverständnis von Konstantinopel aus voraussetzen dürfte.

Will man die Verantwortlichkeit für die Greueltaten richtig verteilen, so muß man in erster Linie sich darüber klar sein, daß die türkische Bevölkerung in diesem wie in so vielen anderen Fällen nicht mit der türkischen Regierung solidarisch ist. Es dreht sich hier nicht um einen Kampf zwischen Türken und Armeniern, sondern um einen solchen zwischen Kurden und Armeniern, die die in Frage kommenden kleinasiatischen Provinzen seit jeher gemeinsam bewohnen und von altersher mehr oder weniger miteinander in Fehde liegen.

Die Kurden waren insofern immer den Armeniern überlegen, als sie Waffen tragen durften und in ihrem Gebrauch geübt sind. Diese Ueberlegenheit ist unter dem jetzigen Sultan noch gewachsen. Abdul Hamid gestattete ihnen die Bildung von ausschließlich aus Kurden zusammengesetzten Freikorps, den sogenannten Hamidié-Regimentern, deren Offiziere gleichfalls Kurden sind. Wenn es in den Berichten häufig heißt, daß die von türkischen Truppen unterstützten kurdischen Horden dies oder jenes ausgeübt haben, so muß es in den meisten Fällen heißen: „die von kurdischen Hamidié-Regimentern unterstützten kurdischen Horden.“ Die türkische Armee und das türkische Volk werden somit vielfach ungerecht zur Verantwortung gezogen. Die Verantwortung für die Niedermetzelungen der friedlichen Bevölkerung in den asiatischen Provinzen trifft einerseits die türkische Regierung, andererseits die Führer der revolutionären Bewegung, während man auch die den Vermittler spielenden auswärtigen Regierungen nicht ganz von jeder Schuld freisprechen darf.

Die größte Schuld trifft zweifellos die türkische Regierung, die es bis jetzt immer versäumt hat, die versprochenen Reformen in Kleinasien einzuführen, ohne die an eine vollständige Ruhe nicht zu denken ist. Sie hat dadurch der armenischen Unabhängigkeitspartei den Weg gebahnt, um mit ihren revolutionären Plänen beim armenischen Volk durchzudringen. Sie hat ferner bei der ersten Unterdrückung der Bewegung die Rädelsführer und wirklich Schuldigen geschont, desto rücksichtsloser aber auf die Vernichtung der im Grunde genommen friedlichen Bevölkerung hingearbeitet. Auch hat sie keinen Finger gerührt, um den Wiederausbruch der Revolution zu verhindern, sondern im Gegenteil mit wohlwollendem Auge der erneuten Agitation zugeschaut.

Hätte die türkische Regierung den ernsten Willen gehabt, das Wiederaufflodern der armenischen revolutionären Bewegung zu verhindern und neuen Metzeleien vorzubeugen, so hatte sie hierzu Gelegenheit genug. Unter allen Umständen mußte sie die Hamidié-Regimenter fortschaffen, die sie ebenso-

B. 14075
T. 183
1904
Bd 26-27

186

Die Leser dieses Beiblattes erlauben wir uns hinzuweisen auf:

Das Reich Christi

Zeitschrift für Verständnis und Verkündigung des Evangeliums.

Herausgeber: Dr. Johannes Lepsius.

Erscheint monatlich. — Preis pro Jahr: Mk. 4.— postfrei.

Eine Nummer umfaßt 16 Seiten in Quartformat.

Die Beilage: **Aus der Arbeit** wird regelmäßige Berichte aus t armenischen Hilfswerk und später auch aus anderen Arbeitsgebieten Evangelisation und Mission bringen.

Die Zeitschrift „Das Reich Christi" will weder kirchliche Parteiressen noch theologische Schulansichten vertreten, sondern zum Verständnis Christentums nach der Schrift und zur Ausbreitung der christlichen hrheit daheim und draußen mitwirken.

Man abonniert bei allen Buchhandlungen, Postämtern (Post-Katalog 4a I. Nachtrag 8. Dez. 1897), sowie bei der unterzeichneten Verlagsbuchlung von

Wiegandt & Grieben
Berlin SW. 46,
Trebbiner-Straße 1.

lungen aus oder für die Schweiz sind zu richten an P. Haber, Buchhandlung, Schlüsselberg 8, Basel (Schweiz).

Druck von A. Windelff in Berlin S.W., Charlottenstr. 88

187

EK:7

6

A9632 pr. 14. Aug.

Blatt Nr. 44.

Leitung Nr. 120

Telegramm Nr. .....

1896 am .

reichskanzler fuerst hohenlohe

hoheit berlin =

Aufgenommen von Düss

den 13/7 um 8 Uhr 57 M.

durch .....

Telegraphie des Deutschen Reiches

Berlin, Haupt-Telegraphenamt.

Ausgefertigt

.... Uhr .... M.

durch .....

Telegramm aus b v solingen 77 8 20 sr = 13 M. 1896 den .... um .... Uhr .... Min.

gegen tausend evangelische maenner u . frauen in solingen , tief ergriffen v
den furchtbaren leiden ihrer armenischen mitchristen u . schmerzlich bewegt
ueber die bisherige ohnmacht der interventionsmaechte , nich minder ueberzeu
, dass die dem geiste des christentums widerstreitenden aus assungen der
norddeutschen allg . zeitung die massgebenden anschauungen keineswegs
wiedergeben , bitten eure hoheit ehrerbietigst : das gewich des ansehens de
deutschen reiches zur rettung eines geaengsteten , zertretn christenvol
nachdruecklichst geltend zu machen = i . a . giesekke pfarre .+

pr. 13/9 - 10 24 vorm.

Unter den Augen der Christenheit sind in den letzten 12 Monaten im türkischen Armenien mehr als 100 000 Christen wehrlos hingeschlachtet, 2500 Dörfer geplündert und zerstört, 568 Kirchen und 77 Klöster geplündert und zerstört, 646 christliche Dörfer zwangsweise zum Islam konvertiert, 323 christliche Kirchen in Moscheen verwandelt, 170 gregorianische Priester und 21 protestantische Prediger um ihrer Weigerung willen den Islam anzunehmen, ermordet worden.

Ein Schrei der Entrüstung geht durch die ganze gebildete Welt, und das Gewissen der Christenheit erwacht. Auch in Deutschland will sich das Gefühl der Solidarität mit den Christen des Morgenlandes und die Entrüstung über die Orgien des muhamedanischen Fanatismus nicht länger zum Schweigen bringen lassen. Man fragt sich mit Recht, ob das deutsche Volk länger die Stimme der Wahrheit und Gerechtigkeit überhören und die Pflichten der Menschlichkeit gegenüber der unsäglichen Not des armenischen Volkes verleugnen darf. Denn es handelt sich hier nicht nur um die Ehre der Christenheit, sondern die elementare Gewalt menschlicher Empfindungen bäumt sich auf gegen die unerhörte Thatsache, daß ein Zeitalter der Humanität und Bildung Zeuge solch tierischer Grausamkeit und barbarischer Greuel sein muß.

Darum rufen die unterzeichneten deutschen Männer das deutsche Volk ohne Unterschied der Konfessionen und politischen Ueberzeugungen auf

ein dem Untergange geweihtes christliches Volk,
eine halbe Million ausgeplünderter, obdachloser, der Kleider, der Betten und des täglichen Brotes fast völlig beraubter menschlicher Wesen,
hunderttausende von Wittwen und Waisen

vor dem äußersten Elende und dem Hungertode erretten zu helfen.

Das Opfer der Barmherzigkeit, welches wir zur Linderung des Massenelendes in Armenien erbitten, muß, gemessen an der Größe der Not, ein des deutschen Namens würdiges sein.

Wir brauchen die Bitte nur auszusprechen, und aller Orten werden sich, des sind wir gewiß, freiwillige Hände finden, um Gaben für Armenien zu sammeln.

Wir bitten, die Sammlungen an unsern Schatzmeister Herrn **Verlags-Buchhändler Martin Warneck Berlin W. 9, Linkstr. 4,** zu übersenden, der auch **einzelne Beträge in Empfang nimmt.**

Weitere Beitrittserklärungen zu der Deutschen Hilfsaktion sind an den Sekretär derselben **Dr. J. Lepsius, Friesdorf** bei **Wipprø,** zu senden.

Regelmäßige Berichte und Rechenschaftsablage werden allen Gebern zugehen.

Die deutsche Hilfsaktion
zur Linderung des Notstandes in Armenien.

Graf Andreas Bernstorff, Berlin, Vorsitzender.

Dr. **J. Lepsius,** Sekretär.

Verlags-Buchhändler **Martin Warneck,** Berlin, Schatzmeister.

General-Superintendent D. **Faber,** Berlin, P **Engel,** Chefredakteur, Berlin. D. **Rade,** Frankfurt a. M.

D. Dryander, General-Superintendent und Ober-Konsistorialrat, Berlin. — D. Braun, General-Superintendent und Ober-Konsistorialrat, Berlin. — D. von Bodelschwingh, Bielefeld. — Mercusky, Missions-Inspektor, Berlin. — D. Bard, Oberkonsistorialrat, Schwerin. — Bartels, Kommerzienrat, Gütersloh. — Lahoff, General-Superintendent, Minden. — D. Warneck, Halle a. S. — Lohr, General-Superintendent, Kassel. — Gilde, Landrat, [illegible]. — Weber, Lic. theol., München-Gladbach. — Professor Dr. Cohn, Leipzig. — Professor Hüne, Reichstagsabgeordneter, Kassel. — D. Dalton, Konsistorialrat, Berlin. — D. Harnack, Professor, Berlin. — Veldbrand, Landesbaurat, Sigmaringen. — Dr. Eickhoff, Professor, Schlebusch. — P. Wilhelm Hoffmann, Berlin. — P. Julius Werner, Beckendorf. — D. Wendt, Professor, Jena. — Dr. med. Gmelin, Direktor, Hochzeweyer, Superintendent, Gütersloh. — Freiherr von Durant, Herrenhaus-Mitglied, Rodenweg. — D. von Seden, Professor, Berlin. — Textor, General-Superintendent, Magdeburg. — Clara von Sitzewaldt, Darmstadt. — P. Grenzchen, Polsen. — Wirth, Redakteur, Treue. — Dittberg, Hofprediger, Meiner. — Dr. Paulus, Arzt, Winterlingen. — D. Gulbe, Professor, Leipzig. — Kächler, Landgerichtsrat, Darmstadt. — Friedrich Schrempf, Landtags-Abgeordneter, Stuttgart. — Dr. Rathmann, Oberprediger, Schönebeck. — P. Berendruch, Wolf a. Mosel. — Bielefeld, Pfarr, Solingen. — Karl Müller, Professor, Erlangen. — Iffel, Pfarrer, Detberg. — P. Dr. Albrecht, Naumburg. — Dr. theol. Gregory, Professor, Leipzig. — Hölter, Superintendent, Burgholzhausen. — P. Riedel, Sulzberg. — Dr. med. Wilde, Aberdeen. — Dalbrück, Direktionsstarrer, Hannover. — L. Müller, Brauereidirektor, Falkenkrug. — Paul Sander, Apotheker, Gültingen. — Lic. Dr. Kawerau, Jena. — D. Nitzsch, Professor, Bonn. — Voigt, Professor, Königsberg. — Arnold, Professor, Berlin. — D. Leutzner, Konsistorialrat, Bayreuth. — D. Braun, Hofprediger, Stuttgart. — Dr. Schirmer, Oberlehrer, Torgau. — Quandt, Pfarrer, Haag. — P. Hoffmann, Genf. — Hermes, Oberdomprediger, Halberstadt. — Goebel, Superintendent, Schleusingen. — Dr. Bratke, Professor, Bonn. — Rau, Marinepfarrer, Friedrichsort. — Dr. Bramisch, Cottbus. — Dr. Leusch, Professor, Berlin. — Dr. jur. Roeddecker, Balver. — P. Remus, Lügen. — Dr. Tümpel, Oberlehrer, Bielefeld. — Wächter, Oberpfarr, Halle a. S. — Dr. Lichtenstein, Konsistorialrat, Halle. — Lic. Gelzer, Professor, Jena. — [illegible], Professor, Tübingen. — C. von Rauscher, Freiherr, Hofprediger, Berlin. — D. Dr. Reinke, Professor, Münster. — P. A. Hering, Straßburg. — Freiherr H. von Fürst, Altona. — Lauerer, Karlsruhe. — P. [illegible], [illegible]. — [illegible], Konsistorialrat, Halle.

J.Lic. Lionnet, Lindau. — Reitger, Buchhändler, Kassel. — Hächel, Weinhändler, Gailsdorf. — Louis Köhler, Hofbuchhändler, Hauptmann der Landwehr, Breslau. — Lic. theol. Pfennigsdorf. — D. theol. Lorenz, Geh. Oberschulrat. — D. Hegemann, Vikar, Bruchsal. — D. Müller, Handelsmann, Berlin. — Jung, Vikar, Regenstein. — P. Joh. Andreae, Charlottenburg. — P. Schreuer, Barmen. — P. Oskar Weber, Halle a. Saale. — Schmidt, Diakonus, Rußland. — Wahn, Oberpfarrer, Rußland. — Dittmar, Lehrer, Nürnberg. — P. C. Lyndorff, Leipzig. — Alexander Unverzagt, Brennereibesitzer, Hannover. — Adolf Teller, Buchhändler, Hannover. — Rohrberg, Pfarrer, Fendingen. — Mick, Hauptlehrer, Fendingen. — Rienhäfer, Lehrer, Fendingen. — vom Brode, Lehrer, Fendingen. — Wagener, Lehrer, Fendingen. — Behncking, Kandidat, Berlin. — G. Kramme, Kaufmann, Solzuflen. — S. Kesersteiin, Pfarrer, Bergholzhausen. — H. Fischer, Pfarrer, Nieder-Weidbach. — M. Wilde, Pfarrer, Neuenkirchen. — E. Barck, Pfarrer, Holzen. — Bittinger, Diakonus, Dahme. — P. H. Arnold, Lehrer. — Neu, Hausvater, Marne. — Bischoff, Rentier, Berlin. — Todtall, Pfarrer, St. Brodersby. — Regehly, Archidiakonus, Lüben. — P. Pfaff, Ottenhausen. — Schütte, Pfarrer, Herzen. — P. C. Schneider, Lehe. — W. Dittmar, Pfarrer, Walldorf. — H. Schäfer, Domkandidat, Berlin. — J. Riedel, cand. rev. min., Leipzig-Gohlis. — Dr. Luther, Oberpfarrer, Kremmen. — P. W. Haberkamm, Dickenschied. — P. Hofmann, Magdeburg. — A. Cäs, Lehrer, Erfurt. — P. C. Schulze, Hamburg-Eppendorf. — M. Kanft, Archidiakonus, Eilenberg. — Poensgen, Pfarrer, Bochum. — Wm. Runge, Verlags-Buchhändler, Berlin-Schöneberg. — Dr. Hubert, Pfarrer, Annaeleburg. — P. Mockius, Goslar. — W. Schulz, cand. theol., Eisenach. — Joh. Voit, Pfarrer, Nigow. — Herm. Steinhäuser, Eisenbahn-Sekretär, Erfurt. — C. Vigelius, Pfarrer, Haslach. — Kaufmann, Buchhändler, Berlin. — Rich. Frenzel, Diakonus, Breslau. — Lübcke, Pfarrer, Pretzel. — P. von Staden, Heckthausen. — Fehrmann, Lehrer, Peetzel. — P. C. Rowberg, Ferndorf. — J. Schneider, Pfarrer, Alberfeld. — Karl Bezold, Nürnberg. — P. Rud. Boemel, Barmen. — P. P. Siebenhaar, Bretzenheim. — C. Müller, Archidiakonus, Naumburg a. S. — P. Stricker, Diakonus, Bremen. — P. P. Stahmaker, Lochem. — [illegible], Rodheim a. d. Höhe. — Böhme, Pfarrer, Rittlemorder. — [illegible], [illegible]. — [illegible], Pfarrer, Wallhausen. — Adolph, Pfarrer.

EK. 8

1881

EK: 9

Adana: muhammedanische Kurden, die das jungtürkische Kriegsgericht wegen ihrer Armeniermetzeleien gehenkt hat, in den belebtesten Straßen beim Bazar; das Todesurteil ist auf die Brust der Delinquenten geheftet.

Erich Lindau s. 98

5 fr 10 Januar 1898
10

Dies monatlich erscheinende Beiblatt, welches regelmäßige Nachrichten über die Arbeit des Hilfsbundes für Armenien (Centralkomitee Berlin) bringt, wird jedem, der die Adresse der Redaktion aufgiebt und unsre Arbeit mit Gebet und Gaben zu unterstützen gewillt ist, gratis und franco übersandt.

Redaktion:
Westend-Berlin, Platanen-Allee 7.

Januar 1898.

Expedition:
Berlin S.W. 46, Kreuzbergstraße

Aus der Arbeit

des

Armenischen Hilfswerkes.

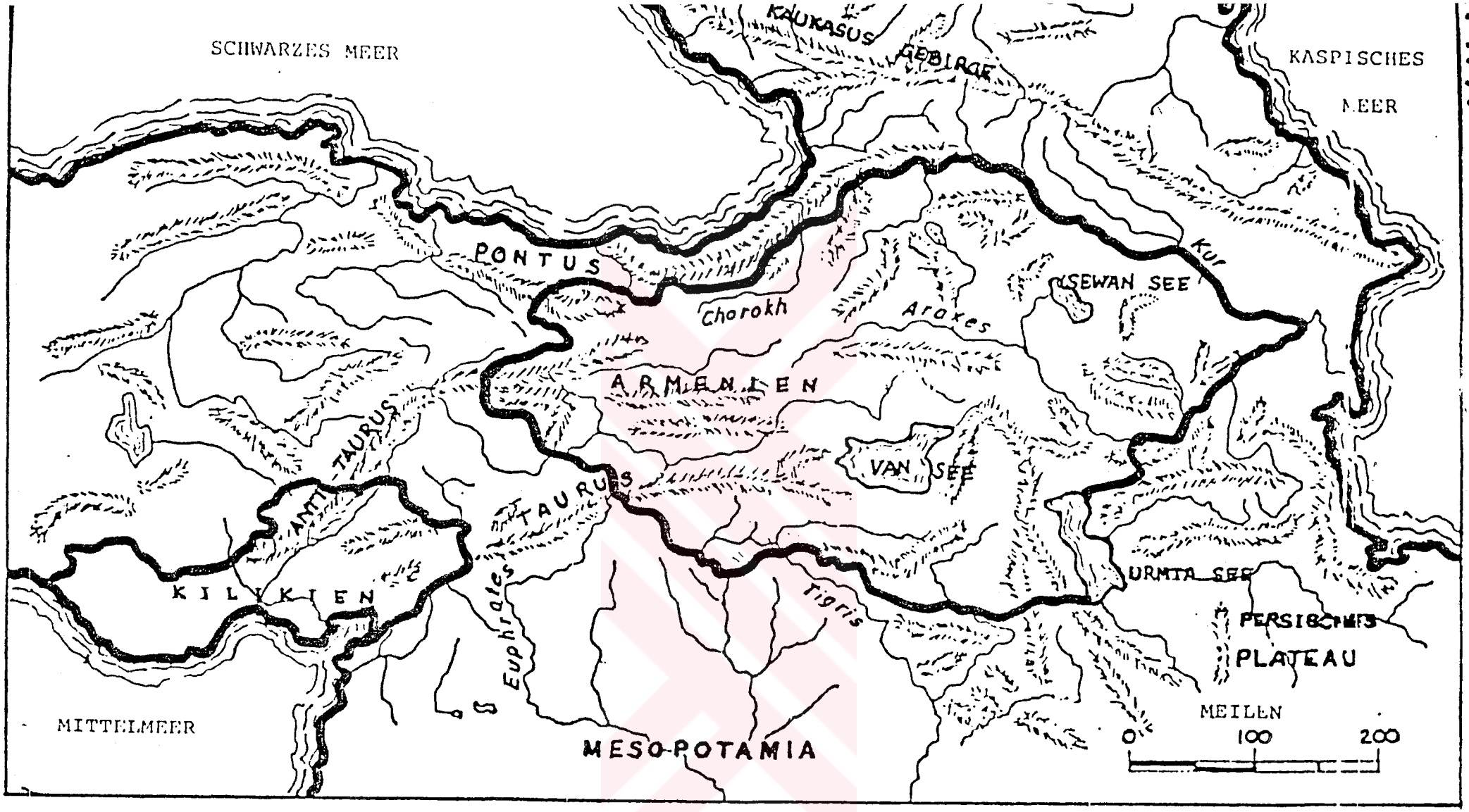

Beiblatt zu № 1

zur

„Das Reich Christi." Zeitschrift für Verständnis und Verkündigung des Evangeliums

Herausgeber: Dr. Johannes Lepsius.

HISTORISCHES ARMENIEN